

A c t a
Universitatis
Lodziensis

FOLIA SOCIOLOGICA

83
2022

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

A c t a Universitatis Lodziensis

FOLIA SOCIOLOGICA

83
2022

**Wzory stosunków społecznych
w sferze prywatnej i publicznej**

pod redakcją

**Emilii Garncarek
i Marcina Kotrasa**

**WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO**

ŁÓDŹ 2022

REDAKCJA NAUKOWO-DYDAKTYCZNA „FOLIA SOCIOLOGICA”
Ewa Malinowska (redaktor naczelna), *Bogusław Sulkowski* (redaktor językowy)
Piotr Szukalski (redaktor statystyczny), *Marcin Kotras* (redaktor prowadzący)
Emilia Garncarek (redaktor prowadząca), *Jakub Ryszard Stempień* (redaktor prowadzący)

RADA NAUKOWA

Zbigniew Bokszański, Dieter Eisel, Martina Endepohls-Ulpe, Christine Fontanini
Jolanta Grotowska-Leder, Irena Machaj, Fiona McQueen, Krzysztof Nawratek
Claudia Quaiser-Pohl, Wojciech Świątkiewicz, Danuta Walczak-Duraj
Katarzyna Wojnicka

REDAKTOR INICJUJĄCY

Sylwia Mosińska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Aleksandra Kielczykowska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI

Agencja Komunikacji Marketingowej efektoro.pl

Publikacja recenzowana. Lista recenzentów znajduje się na stronie:
https://czasopisma.uni.lodz.pl/sociologica/_recenzenci_

Czasopismo afiliowane przy Wydziale Ekonomiczno-Socjologicznym Uniwersytetu Łódzkiego

© Copyright by Authors, Łódź 2022
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2022

ISSN 0208-600X
e-ISSN 2353-4850

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.10891.22.0.Z

Ark. wyd. 10,0; ark. druk. 8,75

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 635 55 77

Jeremy Leaman*

THE ANATOMY OF PARASITISM IN FINANCIALISED CAPITALISM: ENTITLEMENT AND THE DESTRUCTIVE NATURE OF PERMISSIVE NEOLIBERALISM

Abstract. This paper seeks to contribute to debates about the negative consequences of inequality, by examining the resilience of the failed and damaging doctrines of neoliberal supply-sideism in terms of the powerful hegemony of economic and political interests allied to the financial services sector, focussing the role of the UK in facilitating that hegemony. It deploys the concept “permissive neoliberalism”, signifying both the formal embedding of property rights over financial assets as the legal encoding of the short-term predatory hunt for “yield”, and the political toleration of criminal and criminogenic activity. The description of some of the most egregious examples of predatory financialisation illuminates the sanctification by the neoliberal state of ruthless value-extraction and the toleration of an increasingly chronic dependence on of the UK political economy on the City of London and its archipelago of secrecy jurisdictions.

The shorter second part of the paper charts the growth of a mindset of entitlement on the part of economic and political elites and the role of psychopathic narcissism in crafting a legitimating narrative of their hegemony. The chronic disorder in the allocation of humanity’s material and financial resources invites a strong conclusion that financialised capitalism is not simply “killing the host” qua sustainable economic order, but is threatening the very survival of humanity’s biosphere by blocking the deployment of financial and human capital at sufficient scale to rescue the world’s climate from catastrophe.

Keywords: financialised capitalism, neoliberalism, misallocation of capital, negative environmental effects, ecocidal trend.

* BA, PhD, Honorary Fellow in German and European Politics, Honorary Member of the Language Centre, German, Loughborough University, Epinal Way, Loughborough, Leicestershire LE11 3TU, England, e-mail: j.leaman@lboro.ac.uk

PART ONE

1. Value theory and the centrality of law

Towards a theory of parasitic value-extraction.

In *Killing the Host*, Michael Hudson (2015) employs the metaphor of destructive parasitism in the global political economy in a direct and persuasive way; the “host” is the capitalist economic order. This paper deploys the metaphor beyond Hudson’s politico-economic effect to assert that the host is indeed the whole biosphere upon which humanity and other living organisms depend; its provisional conclusion is that the fundamental misallocation of capital inherent in financialised capitalism represents a critical diversion of resources AWAY from the urgent priority of ensuring the environmental sustainability of the planet and that, in the absence of an effective reversal of that misallocation, the host qua biosphere will be critically damaged. This deliberately alarming hypothesis nevertheless chimes with the thinking of those advocating a progressive and radical socio-ecological transformation, but also demands a closer analysis of the causal link between the hegemonic (dis-)order of financialised capitalism and environmental degradation.

Let us start with a review of the concepts of value and utility. In the aftermath of the 2007–2009 global financial crisis, there were a number of analyses which focussed on the “socially useless” nature of many features of banking and financial services,¹ with the inferred need either to outlaw such services or to tax them punitively. These analyses gave rise to a brief and active public debate about particular aspects of banking, notably about sub-prime mortgages, derivatives-trading and proprietary trading (Mazzucato 2018: 142ff) and to a longer-lasting scholarly interest by heterodox economists in the widespread predatory practices of the FS-sector (Mellor 2010; Pettifor 2017; Raworth 2017; Shaxson 2018 etc.). Within this debate, scholars have revisited the concepts of value and utility, questioning above all the dogmatic definition of value as the price set by market actors for a given commodity or service, a monetary price which represents the cost of production – factor costs – and the additional profit from the sale of that good/service. *This static and atomised theory of the value*, represented by an ‘exchange value’ is weakened immediately if one admits a broader set of factors of historical and social interdependence in the creation of the exchanged product/service: knowledge, skills, techniques accumulated over time, the highly complex division of labour in the process of production and sale, the role played by non-monetised domestic and voluntary labour and the fundamental social nature of capital and accumulated

¹ See Adair, Turner, Chair of the UK Financial Services Authority in 2009, quoted in *The Daily Telegraph*, 13 August, 2009, <https://www.telegraph.co.uk/finance/newsbysector/banksandfinance/6096546/City-is-too-big-and-socially-useless-says-Lord-Turner.html> (accessed: 8.12.2022); cf. also Mazzucato (2018: 121f).

wealth (see, above all, Murphy, Nagel 2002) on the “myth of ownership” and the complex interdependence of “value-creation”.

It is the commodification of use-values, above all the establishment of a legal and exclusive entitlement to a resource, product, service, technique and process, that in practice neutralises any philosophical notion of a complex *genealogy of value*. Value – exchange-value – is coded in the legal rights of the private individual or corporation, and guaranteed by the state qua jurisdiction through the formal frameworks of the separation of powers. *The Code of Capital* (Pistor 2020) simplifies the administration of the (increasingly complex) division of labour within capitalist societies, even if it completely distorts the epistemological nature of value and cements the power hierarchies and inequalities rooted in the *myth of ownership* (Murphy, Nagel 2002). Above all it establishes the core institutions and processes for the extraction of rent from the *legal entitlement of owning and controlling an asset*.

A good illustration of the legal privileges and entitlement of ownership can be found more recently in what Birch and Muniesa (2020) term “the assetisation of knowledge”. In short: knowledge is not just intellectual power over nature but, when accorded the legal title of ownership, is a potential source of monopoly rent. Just as the legal enclosure of the Commons by political decree or parliamentary act established exclusive control by a landowner, and the right to the agricultural product of the surface soil and of the mineral resources below the surface, so the granting of a legal patent to a product, technique, idea or even plant DNA bestows the right to monopoly value-extraction for a regulated length of time (20 years historically). Implied, above all, in the notion of intellectual property is the sense, firstly, of the knowledge appearing *ex nihilo* without acknowledging the historical determinants of that knowledge – as humanity’s intellectual Commons.

The appropriation of knowledge as a commodity with an exchange-value defies the historical reality of a genealogy of knowledge, skill, discourse and reflective science; i.e. defies Isaac Newton’s honest concession: “If I have seen further, it is by standing on the shoulders of giants”. Mariana Mazzucato provides a convincing illustration of the illogicality/inequity of the atomised juridified extraction of knowledge for private profit, by elaborating the extraordinary advantages bestowed on research companies, who are permitted to exploit the profits of research findings that were partly or wholly conducted by state-funded institutions, processes and staff (Mazzucato 2013, 2018). She cites fairly dramatic but persuasive examples of such profiteering.

2. Loading and stripping the semantic features of value

An ounce of jurisdiction is worth more than a pound of gold

(Motto of 15th Century Belgian Lawyer)

The recent COVID-19 pandemic has produced a marked increase in debates within civil society in Europe and elsewhere about “value”, specifically about the value of the work of particular, critical occupations within the health services, within social care, within the basic utility services – the fields of human activity essential to life. By the same token, attention has also been directed towards the incomes of indispensable workers and the (hitherto largely unquestioned) higher earnings of “non-essential” professions. This discourse has thus had a more pronounced, if limited, class dimension, but has been accompanied by a more intensive preoccupation on the part of political economists and other interdisciplinary social scientists in value theory. Within a general labour theory of value, the focus of these heterodox approaches has been in large measure on the role of financialised capitalism in predatory and damaging modes of accumulation where the “takers” parasitise the productive economy of “makers” (Foroohar, Shaxson), weakening the structural coherence of industrial/commercial capitalism and ushering in an intensified system of “value-extraction” (Mazzucato) and “rentierism” (Christophers, Vercellone, Monbiot).²

Some of the most illuminating accounts of the new rentierism consider the role that legislation and legal statute play in embedding the rights of ownership, along with the international significance of jurisdictions with differing legal privileges and opportunities. Katharina Pistor, in *The Code of Capital*, notes the primacy of law in the operation of a kind of logic of capital, despite the absence of a global state as coercive enforcer of that law (2020: 132ff). This “puzzle” is resolved by the dominance of the legal norms of a handful of advanced states where the rights of capital are acknowledged by an elite international community, even if there are clear differences between the legal statutes of individual states. The core truth remains: “There is no capital without law, because only law can bestow priority, durability, and universality on assets, and therefore privileges its holders. Capitalism exists because modern legal systems are built on and around individual subjective rights and put the state in *the service of protecting these rights* [my emphasis – JL]” (Pistor 2020: 229).

This paper attempts to build on Pistor’s wealth of insights, by stressing the particular political role played by what I term “permissive neoliberalism”, where the “*permissiveness*” relates to the willingness of “market radical” jurisdictions like

² It is important to point out the distinction between the binary racist concepts of “*raffendes/schaffendes*” *Kapital* (acquisitive v creative capital, cf. Nazi propaganda) and the functional distinction of value-production and value-extraction, made by Mazzucato, Foroohar, Shaxson and others.

Margaret Thatcher's UK, Ronald Reagan's US and other members of the OECD family *to extend the property rights of (international) capital to an increasingly diverse set of assets beyond land, real estate, productive and commercial enterprises*. Brett Christophers outlines the extent of state permissiveness towards new classes of capital assets in his major work *Rentier Capitalism. Who Owns the Economy and Who Pays for It* (2020: xxxi), some of which will be examined below.

Christophers' examples are certainly not confined to the UK, but have been adopted to a greater or lesser degree in most other OECD states and shamefully included in "structural adjustment programmes" imposed by the Bretton Woods institutions (IMF/World Bank) on a string of less developed countries.³ However, of central importance for this paper is *the abandonment of the operational frameworks of most advanced economies established after the Second World War, most notably the primacy of public control of natural monopolies* (in physical infrastructure of water & sewage services, communications networks, electricity and gas production and supply, in social housing, local and national public transport). Many of these natural monopolies and social institutions were subject to a wave of privatisation measures. These *permissive reforms* were delivered ideologically in terms of "market efficiencies" that could be applied to the bureaucratic "behemoths" of state organisations. However, Christophers and others (Monbiot; Vercellone 2010) assert persuasively that the privatised monopoly was unsurprisingly a *colossally effective vehicle for the extraction of monopoly rent*. What is important at this stage in the paper is that *the conferring of legal title onto such vehicles was a core function of permissive neoliberalism*; of equal importance is the fact that the (fraudulent) narrative of market efficiencies was given active, strong support by the global corporations that dominated the mainstream print and broadcast media. Heterodox scholars, on the other hand, saw in this coalition of global economic elites and national political and, yes, academic elites increasing evidence of *oligarchic power*, frequently popularised under the banner of "the economics of the 1%" (cf. Weeks 2014 etc.). The key indicators for heterodox observers were the reversal of the trend in the first three decades after WW2 towards a more equitable distribution of national income (qua wages ratio and profit ratio) and the marked widening of income disparities within leading advanced economies, most notably the UK and the US (in terms of both the Gini Coefficients of Income and Wealth Distribution, and the specific favouring of the top percentiles of the income distribution).

³ These Structural Adjustment Programmes notoriously included the privatisation of natural monopolies like water services.

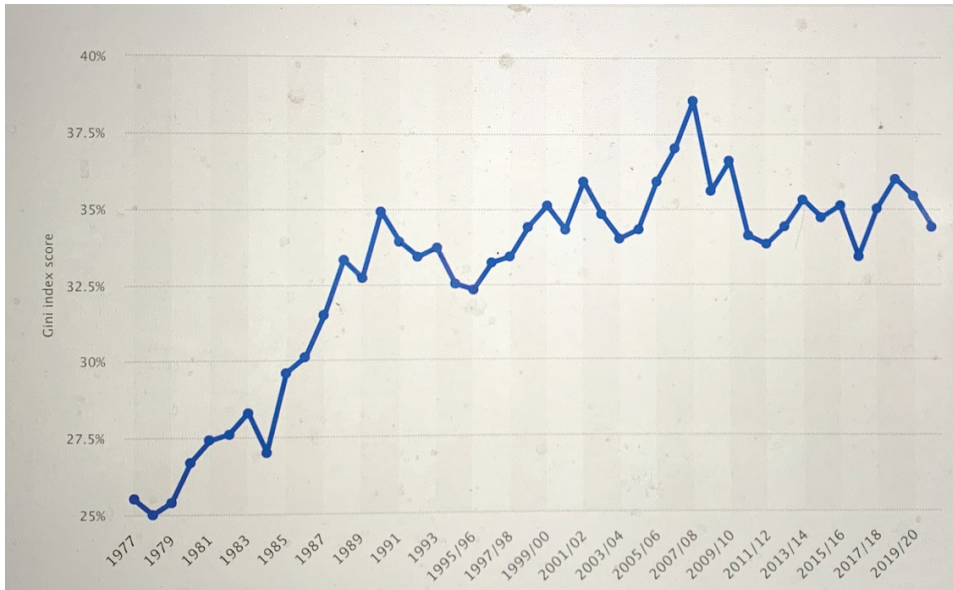

Figure 1. The Gini Coefficient of Income in the UK 1977–2020

Source: Statista (accessed: 8.12.2022).

These and similar charts are well-known: declining levels of income inequality to 1955, stabilisation at a lower level between 1955 and 1980, followed by a marked increase in income disparities measured by Gini and decile/percentile distribution.⁴ Again, the legal facilitation of this trend-reversal is central to the argument here: deregulated capital market controls and *re-regulated*, restrictive controls on employment and trade union rights formed the foundation, flanked by the *legislated imposition of budgetary austerity*, of cuts to Corporation Tax rates (see below) as well as a rise in structural unemployment.

UK market-radical libertarianism was thus embedded in legal reforms to the rights of capital (enhanced) and those of labour (reduced) and administered judicially over four decades of *seamless neoliberal hegemony (including 13 years of New Labour governance)*.

Law is thus the indispensable buttress to the power of capital and to an altered balance of power in employment relations. The combination of permissive and authoritarian neoliberalism became the foundation of economic governance in Britain. Of particular relevance in the context of this paper: as value-extraction by the powerful increases, so the need to limit the legal recourse to claims against state

⁴ Danny Dorling (2014) notes a rise in the proportion of National Income for the bottom 9 deciles of the UK population from 60.78% in 1950 to consistently over 70% through to 1980, with a corresponding fall in the share of the top percentile from 6.2% to 4.88%, with a corresponding and dramatic trend reversal to 2007 – up to 9.39% – prior to the Great Financial Crisis.

and elite on the part of subaltern groups grows, i.e. the need for the neoliberal state to impose authoritarian controls. A new hegemony was born, supplanting the welfare “consensus” of post-war Keynesianism.

Figure 2. Supply-Side Tax Relief for Capital (Corporate Profits)

Source: World Tax Database (accessed: 8.12.2022).

Legislation thus facilitated the wave of commodification/assetisation which, in the first instance, converted public goods as use-values into tradable exchange values, but also set in motion a further wave of derivative “products” which, at first and second glance (!) lack any perceivable use-value, except to the trader. It is the growth and scale of both the permissiveness of legislation in the advanced group of OECD economies that increased the threats to that traditional symbiotic relationship of industrial/commercial capital with finance capital, generating the global *neoliberal disorder of predatory financialised capitalism* which, in Hudson’s words is “killing the host”. The blindness of both global elites and their mainstream economic advisors⁵ to this threat is summed up neatly by Rana Foroohar, author of *Makers and Takers* (2016) and “Financial Times” journalist, in a recent commentary on the May 2022 World Economic Forum in Davos:

The point here is that western business leaders have for many years blamed governments for not delivering on basic public services. But blanket privatisations and the neoliberal race to the bottom for offshoring both wealth and labour has ensured that it’s harder and harder for them to do so (Foroohar 2022).

⁵ See, e.g. John Weeks’ excellent book *Economics of the 1%. How Mainstream Economics Serves the Rich, Obscures Reality and Distorts Reality* (2014).

Foroohar’s understated scorn for the inability of economic and political elites to reflect on the comprehensive failure of neoliberal, supply-side policies and the statistical evidence of that failure, is broadly shared by heterodox economists and political economists who in turn have expressed their bewilderment about the “triumph of failed ideas” (Lehndorf), the “return of depression economics” (Krugman) the pursuit of “Fool’s Gold” (Tett 2010) or the onward march of “mad money” (Strange). There is no need in this context to rehearse the refutation of neoliberal “theory” beyond reference to the simple comparison of a rising profit ratio and a declining investment ratio, where the supply-side boosting of profits was supposed to result in a corresponding increase in investments, generating growth, higher real wages and higher state revenue, but in fact achieved an accelerated decline in private investment.

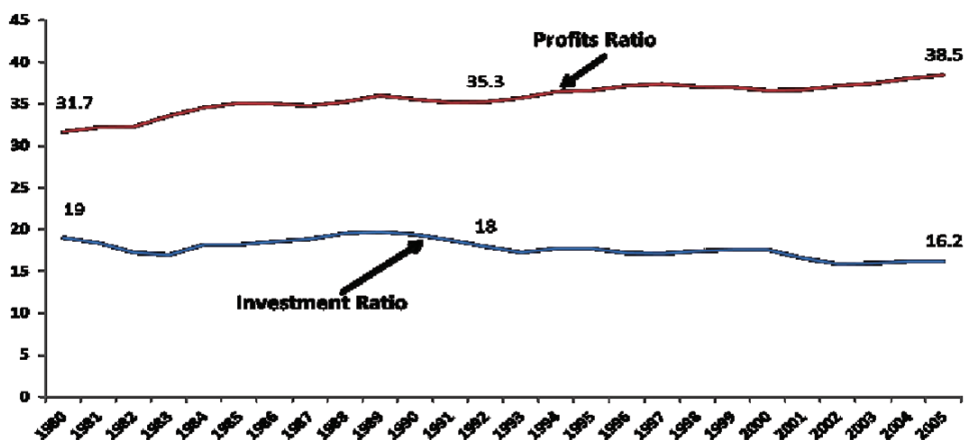

Figure 3. Profits Ratio and Investment Ratio
(as % of National Income) Advanced Economies 1980–2005

Source: *Reversing the neoliberal deformation of Europe*, https://www.researchgate.net/publication/262911285_Reversing_the_neoliberal_deformation_of_Europe (accessed: 8.12.2022).

The failure to reflect on the screamingly obvious contradiction between the promise and the real outcome of the four desperate decades of neoliberalism is a mystery which will be examined in the second part of this paper. The conclusion of this section underlines both the crucial role of permissive legislation, tolerant of the rampant abuse of national and global conditions, and the resulting astonishing enrichment of the economic and political 1%/0.1% and the resultant widening inequalities in leading economies. The economic, social, political and *fiscal* costs of this inequality must be included on the negative side of the balance sheet – as “negative externalities”, even if their structural determinants are decidedly endogenous, informed as they were by a theocratic faith in the market allocation of resources.

3. Modes of parasitic value-extraction 1: Privatisation and the new rentierism

It is instructive to note that Adam Smith, David Ricardo, Karl Marx and John Maynard Keynes all viewed rent as parasitic in nature (see Mazzucato 2018: 72f; Christophers 2020: xxif); rent can be defined, in their shared view, as “payment for monopoly control of an asset” (Christophers 2020: xxif). The standard view of rent as payment to a landowner by a tenant farmer has, with the growing complexity of the division of labour, been extended to encompass a growing number of “assets”, the legal ownership of which entitles the owner to extract a tribute/price even when that owner contributes nothing to the tenant’s value-creation. Rent is the exclusive privilege of a legally embedded property entitlement and, as such, was defined as “unearned income”, with the implied moral judgement of “undeserved” privilege, as associated with usury. Mazzucato, in her account of value-extraction, observes that “Ricardo and Marx refined the theory of rent to make it clear that rent is income from *redistributing* value and not from creating it” (2020: 55). Because the monopolist’s legal privilege tends to generate higher rates of return/profit than enterprises in relatively competitive markets, it is plausible to infer a natural tendency towards monopoly among many participants in capitalist markets (viz. Wallerstein etc); this was certainly the logic of attempts within advanced states over the last century-and-a-half to introduce legal mechanisms to control the power of cartels, trusts and true monopolies and to introduce/maintain public control of certain natural monopolies (water & sewage services, power production and distribution, transport systems, gas services, policing and prison services, social housing etc) to prevent the excessive value-extraction that concentrated economic power affords. Even after the weakening of social rentierism through the combined forces of inflation and recession in the 1920s, the persistent trend towards sectoral and conglomerate concentration strengthened state efforts towards monopoly controls within both statist/Keynesian and “ordo-liberal” policy regimes. This continued over three decades after the end of the 2WW against the background of a broad acknowledgement within the policy community that there was a causal link between the social inequalities of the 19th and early 20th centuries and the economic and political disorder of the first half of the 20th century. The relative success of this policy consensus is arguably demonstrated by the favourable trend of the Gini Coefficient/labour share of national income noted above.

It is a grim irony of economic history that *this consensus was broken by the abuse of monopoly power in the shape of the OPEC cartel* and the global economic disorder of the 1970s. The political nature of the oil cartel arguably strengthened the anti-Keynesian/anti-statist tendencies among academic economists and their allies within economic and political elites. With the support of monetarist institutions like the Bundesbank and the Federal Reserve, the state forces within the OECD that had presided over *les trentes glorieuses* were overwhelmed by a new (but infantile)

consensus that blamed state, high taxes, high indirect labour costs and trade unions for the stagflationary chaos – infantile, not because Welfare Keynesianism was faultless (which it clearly wasn't). It was because stagflation was essentially caused by an exogenous shock, informed by a broad set of global economic and political factors, including critical post-colonial developments.

Irony or not, the relatively rapid transition to a new neoliberal orthodoxy set in motion a wave of legal changes to the constitutional and statutory foundations of post-war statism, which don't need to be rehearsed here (cf. Harvey, Piketty, Mazzucato, Altwater, Huffschmid etc.). Alongside the deregulation of employment law, of exchange controls and the Bretton Woods system of fixed exchange rates, it was the extensive programmes of privatisation within most advanced economies and in many debt-burdened developing economies that ushered in the new era of *rentierism*.

The UK is a good example of the privatisation of major public sector assets, framed within a narrative of public sector “inefficiency” and the unquestioned cost efficiencies of private ownership and the benefits of competition. The core of this narrative was specious, as a brief glance at the list of privatised public enterprises below indicates; above all, the vast majority of companies in the energy sector, the transport sector, water services, telecoms, postal services were and, with the exception of telecoms,⁶ remain natural monopolies.

Table 1. Main Public Enterprises Privatised in the UK 1979–2015

Energy		Industrial Manufacturing	
British Petroleum	1979–1987	Jaguar	1984
Enterprise Oil	1984	British Shipbuilders	1985 et seq
British Gas	1986	Rolls Royce	1987
British Coal	1994	British Steel	1988
British Energy	1996	AEA Technology	1996
		British Aerospace	1981–1985
Transport		Other	
National Freight Corp	1982–1985	Water Services	1989
British Airways	1987	Electricity	1990
British Airports Authority	1987	National Power	1991
Railtrack	1996	Powergen	1995
National Air Traffic Services	2001	British Telecom	1984–1993
Train Operating Companies	1996–1997	Cable & Wireless	1981–1985
Trust Ports	1992–1997	Royal Mail	2013–2015

⁶ Telephonic communications have been revolutionised by mobile telephone technology; landlines remain in the monopoly control of the privatised British Telecom, while mobile coverage is provided by several, albeit oligopolistic companies and satellite technology.

The pricing power of monopolies, the reason for earlier political preferences for collective ownership, was/is admittedly subjected to a set of regulatory monitors with the power to limit price-profitteering, but studies of UK privatisation demonstrate consistently a) that rates of return rose very significantly after privatisation⁷ and b) directors' incomes – including bonuses – rose dramatically; in the case of water company bosses, annual average income in 2018 stood at £1.1 million. Dieter Helm (as cited in: Laville 2020) concludes that “what we have seen is a complete regulatory failure to control the companies”. The key issue here is not the quantitative damage of “the delusions of privatisation” in the UK (cf. Funnell, Jupe 2009 etc.) but merely to note the *critical contribution to commodification/financialisation represented by the irresponsible disposal of so many state monopolies by successive libertarian (Conservative) regimes in Britain*. The evidence of a monumental scale of rent-extraction is clear. What needs to be stressed is the *signalling by Thatcherite “reformers” of a new permissive climate for the naked pursuit of more favourable “rates of return” (ROR) in the purchase and disposal of assets*. In conjunction with the “Big Bang” liberalisation of financial markets in 1986, the “selling-off of the family silver”, of hitherto ring-fenced public goods opened the gate to the wholesale plunder and commodification of other public assets.

In *The New Enclosure*, Brett Christophers also documents the, largely unnoticed, disposal of public land since Thatcher's accession to power in 1979 – land previously held by public enterprises and public authorities. Excluding the extensive holdings of the water utilities, this “new enclosure”⁸ accounted for 1.6 million hectares or 8% of the total UK land mass in less than four decades. There was both a commodification effect, with land prices multiplying some four-fold after 1975 (Christophers 2018: 289) and a volatility effect which mirrored the particular financial crises of 1987 and 2007–2010, contributing in no small measure to the inordinate rise in the cost of housing – both owner-occupied and rented. Parallel to this assetisation of land by legal transfer to private ownership, the disposal of (affordable) *social housing* under the “right to buy” programmes (Ryan-Collins et al. 2017: 90f) saw both the virtual disappearance of local authorities' housing stock and the active promotion by government and mortgage-lenders of the narrative home-ownership as investment, employing a range of fiscal and ideological inducements. 2.6 million Council Houses have been sold since 1980, generating a whole new political economy of housing according to Ryan-Collins

⁷ Cf. Parker 2004: 17: “For example, the rate of return on capital employed in the water industry rose from an average of 9.8 per cent at privatisation in 1989 to 11.1 per cent by 1996/97; in electricity the increase was larger, with average returns rising from around 4 per cent in generation and 6.5 per cent in distribution and supply to around 11 per cent and 8.8 per cent respectively, between 1990/91 and 1995/96”.

⁸ The “old” enclosures cover all the land in England privatised between 1604 and 1914 by either decree or by a series of 5,200 parliamentary acts, which totalled some 2.75 million hectares or 20% of the land mass in England.

et al. (2017: 91ff) and, arguably, a new mindset among householders which approves or tolerates a “speculative house-building model”, itself generated by the accumulation of “land-banks”, acquired in part through the disposal of public land (see also: Foster 2018).

It is argued persuasively by many heterodox economists that the commodification/assetisation/financialisation of land and private housing has, predictably, contributed significantly both to the global financial crisis of 2008, through the securitisation of high-risk sub-prime mortgage-derivatives, and secondly to the more recent penetration of hedge funds and private equity companies into private housing as a supposedly reliable source of higher rates of return. Gabor and Kohl (2022) provide an invaluable guide to this potentially destructive trend of “housing as a financial asset”. The marked increase in the real estate holdings of PE companies like Blackstone (to \$230 billion) underlines this more recent predatory phenomenon which exploits the human need for shelter as a human right, but from the perspective of the logic of capital and rent-seeking.

The history of financial derivatives of housing and other real estate mortgages is instructive, as outlined so convincingly by Pistor, who points out above all the tenacity of derivatives (as fictitious values) in the behavioural responses of both investors and state/ parastate institutions:

“One would think that what a legislature has given [legal sanction for derivative “products” – JL] it can also take back. But this proved more difficult, not the least because of the size of the global derivatives markets” (Pistor 2019: 150). To this short – to medium-term impediment of the heavy commitment of financial markets to derivatives, Pistor adds the critical feature of the global competition between financial centres for the privilege of hosting the £ trillions of footloose capital in search of favourable returns. Indeed this conundrum underpins so much of post 2008-crisis economic and political history, explaining the frustrating failure of the international community to counteract the pernicious activities of “casino capitalism” to any measurable degree.

The above brief discussion of the financialisation of real assets as vehicles for rent-extraction led of necessity into the more recent feature of fictitious “assets” whose market legitimacy/legal coding becomes fatally entwined with the vast transactional network that makes up the whole global financial sector. It is the sheer speed and scale of the expansion of fictitious investment “products”, marketed by trusted investment banks, given top ratings by esteemed ratings agencies, lauded by financial journalists and monitored by complacent regulatory institutions that explains the sudden and extraordinary traction of casino capitalism and the hegemony of “mad money” and “fools gold” (Strange 1986, 1998; Tett 2010). The second half of this paper will seek to explain the mindset that maintains the delusions of this hegemony; what counts here at this stage is the political and legal ecosystem which *permitted* and *promoted* the descent into madness and waved through the Emperor and his vast entourage as they dominated the ridiculous pageant in their naked finery.

There is no space to describe in any detail the now permitted rent-extraction from all the categories identified by Christophers (Table 1). Suffice it to say that it involved in large measure the unprecedented “enclosure” or capture of a “knowledge commons” (Pistor etc.), where corporate or individual entitlement to the exclusive exploitation of a natural resource (coal, minerals, rare earths, water, forests, seabeds) is sealed and coded legally and, in extreme cases involve the patenting of natural phenomena (plant DNA, human DNA, bacteria) (Pistor 2020: 108ff; cf. Durand 2017: 119ff).

4. From monopolised income streams to inflated RoR expectations and the eco-system of offshore

With permissive neoliberalism’s facilitation of monopoly rent-extraction, a key social protection against the economic abuse of market power was sacrificed; the parallel weakening of trade unions and workers’ bargaining power through reforms of labour law, predictably raised levels of inequality and poverty. Crucially, for the subsequent march of financialisation, *the rates of return from monopoly income streams generated a more general expectation among investors*, notably investment banks, of higher yields throughout the economy. However, because the declining wage share of national income reduced the effective demand of private households, the incentive for enterprises to invest in new plant and machinery was correspondingly reduced, breaking the first link in the chain of supply-side logic: higher profits did not trigger higher investments (Figure 3). Successful enterprises found themselves with higher and growing reserves of capital which simply joined the capital reserves of oil-exporting countries and existing offshore reserves in a worldwide “hunt for yield”, ideally above-average returns on industrial and commercial stock. The preconditions for the dramatic expansion of “casino capitalism”, of the self-referential, socially “useless” recycling of financial assets (habitually and shamefully termed as “products”) were created. The “*decoupling*” of financial (unproductive) markets from the productive markets (that contributed in some way to increasing the sum of human welfare) proceeded in short order, mediated in particular by the main global financial centres, notably the City of London and its “archipelago” (Ogle 2017) of “crown dependencies” and associated overseas territories: tax havens and secrecy jurisdictions.

The “archipelago” was already well established under the protective arm of the British State in the 1950s and 1960s (Sagar et al. 2013: 107ff; Ogle 2017) and fed initially by the modest but growing market in globally tradeable Eurodollars (Bullough 2019: 36f; Mazzucato 2018: 112f; Shaxson 2018: 55–59). While the Swiss may wish to claim the honour of inventing the “tax haven” phenomenon, the sheer geographical spread and the number of constituent jurisdictions has made the UK’s parenthood fairly evident. Yes, there has been a clear expansion of the global

offshore world of secrecy jurisdictions and tax havenry, but the City of London's network still figures among the most egregious, according to the Tax Justice Network, with four of the top 10 worst offenders, six if one adds Hong Kong and Singapore (as clear members of the archipelago) to the list:

Tax Haven Rankings

1.	British Virgin Islands (British Overseas Territory)
2.	Cayman Islands (British Overseas Territory)
3.	Bermuda (British Overseas Territory)
4.	Netherlands
5.	Switzerland
6.	Luxembourg
7.	Hong Kong
8.	Jersey (British Crown Dependency)
9.	Singapore
10.	United Arab Emirates

Source: Tax Justice Network, <https://taxjustice.net/press/tax-haven-ranking-shows-countries-setting-global-tax-rules-do-most-to-help-firms-bend-them/> (accessed: 8.12.2022).

It is important to introduce secrecy jurisdictions and tax havenry into the narrative here because they were important if not indispensable pre-conditions for the successful expansion of financialised capitalism, inasmuch as they supplied the “plumbing” of a global network of interrelated locations for the discreet and opaque processing of \$ trillions away from the state authorities in 200 or so nations in the visible, official global politico-economic order; the processing served predominantly to protect the assets of private corporations and “high net-worth individuals” (HINWIS) from the tax or police authorities of the world's states.

The existence and flourishing of tax havenry involves a set of fundamental contradictions, involving above all its coexistence within a complex system of both national and international law which is rooted in the commitment to and trust in the proper functioning of the rules of trade, payments and taxation for the world's 7.87 billion population. The IMF, the World Bank, the BIS, UNCTAD, the OECD family of advanced economies are all signed up as opponents of tax evasion and money-laundering. However, since the declarations by G20, G7 and EU leaders to wage war on tax havenry in the wake of the Global Financial Crisis, little progress has been made beyond warm statements of approval for the OECD's *BEPS* (base-erosion and profit-shifting) initiative. It is reported that significant proportions of global trade and investment are still channeled through secrecy jurisdictions (Hebous, Johannesen 2021). The revelations of the Panama Papers, the Paradise Papers and the Luxleaks by the International Consortium of Investigative Journalists, by

Global Witness, be the Tax Justice Network and others have generated considerable public attention, but with little in the way of follow-through by politicians.

It is in part plausible to argue that the existence of over 200 separate jurisdictions and of marked disparities between their respective bodies of tax and commercial law *encourages both the practice of tax and regulatory arbitrage by corporations and corresponding efforts by jurisdictions to attract inward investment*, which helps to explain the slow progress to act on multilateral pledges, for example to pursue the OECD's BEPS initiative. At the other end of the explanatory spectrum one might even be tempted to support conspiracy theories linking global economic and political elites in a cynical kleptocratic programme of plunder and concealment. This behavioural dimension will reappear in the second half of this paper. What, however, seems evident at this stage is that *permissive neoliberalism involves not just a flawed faith in market efficiencies and the sanctity of ownership, but also a permissive approach to policing and compliance*, where tax evasion and money laundering simply become second order political priorities, especially when the actual administrative capacity of respective jurisdictions has been reduced through staff cuts to departments responsible for policing malfeasance and driving compliance.⁹

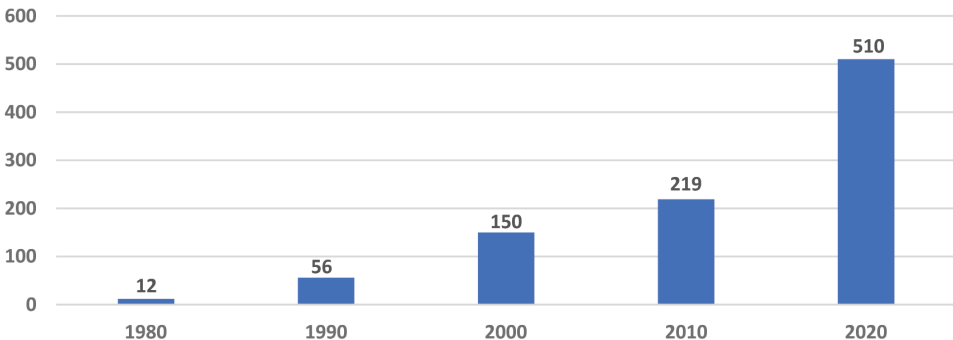

Figure 4. Global Financial Assets, \$ Trillions

Source: McKinsey.

The remarkable growth of total global financial assets from \$12 trillion in 1980 to \$510 trillion in 2020 – or from 106% to 602% of global GDP – was thus arguably fed by a combination of factors: the core hub-and-spoke structure and transactional processes of the UK's archipelago of secrecy jurisdictions, secular trends of increasing capital concentration, the wave of privatisations adding to monopoly incomes streams, inflated expectations of higher yields (compared to those of

⁹ It is no coincidence that HMRC (Her Majesty's Revenue and Customs) had shed 40% of its staff in the ten years up to 2015 (<https://www.ft.com/content/1f40926a-1fc3-11e5-ab0f-6bb9974f25d0>), a loss not subsequently reversed despite the rise in cybercrime and money laundering!! (accessed: 8.12.2022).

traditional production/distributions circuits), growing volumes of vagabond capital, the new policy orthodoxy of permissive neoliberalism and, crucially, the wave of kleptocracy and money-laundering that followed the break-up of the Soviet Union and its satellite state system; that these interests of post-communist kleptocrats were serviced by the legal and accountancy expertise of the City of London was arguably a critical accelerator of the new hegemony of finance capital and its attendant disorder.

“Offshore” is very much a “metaphor we live by” but a metaphor, the perversity of which is still not understood by most members of civil society throughout the world. Its core paradox is that offshore is both somewhere and nowhere, registered in shell companies at 29 Harley Street, London, or 1209 North Orange Street, Wilmington, Delaware or Uglan House on the Caymans,¹⁰ but managed in other jurisdictions – predominantly jurisdictions with stricter tax and regulatory controls. Offshore is little more than a flag of convenience for the “beneficial owners” to avoid/evade tax and regulatory liabilities in their actual location(s) of economic activity: offshore represents “the strange hidden space between capital and the state, the secret realm at the ambiguous heart of Western modernity, the ever-kept secret contradiction between the individual and the authority of the law” (Brittain-Catlin 2005: 6).

The inescapable conclusion from any survey of the extensive literature on tax havens and secrecy jurisdictions is that they provide a “criminogenic” environment (Christensen 2011), in which key financial centres in the first world, above all the City of London, were and continue to be complicit.¹¹

5. Anything goes – Financialisation and the compression of time

5.1. High frequency trading

Once the core ambition of statehood to promote use values and human welfare is abandoned through privatisation and the assetisation of everything, the notion of the political regulation of the new circuitry of global capital becomes subordinated to the promotion of growth through the accumulation of exchange value. Anything goes, as long as it can be counted on the plus-side of national accounts, and yields from (higher) turnover taxes and the taxation of the ballooning profits of onshore financial corporations are adequate.¹² This delusory point of departure of neoliberal

¹⁰ 29, Harley Street is the registered address of over 2,000 shell companies; 1209 North Orange Street provides a “home” for 285,000 large and small companies (for tax purposes) and Uglan House registrants number over 40,00!!

¹¹ For further and extensive details of the centrality of the UK’s archipelago of tax havens, see: Shaxson 2011; Sagar et al. 2013; Christensen 2011; Brittain-Catlin 2005; Burgis 2020; Bullough 2022; also the documentary.

¹² Mazzucato (2018: 76ff) presents a thorough critique of conventional notions of GDP and its constituent elements which questions, above all, the contribution of financial services to value creation, as does Raworth (2017: 35ff)

orthodoxy ignores, above all, the negative side-effects of the misallocation of capital, of time and of humanity's creative energy, where the social and environmental well-being of the overwhelming majority of "humanity" is under unprecedented threat. High frequency trading is a perfect and disheartening example of this misallocation.

The erosion of physical market-trading in the world's security markets was driven by major technological advances in online trading-systems, by the globalisation of financial services and the deregulation of international exchange controls, and in the new century by the growing frequency of severe market fluctuations/full-blown financial crises. The process was further accelerated by the absolute interruption of physical commercial life by the COVID-19-pandemic. Within this gradual digitalisation process, there was a discernible trend towards a shortening of the life-span of security portfolios, as noted by Huffs Schmid (2002: 40ff). He notes that the global average life-span for share-holdings had fallen from 19 months in 1980 to just 6 months in 2000. The trend since the turn of the new millennium has been dramatically accelerated, above all with the appearance of the phenomenon of *High Frequency Trading* (HFT); this was decisively driven by the abandonment of regulatory obstacles to the early disposal of shares, for example in the suspension of Capital Gains Tax for short-term holdings by the Thatcher government in the UK in 1982. This and similar measures in other OECD countries shifted the function of share-ownership and stockbroking away from the detailed assessment of the long-term prospects of a publicly listed company, and potential gains from extensive holdings, to a speculative game, rooted increasingly in sophisticated algorithms which were able to take advantage of short-term fluctuations in share-prices in multiple financial centres, by generating minute but critical differences between a bid-price and a subsequent (high) sale price; the key objective was/is to accumulate millions of such sales in as short a time as possible. 'Added value' is represented solely by the surplus of revenue from myriad transactions over costs. It is the crassest example of the triumph of exchange-value over utility/use-value which is made even more surreally absurd by the reported technological "race" for ever faster transaction margins of 0.000005 to 0.000010 seconds; the process has been endearingly dubbed "sniping" (shooting a victim from a concealed position) (Stafford 2020), the commercial tactic more arcanelly as "latency arbitrage"!!¹³

Defenders of HFT suggest that some of its practices "bring benefits such as liquidity and improved price discovery to financial markets" (McNamara 2016; see also Picardo 2022). Both assertions are unconvincing, to say the least. The liquidity of financial markets has arguably been chronically excessive for several decades, culpably boosted by recent spates of "quantitative easing" by central banks, but driven in the main by the successful "privatisation of the production of money"

¹³ In this context latency is defined as "the delay before a transfer of data begins following an instruction for its transfer". Interestingly, the term is used in biology in relation to the delay in the transmission of disease.

through global debt markets (Keen 2017; Pettifor 2017; Mellor 2010). As Figure 4 above shows, the ratio of global financial assets to global GDP grew from rough equivalence in 1980 to a staggering 6:1 in 2020. By the same token, the volume of global Forex transactions in 1970 matched global trade transactions; by 2021 trade accounted for a mere 1.3% of Forex turnover.¹⁴ The ballooning of liquidity has, as noted above, not only failed to boost real, productive investment, but generated a further intensification of socially useless speculation in the decoupled global casino, sucking in above all the financial reserves of enterprises in the “real economy”, attracted as these are by the artificial rates of return of the financial services “industry”.

The consistent abuse of the term “industry” by both traders and mainstream reporters of their activities is perhaps most grotesquely represented by the following statement in the financial press, answering the question “What is the biggest opportunity for growth in the High Frequency Trading Industry in the US?”:

Investor uncertainty is an indicator of stock market volatility. More volatility on exchanges makes more money available for high-frequency traders because they generate revenue and profit through very fast-paced purchases and sales. In 2020, investor uncertainty is expected to increase sharply, representing a potential opportunity for the industry (Ibis World).¹⁵

The political toleration of a fundamentally predatory business model, exploiting the “latency” of transactions measured in nano-seconds, is one crass (and unpardonable) example of several culpable features of permissive neoliberalism. Another example has to be the short-selling wheeze beloved by hedge funds.

5.2. The madness of cryptocurrencies

One of the most egregious examples of financial innovation has to be the emergence of the market for crypto-currencies. There are wide disparities in assessments of the size of crypto markets. Most reliable estimates would suggest a peak valuation of some \$3 trillion by the autumn of 2021 (Time, Statista). Opinions diverge as to the utility of these “assets” from a wholehearted approval by libertarians, viewing them as viable substitutes for sovereign state fiat currencies, to a wholesale rejection of cryptos as a “Giant Ponzi Scheme” (Mortavazi). The phenomenon of Bitcoin is only thirteen years old; its dubious provenance derives from the very combination of the image of a material means of exchange (coin) with the smallest digital unit, the bit, which lacks any materiality. It is essentially a fictitious unit, available for purchase and sale within the imaginary space of the web-universe. It began life in this fictitious space, for sale at \$1 per unit of the “cryptocurrency”.

¹⁴ Global Forex turnover in 2021 can be estimated at around \$2.16 quadrillion annually; that of the UK Forex Market was alone over \$1 quadrillion.

¹⁵ <https://www.ibisworld.com/industry-statistics/market-size/high-frequency-trading-united-states/> (accessed: 8.12.2022).

In contrast to the coins, notes and the officially recorded financial assets denominated in a sovereign currency and guaranteed by one or more central political authorities, Bitcoin and its virtual clones (Ethereum, Dogecoin, Binance Coin, Monero and 17 others) operate within decentralised “blockchains” on virtual “ledgers” that rely not on any proper collateral security (whatever “pegged” cryptocurrencies might claim) but on the simple faith of the investors. The 13-year history of Bitcoin which saw astonishing fluctuations in market price from tens of dollars in the early years to \$68,991 in November 2021, should of itself give pause for thought, as should the subsequent slump to under \$30,000 in May 2022 (August 2nd: \$22,947). There have, of course, been alarm-calls from a number regulatory authorities (European Securities and Markets Authority, European Central Bank, the IMF, the UK Financial Conduct Authority), with outright bans in China. Other key institutions have produced more ambivalent assessments, including the Federal Reserve, the BoE and the World Bank, while several countries have either sanctioned the use of cryptos (Panama) or tolerated their widespread use (Pakistan, Nigeria, South Africa, Brazil, Argentina, Kenya and Vietnam). Rishi Sunak, former UK Chancellor of the Exchequer/ Finance Minister, has even expressed the policy ambition of making the UK “a global hub for crypto” (“Financial Times” 2022, April 5).¹⁶

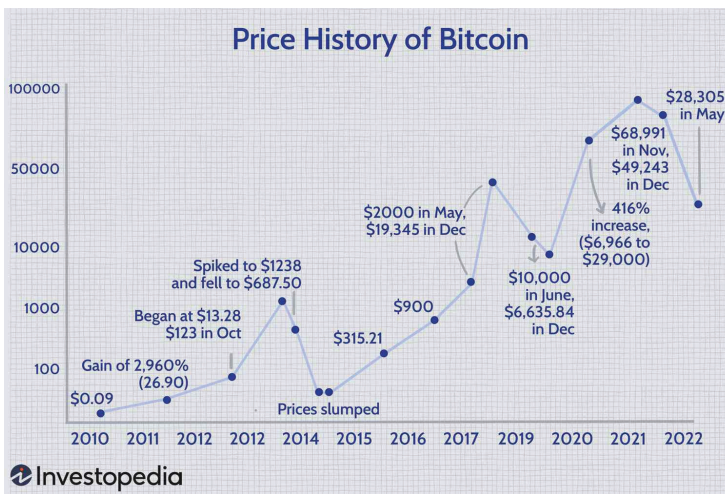

Figure 5. Fraudulent and Volatile: Unsuitable and Unnecessary

This lack of a unitary response from policy-makers and organisations in the international community of states is a clear obstacle to a timely disabling of the destructive potential of cryptos. Above all, the very decentralised nature of crypto blockchains and their anonymity make them both immune to international monitoring, policing and enforced compliance, and therefore very attractive to organised crime.

¹⁶ <https://www.ft.com/content/91a96ce3-6bec-42fe-a174-d293d4be0b60> (accessed: 8.12.2022).

Jon Cunliffe, a BoE deputy governor for financial stability, noted pithily that “the volatility of their value makes unbacked crypto-assets generally unsuitable for making payments – except for criminal purposes”.¹⁷

The reason for both the stratospheric appreciation of Bitcoin and its volatility is to be found in its essence: as a vehicle of speculation – and predation – beyond the usual jurisdictional controls. It does seem to resemble a giant Ponzi scheme with the potential for colossal losses, particularly for investors who can’t afford it, and for a corresponding destabilisation of financial markets. Given the surprisingly large numbers of citizens in both advanced and emerging states that have been drawn into the gravity pull of cryptos,¹⁸ destabilisation looks more and more likely in the short term. Sceptical voices, while increasing, are still being drowned out by the desperate faith that sustains the participants in this variant of the Emperor’s New Clothes. Purely at the level of assessing the utility of these fictional assets, I find myself in full agreement with the following assessment by a Financial Services insider:

I’ve never seen a scam of such proportions as Crypto. It has multiplied and thrived like an alien virus, spawning its own ecosystem of tokens, stable-coins, NFTs, digital assets. It’s fuelled a whole industry, community and belief system in crypto – and 99.9% of the participants don’t seem to get it, and just don’t know how completely they are being scammed (Bla in 2022).

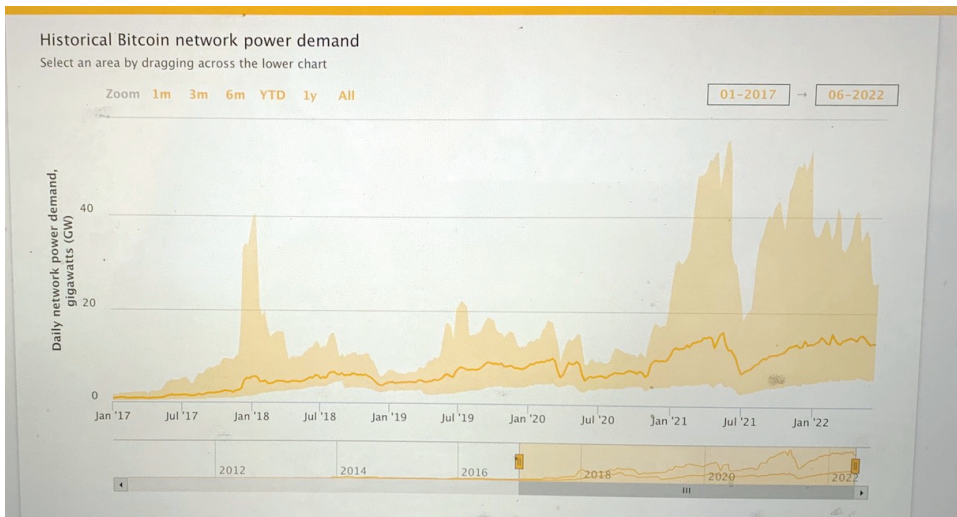

Figure 6. The Bitcoin Madness 2017–2022

Source: The Cambridge Bitcoin Electricity Consumption Index, <https://ccaf.io/cbeci/index> (accessed: 8.12.2022).

¹⁷ Cunliffe 2021. Unbacked crypto-assets make up some 25% of crypto-asset ownerships.

¹⁸ See the Global Crypto Adoption Index: <https://blog.chainalysis.com/reports/2021-global-crypto-adoption-index/> (accessed: 8.12.2022).

Once the utility of these fictitious financial innovations are reduced to the level of criminality, predation and fraud, it is probably more important to point to the real, materially destructive feature of cryptocurrencies, namely the colossal toll it exacts in the power usage incurred in the process of “bitcoin-mining” (the perverse misnomer for the algorithmic game of chasing encrypted new blocks of the “currency”). Cryptocoin-“mining” consumes 0.5% of annual global energy consumption, which puts it currently above the total electricity consumption of the Netherlands and 187 other countries!!!! The algorithmic guesses are known as “hashes”. One recent estimate suggested a hash-rate of 200 quintillion per second (Howson 2022). The Cambridge Bitcoin Electricity Consumption Index (sic) has been tracking the colossal environmental footprint since January 2017, providing sufficient evidence for responsible political authorities to outlaw the cryptocurrency madness for environmental reasons alone.

The reluctance of regulatory authorities to neutralise the economic and ecological threat of cryptocurrencies is culpably irresponsible, and symptomatic of the permissive mindset that neoliberalism has helped to “trickle down” into the darker recesses of the financial services sector. Perniciously, permissive neo-liberalism provides legal protection to its elaborate fantasy-innovations, no longer anchored in any conceivable code of ethical or social responsibility. On balance the judgement that “bitcoin is worse than a Madoff-style Ponzi scheme” (McCauley 2021) would seem both correct and applicable to the whole sorry ecosystem of crypto-fantasisists.

PART TWO: The psychopathology of parasitism

1. Financialisation, inequality and the triumph of irrationalism Rescuing the enlightenment project and the future

There is no point in beating about the bush. The evidence above should be sufficient to give all those interested in the survival of humanity pause for thought – at the very least. The destructive contradictions of capitalism were already identified in the 19th century. The trend towards capital concentration and centralisation and its widespread distortions of “market efficiencies” is evident everywhere: monopolies, monopsonies, oligopolies, oligopsonies, global corporations acting as strategic gatekeepers in the material and financial supply-chains. This has been all too evident in the string of crises facing humankind in recent decades, most acutely in the current European war.

Concentration pre-programmes inequality, but has been incontrovertibly compounded by permissive neoliberalism: a) facilitating and legally embedding ownership rights and b) through benign neglect of criminogenic arrangements and criminal activity on a colossal scale. Kleptocracy only works with the active or

passive cooperation of global financial institutions and networks (Burgis 2020; Bullough 2019, 2022; Shaxson 2011, 2018; Brittain-Catlin 2005).

Wilkinson and Pickett, together with the *Equality Trust* and many others, have demonstrated the sinister correlation of levels of inequality with levels of social and economic dysfunction: the more unequal a society, the higher are the levels of crime, murder, imprisonment, poor health, teenage pregnancies, infant mortality, mental illness, life expectancy, obesity and much more (cf. Wilkinson, Pickett 2010, 2019).

Permissive neoliberalism, at the very least, tolerates corruption – through weak regulation, through lax tax rules, through half-hearted monitoring, through lower levels of staffing for pursuing non-compliance. In reality (beyond this minimum measure) permissive neoliberalism arguably promotes corruption through specific channels, programmes and procedures:

- a) The hub-and-spoke system of secrecy jurisdictions, tax havens, administered by the centre, in the case of the UK the City of London;
- b) The system of “golden visas”;¹⁹ residence permits against the promise of inward investment, party donations, travel grants;
- c) Legal and advisory infrastructure that processes corrupt money flows and shields owners’ identity from other state fiscal and policing authorities with the help of shell companies;
- d) Marketing the location (the City of London or the States of Delaware and Nevada) as particularly attractive for “inward” investors, corporate tax avoiders.

Government practice of this kind in the UK, and elsewhere, nurtures a culture of benign neglect and “pragmatism” in a world increasingly characterised by location competition, tax and regulatory arbitrage and associated beggar-thy-neighbour policies. This arguably sits well with the narrative of market competition and virtuous, hard-working individualism, combined with a narrative which demonises state interventionism, citing acknowledged examples of tyranny and inefficiency. These narratives, typical of the political and economic elites of the late 20th and early 21st centuries, have had a profound effect on public discourse concerning society, economy and politics, critically mediated by print and broadcast organisations and – in the case of economic analysis – dominated by a complicit academic research establishment. The latter is both fiercely resistant to self-reflection outside the narrow parameters of neo-classical orthodoxy and, as a result, heavily dependent on mathematical modelling. The heterodox demand for an interdisciplinary, multidimensional approach to economic analysis stressed the utter inappropriateness of this “autistic” approach to a much altered global political economy beset, as it

¹⁹ Since their introduction by the UK Conservative government in 1994, some 13,000 golden visas have been granted to rich foreigners; under Home Office rules, a £2 million investment allows a person to apply to settle in the UK after five years; a £10 million investment halves that period. Sixty percent of golden visas were awarded to either Chinese or Russian citizens. Russian oligarchs are confirmed donors to Conservative Party funds; one such donor, Evgeny Lebedev, was given British citizenship and subsequently ennobled.

is and remains, by factors that mainstream orthodoxy habitually categorized as externalities. Kate Raworth's bold attempt to internalise these externalities – notably environmental and distributional – used the metaphor of an inclusive analytical “doughnut” to describe the embedded economy in its dynamic complexity.

Explaining why such a persuasive account is still fiercely resisted by supply-side and monetarist orthodoxy requires more than a bemused shrug of the shoulders. My tentative hypothesis is that the elite narratives of financialised capitalism are informed by a hyper-individualised psychopathy which justifies inequality through a distorted lens of self-interest. This lens acknowledges only exchange-value and the primacy of short-term parasitisation of economic relationships, with scant regard to any evidence that it might be killing the host, and itself in the process. Within this hypothesis, I would place particular stress on the role played by the particular sociopathic features of toxic masculinity, with its characteristic absence of empathy.

We can distinguish between explicit approval of the benefits of inequality (Gilder's “enriching mysteries”), arguments in support of meritocracy and individual deserts, propositions asserting the specific advantages of reducing the top marginal rates of taxation for investment, innovation and growth (Laffer) and implicit judgements of extreme self-worth associated with Narcissistic Personality Disorder. In *The Inner Level*, the sequel to *The Spirit Level*, Wilkinson and Pickett (2019) present persuasive evidence of “self-enhancement bias” (Wilkinson, Pickett: 64) and a “narcissism epidemic” (Wilkinson, Pickett: 68ff), the latter derived from research by Twenge and Campbell (2009):

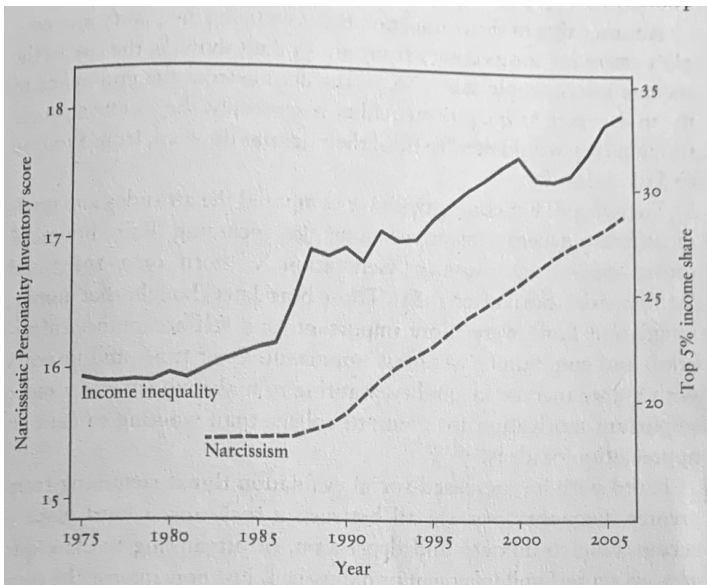

Figure 7. College Students' Narcissistic Personality Inventory Scores over Time
Source: Wilkinson & Pickett 2019: 69.

We had predicted that narcissism and self-enhancement would be related to greater inequality because inequality makes social status more important. Where some people are ‘worth’ so much more than others, we judge each other more by status. Narcissism is the sharp end of the struggle for social survival against self-doubt and a sense of inferiority (Wilkinson, Pickett 2019: 69f).

Figure 7 clearly indicates an increase in levels of narcissism parallel to the increase in inequality, measured by the rise in the share of national income enjoyed by the top 5% of the population. Other correlations – with physical appearance, mental illness and dependence on medication – are also revealed in *The Inner Level*. In the context of this paper it is the rising sense of entitlement that characterises the narcissistic personality, along with a lack of empathy, “too high a tolerance for risk in business” and a reduced ability to work in groups. As Wilkinson and Pickett note: “Narcissism is another consequence of the ‘each against all’ logic, of the way inequality replaces co-operation with status competition” (Wilkinson, Pickett 2019: 74). A decisive piece of evidence, supporting my correlation of financialisation and predatory psychopathic behaviour, is provided by the 2010 study by Babiak, Neumann and Hare on *Corporate Psychopathy: Talking the Walk* which concluded that up to 20 percent of all Chief Executive Officers are psychopaths, correlating with similar studies of convicted offenders in prison.²⁰ Wilkinson and Pickett invoke the Orwellian view of “psychopaths at the top” in a thoroughly persuasive way; this chimes with the view of the psychologist, Steve Taylor, in his disturbing invocation of the notion of “pathocracy” (Taylor 2021):

The frequency and ease with which, people with psychopathic and narcissistic traits rise into positions of power suggests deep-rooted problems with our social institutions and values. These encourage competition and selfishness and devalue compassion and empathy, enabling people with ruthless amoral traits to thrive, and facilitating the development and expression of such traits. In the same way that corporations can be brought to their knees by the behaviour of a small number of disordered individuals in high positions, our whole societies – and the world itself – are being badly damaged by the actions of a small number of disordered politicians in positions of high power (Taylor 2021).

Conclusion

This paper has attempted to contribute to current debates about the negative consequences of inequality, by seeking to explain the resilience of the failed and damaging doctrines of neoliberal supply-sidism in terms of the powerful hegemony of economic and political interests allied to the financial services sector and with particular to the role of the UK in facilitating and maintaining that hegemony. The choice of the term “permissive neoliberalism” signifies both the formal embedding of supply-side policies relating to the property rights over financial assets as the legal

²⁰ Robert Hare had famously asserted in 2002 that “not all psychopaths are in prison. Some are in the boardroom”, cf. Hare 2002.

encoding of, above all, the short-term predatory hunt for “yield”, and the political practice of (permissive) toleration of criminal and criminogenic activity. The privatisation of natural monopolies and the benign neglect of increasing capital concentration marks a decisive shift towards the commodification/assetisation of everything with an exchange value, regardless of whether there was either a socially beneficial use-value or indeed a negative value (predation). The description of some of the most egregious examples of predatory financialisation seeks to underpin the sanctification by the neoliberal state of ruthless value extraction and the toleration of an increasingly chronic dependence on an economic infrastructure of that extraction: the City and its associated archipelago of secrecy jurisdictions. This is followed by a brief survey of the depth and extent of the abuse of elite privilege in facilitating money laundering, kleptocracy, tax evasion and other criminal activity.

The shorter second part of the paper charts the growth of an ideology/mindset of entitlement on the part of economic and political elites and the role of psychopathic narcissism in crafting a legitimating narrative of their hegemony and its associated disorder. Above all the chronic disorder in the allocation of humanity’s material and financial resources invites a strong conclusion that a criminogenic financialised capitalism is not simply “killing the host” qua sustainable economic order, but, above is *threatening the very survival of humanity’s biosphere by blocking the deployment of financial and human capital at sufficient scale to rescue the world’s climate from catastrophe*.

Bibliography

- Babiak P., Neumann C., Hare R. (2010), *Corporate Psychopathy: Talking the Walk*, “Behavioural Sciences and the Law”, vol. 28, pp. 174–193, <https://doi.org/10.1002/bsl.925>
- Birch K., Muniesa F. (eds.) (2020), *Assetization. Turning Things into Assets in Technoscientific Capitalism*, MIT Press, Cambridge, <https://doi.org/10.7551/mitpress/12075.001.0001>
- Blain B. (2022), *The Crypto Bubble is Bursting – Open Your Eyes and Spot the Ugly Naked Truth*, <https://morningporridge.com/blog/blains-morning-porridge/the-crypto-bubble-is-bursting-open-your-eyes-and-spot-the-ugly-naked-truth/> (accessed: 8.12.2022).
- Brittain-Catlin W. (2005), *Offshore: The Dark Side of the Global Economy*, Picador, New York.
- Bullough O. (2019), *Money Land: Why Thieves & Crooks Now Rule the World & How to Take it Back*, Picador, London.
- Bullough O. (2022), *Butler to the World: The book the oligarchs don’t want you to read – how Britain become the servant of tycoons, tax dodgers, kleptocrats and criminals’*, Picador, London.
- Burgis T. (2020), *Kleptopia: How Dirty Money is Conquering the World*, William Collins, London.
- Christensen J. (2011), *The Looting Continues: Tax; and Corruption*, “Critical Perspectives on International Business”, vol. 7(2), pp. 177–196, <https://doi.org/10.1108/17422041111128249>
- Christophers B. (2018), *The New Enclosure: The Appropriation of Public Land in Neoliberal Britain*, Verso, London–New York.
- Christophers B. (2020), *Rentier Capitalism. Who Owns the Economy and Who Pays for It*, Verso, London–New York.

- Cunliffe J. (2021), *Is 'crypto' a financial stability risk? – speech by Jon Cunliffe*, <https://www.bankofengland.co.uk/speech/2021/october/jon-cunliffe-swifts-sibos-2021> (accessed: 8.12.2022).
- Dorling D. (2014), *Inequality and the 1%*, Verso Books, New York.
- Durand C. (2017), *Fictitious Capital. How Finance is Appropriating our Future*, Verso, London.
- Foroohar R. (2016), *Makers and Takers. How Wall Street Destroyed Main Street*, Crown, New York.
- Foroohar R. (2022), *Talk of doing good rings hollow at Davos*, “Financial Times”, 30 May.
- Foster D. (2018), *Just look at housing to see the true cost of privatisation*, “The Guardian”, 12 June.
- Funnell W., Jupe R. (2009), *In Government we Trust: Market Failure and the Delusions of Privatisation*, Pluto Press, London.
- Gabor D., Kohl S. (2022), *My Home is an Asset Class. The Financialization of Housing in Europe*, <http://extranet.greens-efa-service.eu/public/media/file/1/7461> (accessed: 8.12.2022).
- Hare R.D. (2002), *The predators among us*, Keynote address to the Canadian Police Association Annual General Meeting, St. John's, Newfoundland and Labrador, 27 August.
- Hebous S., Johannesen N. (2021), *At your service! The role of tax havens in international trade with services*, “European Economic Review”, vol. 135, <https://doi.org/10.1016/j.eurocorev.2021.103737>
- Howson P. (2022), *Cryptocurrency price collapse offers hope for slowing climate change – here's how*, “The Conversation”, 17 May.
- Hudson M. (2015), *Killing the Host: How Financial Parasites and Debt Bondage Destroy the Global Economy*, ISLET, Dresden.
- Huffs Schmid J. (2002), *Politische Ökonomie der Finanzmärkte*, VSA-Verlag, Hamburg.
- Keen S. (2017), *Can we avoid another financial crisis?*, Polity, London.
- Laville S. (2020), *England's privatised water firms paid £57bn in dividends since 1991*, “The Guardian”, 1 July.
- Mazzucato M. (2013), *The Entrepreneurial State. Debunking Public vs Private Sector Myths*, Anthem & Penguin, London.
- Mazzucato M. (2018), *The Value of Everything. Making and Taking in the Global Economy*, Allen Lane, London.
- McCauley R. (2021), *Why bitcoin is worse than a Madoff-style Ponzi scheme*, <https://www.ft.com/content/83a14261-598d-4601-87fc-5dde528b33d0> (accessed: 8.12.2022).
- McNamara S. (2016), *The Law and Ethics of High Frequency Trading*, “The Minnesota Journal of Law, Science & Technology”, <https://scholarship.law.umn.edu/mjlst>; <https://doi.org/10.2139/ssrn.2565707> (accessed: 8.12.2022).
- Mellor M. (2010), *The Future of Money: From Financial Crises to Public Resource*, Pluto Press, London.
- Murphy L., Nagel T. (2002), *The Myth of Ownership: Taxes and Justice*, Oxford University Press, Oxford.
- Ogle V. (2017), *Archipelago Capitalism: Tax Havens, Offshore Money, and the State, 1950–1970s*, “The American Historical Review”, vol. 122(5), pp. 1431–1458, <https://doi.org/10.1093/ahr/122.5.1431>
- Parker D. (2004), *The UK's Privatisations experiment: the passage of time permits of the sober assessment*, “CESifo Working Paper”, no. 1126, https://www.google.pl/url?sa=t&rc=t&url=https%3A%2F%2Fwww.ifo.de%2FDocDL%2Fcesifo1_wp1126.pdf&usg=AOvVa_w2CRGJVZp9S0sTwKXFT8jJP (accessed: 8.12.2022).
- Pettifor A. (2017), *The Production of Money. How to Break the Power of the Bankers*, Verso, London.
- Picardo E. (2022), *4 Big Risks of Algorithmic High-Frequency Trading*, Investopedia, <https://www.investopedia.com/articles/markets/012716/four-big-risks-algorithmic-highfrequency-trading.asp> (accessed: 8.12.2022).
- Pistor K. (2020), *The Code of Capital*, Princeton University Press, Princeton.

- Raworth K. (2017), *Doughnut Economics. Seven Ways to Think Like a 21st Century Economist*, Random House, London.
- Ryan-Collins J., Lloyd T., Macfarlane L. (2017), *Rethinking the Economics of Land and Housing*, Zed Books, London.
- Sagar P., Christensen J., Shaxson N. (2013), *British Government Attitudes to British Tax Havens in British Dependent Territories from 1967–1975*, [in:] J. Leaman, A. Waris (eds.), *Tax Justice and the Political Economy of Global Capitalism, 1945 to the Present*, Berghahn Books, New York–Oxford.
- Shaxson N. (2011), *Treasure Islands. Tax Havens and the Men who Stole the World*, Bodley Head, London.
- Shaxson N. (2018), *The Finance Curse. How Global Finance is Making Us All Poorer*, Bodley Head, London.
- Stafford P. (2020), *FCA researchers outline \$5bn “tax” imposed by high-speed trading*, “Financial Times”, January 27.
- Strange S. (1986), *Casino Capitalism*, Blackwell, Oxford.
- Strange S. (1998), *Mad Money*, Manchester University Press, Manchester, <https://doi.org/10.3998/mpub.10897>
- Taylor S. (2021), *The problem of pathocracy*, “The Psychologist”, vol. 34, pp. 40–45, <https://doi.org/10.1037/0003-066X.45.1.40>
- Tett G. (2010), *Fool’s Gold: How Unrestrained Greed Corrupted a Dream, Shattered Global Markets and Unleashed a Catastrophe*, Abacus, London.
- Twenge J., Campbell K. (2009), *The Narcissism Epidemic. Living in the Age of Entitlement*, Simon & Schuster, New York.
- Vercellone C. (2010), *The Crisis of the Law of Value and the Becoming-Rent of Profit. Notes on the systemic crisis of cognitive capitalism*, HAL, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00516801> (accessed: 8.12.2022).
- Weeks J. (2014), *Economics of the 1%. How Mainstream Economics Serves the Rich, Obscures Reality and Distorts Policy*, Anthem Press, London–New York–Delhi.
- Wilkinson R., Pickett K. (2010), *The Spirit Level. Why Equality is Better for Everyone*, Penguin, London.
- Wilkinson R., Pickett K. (2019), *The Inner Level. How More Equal Societies Reduce Stress, Restore Sanity and Improve Everyone’s Well-being*, Penguin, London.

ANATOMIA PASOŻYTNICTWA W STADIUM KAPITALIZMU SFINANSJALIZOWANEGO: ROSZCZENIOWOŚĆ I DESTRUKCYJNY CHARAKTER PERMISYWNEGO NEOLIBERALIZMU

Abstrakt. Artykuł niniejszy jest przyczynkiem do debaty o negatywnych konsekwencjach współczesnych nierówności ekonomicznych oraz mechanizmach służących ich legitymizowaniu. Analizuje on, w jaki sposób zdyskredytowane i szkodliwe neoliberalne podejścia podażowe w ekonomii są nadal traktowane jako prawomocne doktryny ekonomiczne, przyczyniając się tym samym do podtrzymywania hegemonii sprawowanej przez sektor finansowy, zwłaszcza w Zjednoczonym Królestwie. Artykuł ten wprowadza pojęcie „permisywnego neoliberalizmu”, przez które rozumie zarówno legalne praktyki wykorzystywania aktywów finansowych w celu realizacji krótkoterminowych zysków, jak i polityczną ochronę rozpiętą nad kryminalną i kryminogenną działalnością na rynkach finansowych. Opisuje najbardziej bulwersujące przypadki drapieżnej finansjalizacji jako przykłady usankcjonowania przez neoliberalne państwo bezwzględnego procesu ekonomicznego

wyzysku i tolerowania w coraz większej mierze systemowego uzależnienia ekonomii politycznej Zjednoczonego Królestwa od londyńskiego City z towarzyszącym mu archipelagiem tajnych zamorskich jurysdykcji.

W drugiej, krótszej części niniejszego artykułu zaprezentowano proces formowania się postawy roszczeniowej wśród reprezentantów gospodarczych i politycznych elit oraz roli, jaką psychopatyczny narcyzm odgrywa w procesie uprawomocnienia ich hegemonicznej pozycji społecznej. Systemowa niezdolność do takiego inwestowania zasobów materialnych i finansowych ludzkości, które uchroniłoby ją od skutków nadciągających zmian klimatycznych, skłaniają do sformułowania wniosku, że kapitalizm w swoim obecnym stadium jest nie tylko pasożytem uniemożliwiającym osiągnięcie zrównoważonego wzrostu gospodarczego, ale że wręcz stanowi on zagrożenie dla samych ekologicznych warunków przetrwania ludzkości jako gatunku.

Słowa kluczowe: finansowy kapitalizm, neoliberalizm, błędna alokacja kapitału, negatywne skutki dla środowiska, tendencja ekocydalna.

Karolina Messyasz*

 <https://orcid.org/0000-0003-4534-3739>

PROBLEMATYZACJA I INSTRUMENTALIZACJA EDUKACJI W UE. PRZYKŁAD IDEI UCZENIA SIĘ PRZEZ CAŁE ŻYCIE I EUROPEJSKIEGO OBSZARU EDUKACJI

Abstrakt. Przedmiotem rozważań w artykule jest idea uczenia się przez całe życie (*lifelong learning*) oraz tworzony w ramach UE europejski obszar edukacji. Oba przedmioty badań są „wytwarzane” w ramach UE za pomocą odpowiednich dokumentów strategicznych (traktowanych w sensie analitycznym jako teksty preskryptywne), które stanowią mają wytyczne dla krajów członkowskich w zakresie wdrażania konkretnych rozwiązań edukacyjnych w postaci legislacji, programów, projektów itd. Dokumenty wybrane w drodze selekcji badawczej stanowią podstawę badania empirycznego, prowadzonego w duchu refleksji postfoucaultowskiej z zastosowaniem wybranych narzędzi typowych dla analizy ramowania oraz jakościowej analizy treści. W szerszym ujęciu artykuł służy ukazaniu sposobów problematyzowania i instrumentalizowania edukacji w polityce UE, która z kolei jest efektem przyjęcia określonego modelu gospodarczego.

Słowa kluczowe: uczenie się przez całe życie, europejski obszar edukacji, Unia Europejska, polityka edukacyjna, problematyzacja, instrumentalizacja.

1. Wprowadzenie

Problematyka podjęta w niniejszym tekście wymaga osadzenia jej w odpowiednich ramach teoretycznych, interpretacyjnych oraz historycznych. W pierwszej części artykułu zasygnalizowane zostały wątki odnoszące się do przyjętego rozumienia pojęcia problematyzacji w myśli postfoucaultowskiej oraz analizy ramowania jako jej narzędzia. Wskazano również sposób przeprowadzenia analizy i zastosowane narzędzia badawcze. W drugiej części wspomniany został kontekst historyczny

* Dr, Katedra Socjologii Polityki i Moralności, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Rewolucji 1905 r. 41/43, 90-214 Łódź, e-mail: karolina.messyasz@uni.lodz.pl

wyłaniania się i wzrostu znaczenia idei *lifelong learning* wraz z próbą uchwycenia szczególnych wydarzeń (momentów problematyzowania), które mogły wpłynąć na konstrukcję dokumentów. W trzeciej części tekstu przedstawione zostały wyniki analizy wybranych materiałów empirycznych w postaci dokumentów strategicznych UE, podsumowanie zaś odnosi się do procesu problematyzacji, instrumentalizacji i indywidualizacji edukacji.

2. Założenia teoretyczno-metodologiczne

Przedstawiona w niniejszym tekście analiza wpisuje się, w szerokim sensie, w zagadnienia badania relacji władzy i współkonstruującego ją instytucjonalnego dyskursu. Tym samym w ujęciu teoretycznym i metodologicznym odnosi się do prac Michela Foucaulta, a dokładniej do refleksji postfoucaultowskiej. Propozycje zastosowania jego optyki do rozwiązań metodologicznych mają obecnie niezwykle szeroki zakres, począwszy od wykorzystywania pojęć i kategorii z jego prac jako specyficznej matrycy do badań empirycznych (każdorazowo modyfikowanych), przez określone nastawienie filozoficzne do badań, po przekonanie o niemożności traktowania myśli Foucaulta jako metody badań empirycznych (por. Nowicka-Franczak 2017: 199). Jednak rozważania nad tym aspektem nie stanowią w tekście głównego pola zainteresowania i analizy, dlatego też nie ma w nim szczegółowych studiów nad zapleczem pojęciowym M. Foucaulta i kontynuatorów jego myśli¹. Tego typu analiza wymagałaby nieco innej optyki. Moje cele są skromniejsze i koncentrują się na pokazaniu, w jaki sposób idea uczenia się przez całe życie stała się w Unii Europejskiej fundamentem polityki edukacyjnej, jak jest wartościowana, w jakim kontekście się pojawiła i jest rozwijana oraz przy pomocy jakich narzędzi (pojęć, terminów, definicji) próbuje ustanowić się europejski obszar edukacji.

Przedstawiona w tekście analiza utrzymana jest w refleksji postfoucaultowskiej, z której wykorzystuję głównie pojęcie „problematyzacji”. Kategorię problematyzacji rozumiem za Michelem Foucaultem jako próbę ukazania, jak i dlaczego pewne fenomeny, procesy stają się problemem (2001). Jak pisze Karol Franczak, jest to próba namysłu nad sposobem, w jaki ludzie dostrzegają pewien wycinek rzeczywistości, poddają go dyskusji i intensywnej analizie,

[...] jak społeczne obiekty z peryferii intelektualnego namysłu przesuwają się do samego jego centrum. Pisząc o problematyzacjach, Foucault skupiał uwagę na obiektach myślenia, które w określonych momentach wywołują zaniepokojenie, prowokują spory i przyczyniają się do reorganizacji instytucji społecznych. [...] *Problematizing moments* mogą stać się podłożem do intensywnej refleksji, dotyczącej określonych praktyk społecznych, które w efekcie ulegają zmianie (Franczak 2017: 151, 153).

¹ Rozważaniom tego typu poświęcono wiele tekstów. W polskiej literaturze przedmiotu można je odnaleźć m.in. w publikacjach Marka Czyżewskiego, Karola Franczaka, Magdaleny Nowickiej-Franczak, Heleny Ostrowskiej.

Za taki przypadek można uznać edukację, która w określonym kontekście i celu stała się w UE obiektem zainteresowania i podstawą ważnej polityki publicznej, co przełożyło się na zintensyfikowane wysiłki na rzecz zmiany konkretnych instytucjonalnych praktyk i zachowań jednostkowych.

Za momenty problematyzacji uznaję kryzysy ekonomiczne, finansowe, społeczne, które od lat 70. XX w. coraz częściej pojawiają się w cyklach gospodarczych. Na tym tle chciałam pokazać, co w wymiarze dyskursywnym, na poziomie dokumentów, propozycji rozwiązań oraz regulacji prawnych i organizacyjnych zostało uruchomione jako odpowiedź na moment kryzysowy (postrzegany w kategoriach problematyzacji). Problematyzację traktuję jako obiekt analizy, a jej obecności będę poszukiwała w tekstach preskryptywnych,

które mają intencję pedagogiczną i można je traktować jako oparcie i wskazówkę dla codziennych rutyn. Teksty takie skłaniają do namysłu nad własnym zachowaniem, rozwijania określonych „zabiegów koło siebie” oraz aplikacji „właściwych” reguł po to, aby skutecznie działać w rzeczywistości (Franczak 2017: 156).

Problematyzację postrzegam także jako celowy akt, angażujący w następstwie określone działania, decyzje czy interwencje (por. Barnett 2015; Franczak 2017). Ramowanie z kolei rozumiem jako narzędzie problematyzacji, przyjmując, że „[p]owstające w wyniku procesów ramowania definicje sytuacji są w stanie uruchamiać określone decyzje, wpływać na kształtowanie polityk publicznych, sprzyjać wybranym aktorom społecznym i forsować pożądane typy podmiotowości” (Franczak 2017: 157). Jednocześnie celem tekstu jest wskazanie elementów procesów instrumentalizowania i indywidualizowania edukacji, które prezentowane są jako współczesne formy rozwoju społecznego.

Ostatnim wątkiem teoretycznym, do którego należy nawiązać z uwagi na poruszany temat, jest kwestia polityk publicznych. Samo pojęcie polityki publicznej doczekało się różnych definicji i wyjaśnień. Z jednej strony jest ona określana jako wiedza o rozwiązywaniu problemów społecznych, z drugiej – jako praktyczne działania systemowe, realizowane przez instytucje władzy publicznej w celu rozwiązywania problemów w różnych obszarach życia społecznego oraz tworzenia optymalnych warunków rozwoju (por. Kozaczka 2016: 327–328; Szarfenberg 2016: 48–53). W tym sensie przedstawiona w niniejszym artykule analiza wpisuje się w szeroko rozumiane badania sektorowej polityki publicznej. Jednakże w zakresie narzędzi nie czerpię z instrumentarium badawczego typowego dla tej subdyscypliny. Badania te osadzone są w różnych ramach teoretycznych (np. podejście racjonalistyczne, interpretatywne, krytyczne) i zazwyczaj dotyczą sposobów realizacji, etapów, celów czy rezultatów konkretnych polityk. Mnie natomiast interesuje sposób ich „wytwarzania” i „problematyzowania”, stąd wybór innej ścieżki badawczej.

Przedmiotem badania uczyniono wybrane (z szerszego zestawu) dokumenty strategiczne Unii Europejskiej z lat 1996–2021, których autorami są Komisja

Europejska, Parlament Europejski, Rada Europy i Rada Unii Europejskiej, dotyczące urzeczywistniania idei uczenia się przez całe życie oraz europejskiego obszaru edukacji. Rok 1996, ogłoszony w UE „Europejskim rokiem uczenia się przez całe życie”, uznają za punkt zwrotny w intensyfikacji prac nad zmianą podejścia do edukacji i systematycznego przeobrażania jej w ważną unijną politykę publiczną. Wtedy państwa europejskie wprowadziły do swych programów politycznych nowy cel – uczenie się przez całe życie. Za podstawę źródłową posłużyła literatura przedmiotu oraz źródła internetowe w postaci stron Unii Europejskiej i bazy aktów prawnych EUR-Lex (<https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>). Z ich pomocą udało się odtworzyć trajektorię wyłaniania się idei uczenia się przez całe życie (*lifelong learning*), wskazać kluczowe momenty oraz zidentyfikować dokumenty inicjujące, a następnie rozszerzające i przekształcające pierwotną ideę. Należy zaznaczyć, że w przyjętych ramach czasowych mamy do czynienia z efektami oddziaływania kilku nakładających się „zmiennych”, tj. różnych kadencji Komisji Europejskiej (5–6 lat), kolejnych perspektyw budżetowych (6–8 lat) oraz okresu obowiązywania dokumentów strategicznych (do 10 lat), które nie pokrywają się ze sobą.

W latach 1996–2021 mieliśmy do czynienia z rządami sześciu Komisji Europejskich: (1995–1999: Komisja Jacques’a Santera; 1999–2004: Komisja Romano Prodiego; 2004–2010: pierwsza Komisja José Manuela Barroso; 2010–2014: druga Komisja José Manuela Barroso; 2014–2019: Komisja Jean-Claude’a Junckera; 2019–2024: Komisja Ursuli von der Leyen). Ponadto w omawianym okresie obowiązywało pięć perspektyw budżetowych, które stanowią długofalowe ramy finansowe UE (1993–1999; 2000–2006; 2007–2013; 2014–2020; 2021–2027). Na ten stan rzeczy nakłada się specyfika funkcjonowania aktów normatywnych i nie-normatywnych w UE, ich różny czas obowiązywania. Niektóre, mimo że powstały w dość odległym czasie, nadal obowiązują, są rozwijane, poszerzane, rozbudowywane, często projektowane na dekadę do przodu. Część z nich zmienia swój sens i cel, inne nie. Ponadto dokumenty mają charakter kumulatywny, z tendencją do coraz szybszego przyrastania. Dodatkowo traktat lizboński wprowadził w UE tzw. otwartą metodę koordynacji (*Open Method of Coordination – OMC*). Ten rodzaj zarządzania w UE opiera się na identyfikacji i rozpowszechnianiu najlepszych praktyk oraz wytycznych i jest często postrzegany jako ważny instrument unijnej polityki konwergencji, również w dziedzinie edukacji. W ten sposób różnego typu dane, wskaźniki, punkty odniesienia (*benchmarks*) stały się nośnikami zasad i ustanawiania reguł. Na unijną politykę uczenia się przez całe życie składają się zatem broszury, zalecenia, rezolucje, statystyki, programy, białe i zielone księgi, agendy, wnioski, deklaracje, konkluzje, komunikaty, wspólne stanowiska, decyzje i plany działania. Na potrzeby niniejszego opracowania wybrano najważniejsze dokumenty, o dużym znaczeniu politycznym, dotyczące zagadnienia uczenia się przez całe życie i europejskiego obszaru edukacji. Ostatecznie do analizy włączono 24 dokumenty (szczegóły zawiera Tabela 1).

Tabela 1. Dokumenty dotyczące uczenia się przez całe życie i europejskiego obszaru edukacji stanowiące podstawę analizy

Przedział czasowy	Kadencje Komisji Europejskiej	Perspektywa budżetowa	Dokument
1	2	3	4
1990–1999	1995–1999: Komisja Jacques’a Santera	1993–1999	Dokument nadrzędny: Traktat z Maastricht (1992) Council Conclusions on a Strategy for Lifelong Learning (Council of European Union, 20 grudnia 1996 r.) ^a
2000–2009	1999–2004: Komisja Romano Prodiego; 2004–2010: pierwsza Komisja José Manuela Barroso	2000–2006 2007–2013	Dokument nadrzędny: Traktat z Nicei (2003) Memorandum on Lifelong Learning (Commission of the European Communities, 30 października 2000 r.); Making a European Area of Lifelong Learning a Reality (Commission of the European Communities, 21 listopada 2001 r.); Council Resolution on Lifelong Learning (Council of Europe, 27 czerwca 2002 r.); Education and Training 2010 (Commission of the European Communities 2001; Council of the European Union, 30 kwietnia 2004 r.); Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning (Commission of the European Communities 2006).
2010–2019	2010–2014: druga Komisja José Manuela Barroso; 2014–2019: Komisja Jean-Claude’a Junckera	2007–2013 2014–2020	Dokument nadrzędny: Strategia lizbońska (2010–2020); Europa 2020 – strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu (2010–2020) Parlament Europejski i Rada Unii Europejskiej 2008; Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie ustanowienia europejskich ram kwalifikacji dla uczenia się przez całe życie (Parlament Europejski, Rada Unii Europejskiej, 23 kwietnia 2008 r.); Kształcenie i szkolenie 2020/Education and Training 2020 (Rada Unii Europejskiej, 12 maja 2009 r.); Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów „Nowe podejście do edukacji: Inwestowanie w umiejętności na rzecz lepszych efektów społeczno-gospodarczych” (Komisja Europejska, 20 listopada 2012 r.);

Tabela 1 (cd.)

1	2	3	4
2010–2019	2010–2014: druga Komisja José Manuela Barroso; 2014–2019: Komisja Jean-Claude ^a Junckera	2007–2013 2014–2020	<p>Wspólne sprawozdanie Rady i Komisji z wdrażania strategicznych ram europejskiej współpracy w dziedzinie kształcenia i szkolenia (ET 2020) „Nowe priorytety współpracy europejskiej w dziedzinie kształcenia i szkolenia” (Rada Unii Europejskiej, Komisja Europejska 2015);</p> <p>Zalecenie Rady w sprawie europejskich ram kwalifikacji dla uczenia się przez całe życie (Rada Unii Europejskiej, 22 maja 2017 r.);</p> <p>Zalecenie Rady w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (Rada Unii Europejskiej, 22 maja 2018 r.);</p> <p>Konkluzje Rady w sprawie kroków ku urzeczywistnieniu wizji europejskiego obszaru edukacji (Rada Unii Europejskiej, 22 maja 2018 r.);</p> <p>Rezolucja Rady w sprawie dalszego rozwijania europejskiego obszaru edukacji w celu wsparcia zorientowanych na przyszłość systemów kształcenia i szkolenia (8 listopada 2019 r.);</p> <p>Konkluzje Rady w sprawie kluczowej roli polityk uczenia się przez całe życie we wzmacnianiu społeczeństw z myślą o technologicznej i ekologicznej transformacji wspierającej trwałą i włączającą wzrost (8 listopada 2019 r.).</p>
2020–2030	2019–2024: Komisja Ursuli von der Leyen	2014–2020 2021–2027	<p>Dokument nadrzędny: Wytyczne polityczne na następną kadencję KE Ursuli von der Leyen (2019–2024)/Wspólne konkluzje Parlamentu Europejskiego, Rady Unii Europejskiej i Komisji Europejskiej „Cele i priorytety polityczne na lata 2020–2024” (2020–2024)</p> <p>Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów w sprawie utworzenia europejskiego obszaru edukacji do 2025 r. (Komisja Europejska, 30 września 2020 r.);</p> <p>Rezolucja Rady w sprawie strategicznych ram europejskiej współpracy w dziedzinie kształcenia i szkolenia na rzecz europejskiego obszaru edukacji i w szerszej perspektywie (2021–2030) (Rada Unii Europejskiej, 26 lutego 2021 r.);</p> <p>Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie europejskiego obszaru edukacji: wspólne całociowe podejście (Parlament Europejski, 11 listopada 2021 r.).</p>

^a Część dokumentów nie jest dostępna w języku polskim, dlatego tytuły niektórych przytaczane są w wersji angielskiej.

Źródło: opracowanie własne.

Dokumenty te zostały poddane analizie ramowania z wykorzystaniem elementów charakterystycznych dla jakościowej analizy treści. Celem analizy było ujawnienie momentu i kontekstu pojawiania się określonych dokumentów w agendzie UE, wskazanie głównych ram odniesienia, priorytetów, celów, wskaźników oraz postulatów związanych z wdrażaniem określonej polityki publicznej w krajach członkowskich. Analiza prowadzona była w optyce instrumentalizacji i indywidualizacji edukacji.

3. Rozwój idei uczenia się przez całe życie

Korzeni koncepcji uczenia się przez całe życie można upatrywać w odległej starożytności, Renesansie czy Oświeceniu. Jednak rozwój idei *lifelong learning* zbiegł się z boomem edukacyjnym, który nastąpił po II wojnie światowej. W najnowszej historii (XX i XXI w.) tej koncepcji można wyróżnić kilka okresów, kiedy to przekształcała się ona z tematu marginalnego dla opinii publicznej, zarezerwowanego dla specjalistów z dziedziny edukacji, w skonkretyzowaną politykę edukacyjną, której celem jest rozwiązanie szerokiego zakresu problemów. Trzy instytucje najbardziej zaangażowane w rozwój idei to UNESCO, OECD i UE (Volles 2014: 2–3). Wyróżnić można następujące okresy, które zostały przedstawione w Tabeli 2.

Tabela 2. Okresy w rozwoju idei uczenia się przez całe życie

Lata	Działania
1940–1960	pojawienie się „edukacji dorosłych” w agendzie międzynarodowej
1960 – poł. lat 70.	promocja uczenia się przez całe życie głównie przez OECD i UNESCO, powolne włączanie się do tematu UE
poł. lat 70. – lata 80.	Rozwijanie idei uczenia się przez całe życie (głównie UNESCO i OECD) w środowisku specjalistów; spadek publicznego zainteresowania ideą
1990–1999	uczenie się przez całe życie stało się centralnym elementem polityki UE
2000–2007	uczenie się przez całe życie jako środek zaradczy w odniesieniu do szerokiego wachlarza problemów gospodarczych (UE)
2008–2013	powiązanie idei uczenia się przez całe życie z koncepcjami kapitału ludzkiego
2014–2020	powiązanie uczenia się przez całe życie z politykami publicznymi, integracją i włączeniem społecznym; instrument służący rozwojowi społecznemu i gospodarczemu
po 2020 r.	uczenie się przez całe życie jako prawo każdego obywatela UE; instrument służący „zielonej i cyfrowej rewolucji” oraz zwiększaniu potencjału ekonomicznego UE

Źródło: opracowanie własne na podstawie Volles (2014).

Przedstawiając w dużym skrócie losy idei *lifelong learning*, można zauważyć, że ewoluowała ona od podejścia humanistycznego do determinizmu gospodarczego, stając się „pragmatycznie pojmowaną strategią działania służącą podnoszeniu kompetencji, zwłaszcza tych, które są istotne z punktu widzenia rynku pracy” (Worek 2016: 26). Proces ten nie przebiegał w gospodarczej i politycznej próżni, był bowiem efektem zmiany modelu społeczno-gospodarczego, który nastąpił w latach 70. XX w. Zmiana ta związana była z przejściem w łonie nauk ekonomicznych od paradygmatu tzw. *welfare state* do paradygmatu neoliberalnego, zaś w gospodarce od zatrudnienia w sektorze produkcji do zatrudnienia w sektorze usług i tzw. *knowledge industries*. W wymiarze społecznym oznaczało to przejście do modelu społeczeństwa opartego na wiedzy (*knowledge-based society*)/społeczeństwa informacyjnego (*information society*) (por. Drucker 1999; Toffler 1996; Castells 2011). Zwrot ku wiedzy, traktowanej jako najważniejszy zasób i kapitał, oznaczał możliwość, a z czasem konieczność jej ciągłego rozwoju i uzupełniania. Wiedza bowiem stanowi klucz do wytwarzania innowacji będących podstawą powodzenia społeczeństwa i gospodarki opartej na wiedzy. Tym samym wokół „wiedzy” wytworzony został specyficzny słownik pojęć (m.in. kompetencje, umiejętności, kwalifikacje) wraz z przypisanymi im szczegółowymi znaczeniami oraz działaniami i praktykami, które odtąd zaczęły być przedmiotem szczególnego zainteresowania instytucji politycznych i gospodarczych dążących do realizacji powyższego modelu społeczno-gospodarczego. W obszarze produkcji i rynku pracy oznaczało to koncentrację na „większej elastyczności [pracowników – przyp. KM] i konieczności dostosowania się do zmieniających się kierunków działania przedsiębiorstwa” (Worek 2016: 14). To wszystko plus dynamika zmian technologicznych i cyfrowych przełożyło się na wzrost zainteresowania podmiotów takich jak Unia Europejska implementacją idei uczenia się przez całe życie, oznaczającej konieczność zdeponowania w jednostkach dyspozycji i gotowości do ciągłego podnoszenia swoich umiejętności i kompetencji oraz rozpowszechnienia i zakorzenienia kultury uczenia się. Tym samym edukacja stała się obszarem szczególnego zainteresowania i „troski” instytucji europejskich.

Należy podkreślić, że opisane powyżej zmiany wpłynęły również na samą edukację, która uległa urynkowieniu, utowarowieniu i zindywidualizowaniu. Nastąpiło fundamentalne przesunięcie odpowiedzialności za koszty edukacji z państwa na jednostkę, co uwidaczniało się w rosnącej tendencji do budowania polityki edukacyjnej w oparciu o przekonanie, że młodzi ludzie (lub ich rodzice) muszą wziąć na siebie odpowiedzialność finansową „za swoją edukację”. Zgodnie „z filozofią neoliberalną edukacja jest traktowana jako osobista inwestycja” (Wyn 2012). Edukacja tym samym stała się „prywatnym kosztem” i „osobistą odpowiedzialnością” młodych ludzi i ich rodzin. Zostali oni obarczeni konsekwencjami za „własne” wybory poprzez mechanizmy naturalizacji i uwewnętrzniania przekonania, że każda porażka jest ich porażką, a nie systemu (White, Wyn 2004). Ponadto sam system edukacji przeszedł tzw. *skills revolution*, co oznaczało zwrot w kierunku wymogu kształcenia różnych umiejętności i wiedzy, szczególnie zaś

tych praktycznych. Doprowadziło to do rozwoju polityk i praktyk, które tworzyły i wykorzystywały nowe rodzaje kapitału ludzkiego, wymagające coraz wyższego poziomu wykształcenia. Argumentowano, że młodzi ludzie będą musieli zdobyć szeroki wachlarz nowych umiejętności nie tylko po to, by być konkurencyjnymi na rynku pracy, ale także by pomóc w utrzymaniu wzrostu gospodarczego. Rozwojowi takiej strategii towarzyszyła obietnica zaawansowanych technologicznie, wysoko opłacanych miejsc pracy w przyszłości i szerokie zapotrzebowanie na wysokiej klasy specjalistów (Mikiewicz 2014). Dziś w ten proces włączone są nie tylko osoby młode, ale wszystkie grupy wiekowe, w związku z objęciem procesem uczenia się całego spektrum życia.

Analizując ewolucję idei uczenia się przez całe życie, należy zaznaczyć, że dokonywała się ona również poprzez zmianę terminologii. Dwa najważniejsze przesunięcia terminologiczne to:

- **przejsięcie od „edukowania” (*education*) do „uczenia się” (*learning*)** – co oznacza zmniejszenie nacisku na struktury i instytucje, a zwiększenie nacisku na jednostkę; jednostka staje się centrum procesu edukacyjnego, jednocześnie ponosząc odpowiedzialność za proces uczenia się, motywację, konsekwencje (indywidualizacja edukacji);
- **przejsięcie od kształcenia/edukacji/uczenia się „dorosłych” (*adult*), poprzez „powracające” (*recurrent*) i „ustawiczne” (*permanent*), do „trwającego całe życie” (*lifelong*)** – co oznacza odejsięcie od modelu, w którym jest ściśle określony czas na naukę (dzieciństwo i wczesna młodość), i przejsięcie do modelu nauki „od początku do końca życia” (por. Borg, Mayo 2005; Volles 2014; Worek 2016).

4. Edukacja jako źródło i rozwiązanie problemów strukturalnych UE

Uwidoczniona powyżej ewolucja podejścia do idei *lifelong learning* to efekt przemian polityczno-gospodarczych, które zaowocowały przejściem do modelu neoliberalnego. Oznaczało to zmianę relacji pomiędzy państwem a jednostką i społeczeństwem, co wyraziło się w silnych tendencjach indywidualizacji odpowiedzialności i motywacji do działań. W rozumieniu liberalnym model ten może oznaczać „wyzwolenie” się ze struktur i „upodmiotowienie”, czyli możliwość „decydowania o sobie”, w tym o czasie i sposobie nauki, natomiast w rozumieniu strukturalnym oznacza przeniesienie odpowiedzialności za wybory i decyzje, również edukacyjne, z państwa oraz instytucji publicznych na jednostki, które muszą „znaleźć w sobie” odpowiednią motywację do rozmaitych działań i ponieść ich konsekwencje (Worek 2016: 32). Przejście znamionowane było także zdecydowanym przesunięciem ku rynkowi jako głównemu regulatorowi popytu i podaży, jak również relacji społecznych, w tym funkcjonowania instytucji publicznych, którym zalecano wdrożenie tzw. nowego podejścia do zarządzania publicznego (NPM),

opierającego się na strategiach zarządzania sektorem prywatnym. Ten kontekst polityczno-gospodarczy dość dobrze odzwierciedlają dokumenty strategiczne UE, zarówno na poziomie lingwistycznym, jak i retorycznym.

Początek lat 90. XX w. to czas końca zimnej wojny i poważnej recesji (1991–1994), której towarzyszył gwałtowny wzrost bezrobocia. Europa pozostawała w cieniu gospodarczym USA i Japonii, a głównym celem UE stało się wzmocnienie jej znaczenia gospodarczego i politycznego na arenie międzynarodowej oraz walka z bezrobociem. Komisja Europejska wykorzystując traktat z Maastricht (1992), wzmogła wysiłki harmonizacyjne również w obszarze edukacji (art. 126 i 127), dążąc do stworzenia wspólnej przestrzeni edukacyjnej – pomimo pozostawiania szkolnictwa w ramach kompetencji krajowych (Volles 2014). Współpraca w tym zakresie pomiędzy państwami członkowskimi polegała na dopasowaniu krajowych celów edukacyjnych do politycznych, gospodarczych i społecznych celów UE (Rizzo 2017; Lawn 2011; Lawn, Grek 2012). Jednocześnie zintensyfikowano wysiłki na rzecz silniejszego powiązania edukacji z rynkiem pracy, a uczenie się przez całe życie stało się wyraźnym przedmiotem polityki UE. Tendencje te zostały wyrażone w dwóch białych księgach: *Growth, Competitiveness and Employment – The challenges and ways forward into the 21st century* (Delors 1993) oraz *Teaching and Learning – Towards the learning society* (Commission of the European Communities 1995). W pierwszej uznano kształcenie i szkolenie przez całe życie za główny priorytet w rozwiązywaniu ogólnoeuropejskiego problemu zatrudnienia, proponując *lifelong learning* jako kluczowy środek reformy systemów edukacji, a także wskazano, że uczenie się przez całe życie odnosi się zarówno do samorealizacji jednostki, jak i osiągania celów gospodarczych (por. Gass 1996: 5). W drugiej stwierdzono, że za proces uczenia się przez całe życie odpowiada przede wszystkim sama jednostka (Eurydice 2002). Obie książki stanowiły ważne podglebie dla dokumentów będących podstawą analizy i odpowiadały za uruchomienie ramy ekonomii w instytucjonalnej narracji UE.

W 1996 r. ogłoszono *Strategy for Lifelong Learning*, która określiła kluczowe zasady i zdefiniowała ramy dla dalszego rozwoju idei. Na poziomie UE cele te obejmowały: (1) zachęcanie do zdobywania nowej wiedzy; (2) zbliżenie sektorów edukacji i biznesu; (3) zwalczanie wykluczenia; (4) rozwijanie znajomości trzech języków europejskich oraz (5) równe traktowanie inwestycji kapitałowych i inwestycji w szkolenia (Council of the European Union 1996). Ponadto w dokumencie stwierdzono: „Lifelong learning is essential to enhance competitiveness, combat unemployment, bring about the full and active participation of all people in society and improve innovation in every sector in economic and social life” (Council of the European Union 1996). A także: „lifelong learning demands that individuals, as learners, develop an increasing responsibility for their own education” (Council of the European Union 1996).

Formalne potwierdzenie, iż uczenie się przez całe życie stanowi odtąd nadrzędną zasadę polityki Wspólnoty w dziedzinie edukacji oraz dodatkowy element

w innych dziedzinach polityki europejskiej, m.in. w dziedzinie zatrudnienia, znalazło się w traktacie amsterdamskim z 1997 r. (Eurydice 2002: 11). W omawianym okresie idea uczenia się przez całe życie stała się centralnym zagadnieniem wraz z przyjęciem koncepcji tzw. uczącego się społeczeństwa (*learning society*), czy szerzej – koncepcji społeczeństwa wiedzy (*knowledge-based society*). Wiedza stała się podstawową wartością i zyskała znaczenie instrumentalne oraz aplikacyjne, zaś ciągłość doskonalenia swoich umiejętności została „wymogiem rzeczywistości”, do której należy się zaadaptować. Inwestycje w kapitał ludzki zaczęły być postrzegane jako ważne narzędzia zwiększania produktywności (Rizzo 2017). Na przełomie wieków koncepcja *lifelong learning* stała się integralną częścią polityki UE i państw członkowskich.

Idea stania się najbardziej konkurencyjną i dynamiczną, opartą na wiedzy gospodarką na świecie wybrzmiała w pełni w strategii lizbońskiej z 2000 r. Jednak o pierwszych latach XXI w. należy mówić w dwóch ważnych dla UE kontekstach. Pierwszym z nich był kolejny kryzys gospodarczy spowodowany bańką spekulacyjną związaną z nowymi technologiami informacyjnymi, którego efektem było wysokie bezrobocie, głównie wśród słabszych grup pracowniczych. Drugim wydarzeniem było rozszerzenie UE do 27 krajów członkowskich w 2004 r., co spowodowało największy jednorazowy wzrost liczby ludności UE i tym samym nadwyrężyło jej zasoby. Cele ze strategii lizbońskiej (2000) zostały powtórzone w dokumencie *Memorandum on Lifelong Learning* (Commission of the European Communities 2000, ust. 5). Stwierdzono w nim również, że idea uczenia się przez całe życie wykracza poza obszar edukacji i powinna przenikać wszystkie sfery życia:

Lifelong learning is no longer just one aspect of education and training; it must become the guiding principle for provision and participation across the full continuum of learning contexts. The coming decade must see the implementation of this vision. [...] lifelong learning is an essential policy for the development of citizenship, social cohesion and employment (Commission of the European Communities 2000).

W komunikacie *Making a European Area of Lifelong Learning a Reality* Komisja Europejska ogłosiła kompleksowy plan działania na rzecz wdrażania uczenia się przez całe życie i urzeczywistnienia europejskiego obszaru edukacji, w którym określono listę działań niezbędnych do ich wprowadzenia: (1) tworzenie kultury uczenia się; (2) zwiększenie powszechnego dostępu do informacji i doradztwa dotyczącego możliwości edukacyjnych; (3) zwiększenie inwestowania w uczenie się w wymiarze finansowym i czasowym, określenie możliwości edukacyjnych; (4) upowszechnienie umiejętności podstawowych; (5) rozwój innowacyjnych koncepcji uczenia się – nauczania na odległość (European Commission 2001). Ponadto po raz kolejny idea LLL została wpisana w kontekst ekonomiczny: „Lifelong learning, therefore, has a key role to play in developing a coordinated strategy for employment and particularly for promoting a skilled, trained and adaptable workforce” (European Commission 2001).

Jednocześnie w omawianym okresie uczenie się przez całe życie zostało zdefiniowane jako „wszelkie działania edukacyjne podejmowane przez całe życie w celu pogłębienia wiedzy, umiejętności i kompetencji w perspektywie osobistej, obywatelskiej, społecznej i/lub zawodowej” (Commission of the European Communities 2006: § 2). Określono także osiem kompetencji kluczowych dla uczenia się przez całe życie:

„1) Communication in the mother tongue; 2) Communication in foreign languages; 3) Mathematical competence and basic competences in science and technology; 4) Digital competence; 5) Learning to learn; 6) Social and civic competences; 7) Sense of initiative and entrepreneurship; and 8) Cultural awareness and expression” (Commission of the European Communities 2006).

W połowie pierwszej dekady XXI w. stało się jasne, że osiągnięcie założonych w strategii lizbońskiej celów szło bardzo opieszale, w związku z czym instytucje UE zaleciły ponowne powiązanie idei *lifelong learning* ze wzrostem gospodarczym, rynkiem pracy i zatrudnieniem (Kok 2004).

Kluczowe dla drugiej dekady nowego stulecia było to, co wydarzyło się w latach 2008–2009. Kryzys, którego siłę porównywano do zapaści lat 30. XX w., stał się głównym argumentem w tworzeniu unijnych polityk i budżetu. Niezadowalające postępy w modernizacji systemu kształcenia i szkolenia od czasu strategii lizbońskiej, wysoka stopa bezrobocia wśród młodzieży oraz kryzys umiejętności spowodowały, że w 2008 r. UE podjęła decyzję o stworzeniu *Europejskich ram kwalifikacji/European Qualifications Framework (EQF) dla uczenia się przez całe życie* (Parlament Europejski i Rada Unii Europejskiej 2008). W 2009 r. Komisja Europejska rozpoczęła prace nad długoterminową strategią *Europa 2020: Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu* (Komisja Europejska 2010), gdzie znów podkreślono konieczność integracji pracy i edukacji w ramach procesu uczenia się przez całe życie, poprzez nacisk na konkurencję, innowacje i zatrudnienie. Tym razem wzrost gospodarczy miał być inteligentny i przyjazny środowisku, co zostanie rozwinięte i wzmocnione w późniejszych dokumentach. W tym samym roku Rada Europejska przyjęła strategię *Kształcenie i szkolenie 2020/Education and Training 2020* (Rada Unii Europejskiej 2009), w której wyznaczono wspólne cele strategiczne dla państw członkowskich wraz z zestawem sposobów ich osiągnięcia, wspólne metody pracy i poziomy odniesienia. Zgodnie z dokumentem kształcenie i szkolenie mają pomóc obywatelom UE w stawianiu czoła wyzwaniom społeczno-gospodarczym, demograficznym, środowiskowym i technologicznym. Skuteczne inwestowanie w kapitał ludzki w ramach systemów kształcenia i szkolenia ma skutkować osiągnięciem spełnienia osobistego, społecznego i zawodowego wszystkich obywateli, trwałej koniunktury gospodarczej i szans na zatrudnienie, a także promocją wartości demokratycznych, spójności społecznej, aktywności obywatelskiej i dialogu międzykulturowego. Warto zauważyć, że cele strategiczne objęły zwiększanie

kreatywności i innowacyjności, w tym przedsiębiorczości, na wszystkich poziomach kształcenia i szkolenia (Rada Unii Europejskiej 2009). W 2012 r. przedstawiona została także strategia *Rethinking Education: Investing in skills for better socio-economic outcomes/Nowe podejście do edukacji: Inwestowanie w umiejętności na rzecz lepszych efektów społeczno-gospodarczych*, w której nastąpił wyraźny zwrot w kierunku wyników nauczania i lepszych umiejętności w zakresie przedsiębiorczości (Komisja Europejska 2012). Edukacja i umiejętności zostały określone jako kluczowy atut na rzecz wzrostu.

Inwestowanie w kształcenie i szkolenie na rzecz poprawy umiejętności ma zasadnicze znaczenie dla zwiększenia wzrostu i konkurencyjności: umiejętności stanowią o zdolności Europy do zwiększania wydajności. W perspektywie długoterminowej mogą pobudzać innowacyjność i wzrost, przesuwać produkcję na wyższe ogniwa łańcucha wartości, stymulować koncentrację wyższych umiejętności w UE i kształtować przyszły rynek pracy (Komisja Europejska 2012).

Stwierdzono w niej ponadto, że to niedopasowanie umiejętności do zapotrzebowania na nie (tzw. luka kompetencyjna) jest coraz większym problemem dla konkurencyjności europejskiego przemysłu. Należy zatem „w szczególności skoncentrować uwagę na rozwoju umiejętności w zakresie przedsiębiorczości, ponieważ przyczyniają się one nie tylko do tworzenia nowych przedsiębiorstw, ale także zwiększają szanse młodych ludzi na zatrudnienie” (Komisja Europejska 2012).

Kolejny „pakiet” dokumentów pojawił się w latach 2017–2019, do czego impulsem było *Wspólne sprawozdanie Rady i Komisji z 2015 r. z wdrażania strategicznych ram europejskiej współpracy w dziedzinie kształcenia i szkolenia (ET 2020). Nowe priorytety współpracy europejskiej w dziedzinie kształcenia i szkolenia*, stanowiące swego rodzaju bilans pierwszego pięcioletnia ET 2020. Dokumenty służyły powstaniu narzędzia operacyjnego do celów kształcenia/szkolenia i pracy – europejskich zasad ramowych dotyczących umiejętności, kompetencji i zawodów (ESCO), wskazaniu nowego zestawu kompetencji kluczowych (kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji, kompetencje w zakresie wielojęzyczności, kompetencje matematyczne oraz kompetencje w zakresie nauk przyrodniczych, technologii i inżynierii, kompetencje cyfrowe, kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się, kompetencje obywatelskie, kompetencje w zakresie przedsiębiorczości, kompetencje w zakresie świadomości i ekspresji kulturalnej), przypomnieniu o wysokim priorytecie edukacji w programie politycznym UE czy tym, że uczenie się przez całe życie powinno być podstawą europejskiego obszaru edukacji.

Podsumowując drugą połowę drugiej dekady XXI w., a zarazem kolejną perspektywę finansową (2014–2020), należy wskazać, że polityka edukacyjna w tym okresie w dużej mierze została zdefiniowana przez dokumenty z lat 2009–2010, które wyznaczały cele do osiągnięcia i poziomy odniesienia dla 2020 r. Uczenie się przez całe życie uznano za kluczową zasadę współpracy w dziedzinie edukacji i zatrudnienia oraz integracji systemów edukacyjnych państw członkowskich,

jak również uczynienia z UE światowego lidera w zakresie gospodarki opartej na wiedzy. Skupiono uwagę na zagadnieniach umiejętności i kompetencji, które mają zapewnić zdolność dostosowania się do zmian, generować nowe idee, nowe teorie, nowe produkty i nową wiedzę, a Europie zagwarantować przewagę konkurencyjną. Postawienie na rozwój umiejętności i kompetencji zaowocowało uruchomieniem narracji, w której ludzie byli postrzegani, definiowani i ujmowani poprzez koncepcję kapitału ludzkiego.

Lata 2019–2021 to okres rozpoczęcia nowej kadencji Komisji Europejskiej pod przewodnictwem Ursuli von der Leyen, wdrożenia nowego programu strategicznego UE, uruchomienia nowych ram finansowych, a przede wszystkim pandemii COVID-19. W 2020 r. miały zakończyć się realizacje strategii wdrożonych w latach 2009–2010, a tym samym miały zostać podjęte decyzje co do kontynuacji lub zmiany kierunku działań. W ostatnich latach dominującym wątkiem było wpisanie uczenia się przez całe życie w kontekst transformacji cyfrowej i ekologicznej. W nowym programie strategicznym na lata 2019–2024 priorytetami strategicznymi stały się rozwój silnej i prężnej bazy gospodarczej oraz budowanie neutralnej klimatycznie, ekologicznej, sprawiedliwej i społecznej Europy (Rada Europejska 2019). Na poziomie deklaracji Unia Europejska, jak podkreślono w dokumentach, „gruntownie zmienia swoją strategię wzrostu, opierając się na zrównoważonym rozwoju, przy czym czynnikami mającymi prowadzić do zmian są transformacja ekologiczna i cyfrowa” (Komisja Europejska 2020). Pomimo rozszerzenia celów strategicznych o elementy sprawiedliwości społecznej czy ekologii znaczenie pozycji Europy w gospodarce światowej pozostaje w mocy, co przekłada się na instrumentalne traktowanie edukacji, która ma być środkiem do osiągnięcia kolejnych celów.

[P]olityki kształcenia i szkolenia mają kluczowe znaczenie dla zapewnienia dobrobytu i trwałego wzrostu w Europie. Inwestowanie w nową wiedzę, umiejętności i kompetencje jest kluczowe dla zwiększania konkurencyjności i produktywności Europy;

[...] Europa stoi przed ogromnym wyzwaniem związanym z przekwalifikowaniem i podnoszeniem kwalifikacji osób dorosłych. Dlatego też inwestowanie w umiejętności podstawowe i kompetencje kluczowe jest ważniejsze niż kiedykolwiek (Rada Unii Europejskiej 2019a).

Rozszerzeniu i wzmocnieniu uległ sam wydzźwięk edukacji, którą uznaje się za centralny element europejskiego stylu życia, wzmacniający społeczną gospodarkę rynkową i demokrację dzięki wolności, różnorodności, prawom człowieka i sprawiedliwości społecznej, a także jest [...] podstawą samorealizacji, zdolności do zatrudnienia oraz aktywnego i odpowiedzialnego obywatelstwa (Komisja Europejska 2020).

Analiza dokumentów strategicznych wskazuje, że rola edukacji we współczesnym świecie staje się kluczowa. W systemach kształcenia i szkolenia upatruje się klucza do wytworzenia „właściwego człowieka/obywatela UE”, który „aby dobrze funkcjonować w dzisiejszym świecie i radzić sobie z przyszłymi zmianami

w społeczeństwie, gospodarce i na rynku pracy, [...] musi dysponować odpowiednią wiedzą, umiejętnościami, kompetencjami i postawami” (Rada Unii Europejskiej 2021). Z uwagi na fakt ciągłych zmian uczenie nie może pozostać domeną dzieci i młodzieży, ale stać się procesem permanentnym, trwającym przez całe życie. Ten wydzźwięk, pomimo wsparcia finansowego ze strony UE, jest kolejnym świadectwem przeniesienia odpowiedzialności za powodzenie projektu europejskiego na jednostki. Wpisanie idei *lifelong learning* w strategię edukacyjną i dotyczące zatrudnienia okazało się niewystarczające, stąd pojawienie się narracji o kulturze uczenia się czy edukacji jako elemencie europejskiego stylu życia. O ile trudno podważać zasadność kształcenia i doksztalcania się, o tyle podporządkowanie ich budowaniu wzrostu gospodarczego (nawet inteligentnego i zrównoważonego) jest świadectwem instrumentalizacji tego ważnego obszaru życia społecznego.

W edukacji upatruje się zarówno przyczyny, jak i rozwiązania coraz liczniejszych problemów gospodarczych, politycznych i społecznych. Ich katalog rozrósł się w omawianym okresie. Wyzwania, którym obecnie czoło stawiać mają systemy kształcenia i szkolenia, to brak konkurencyjności, zmiana klimatu, transformacja cyfrowa społeczeństwa, różne formy ekstremizmu i populizmu, dezinformacja, zmiany demograficzne, podważanie edukacji opartej na dowodach oraz pogłębienie istniejących nierówności (Parlament Europejski 2021). W trzeciej dekadzie XXI w. to edukacja i kultura zyskały kluczowe znaczenie

dla osiągnięcia postępu i dobrostanu osobistego i społecznego, wspierania obywatelstwa europejskiego, poprawy spójności społecznej, stymulowania tworzenia miejsc pracy oraz sprawiedliwego i zrównoważonego dobrobytu gospodarczego i społecznego w Europie, a także zapewnienia, by UE była konkurencyjnym i odpornym podmiotem w skali światowej, charakteryzującym się większą przedsiębiorczością, aby przeprowadzić transformacji ekologicznej i cyfrowej (Parlament Europejski 2021).

Nakreślona powyżej trajektoria rozwoju uczenia się przez całe życie i europejskiego obszaru edukacji stanowi świadectwo ewolucji problematyzacji edukacji w końcu XX i początku XXI w. W tym miejscu chciałabym wskazać na najważniejsze ramy, w kontekście których w omawianym okresie interpretowano edukację w dyskursie instytucjonalnym Unii Europejskiej. W toku analizy udało się zidentyfikować pięć różnych ram, które były stopniowo włączane do dyskursu publicznego (szczegóły zawiera Tabela 3).

Tabela 3. Ramowanie edukacji i uczenia się w dokumentach UE²

Ramy	Diagnoza sytuacji	Alternatywna wizja świata	Uzasadnienie	Narzędzia ramowania/ struktury językowe
1	2	3	4	5
Rama ekonomii – edukacja jako <i>booster</i> zatrudnienia, innowacji i wzrostu gospodarczego (<i>employment-related perspective</i>)	kolejne kryzysy gospodarcze; zbyt wolny wzrost gospodarczy; kurczenie się siły roboczej; systemy kształcenia i szkolenia nie zapewniają umiejętności służących zwięks- szeniu szans na zatrudnienie i nie współpracują odpowiednio z przedsiębiorstwami lub pracodawcami; niedopasowanie umiejętności do zapotrzebowania; globalizacja; postęp technologiczny	era wiedzy (<i>Knowledge Age</i>); cyfrowa i oparta na wiedzy gospodarka; konkurencyjny i odporny podmiot w skali światowej, charakteryzujący się więk- szą przedsiębiorczością; sprawiedliwy i zrównowa- żony dobrobyt gospodarczy	zwiększenie szans na za- trudnienie (<i>Employability</i>); trwała koniunktura gospo- darcza; zwiększenie wzrostu i konkurencyjności; zwiększenie wydajności	wykwalifikowana, wykształcona i zdolna do adaptacji siła robocza (<i>Skilled, trained and adaptable workforce</i>); odnowienie wzrostu, odzyskanie konku- rencyjności i przywrócenie wysokiego poziomu zatrudnienia (<i>The renewal of growth, the recovery of competitiveness and the restoring of a high level of employment</i>); luka kompetencyjna; zwiększanie kreatywności i innowacyjno- ści, przedsiębiorczości; uaktualnienie umiejętności służących zwiększeniu szans na zatrudnienie; kompetencje w zakresie przedsiębiorczo- ści; inwestowanie w nową wiedzę, umiejęt- ności i kompetencje; wykwalifikowana cyfrowo siła robocza

² Część zwrotów została podana w dwóch wersjach językowych – polskiej i angielskiej. Wersja polska jest tłumaczeniem własnym oryginalnych sformułowań angielskich. Wynika to z faktu, że część dokumentów (szczególnie przedakcesyjnych) nie jest dostępna w języku polskim.

1	2	3	4	5
Rama obywatelstwa – edukacja jako podstawa aktywnego uczestnictwa w życiu społeczno-politycznym (<i>civic perspective</i>)	stawienie czoła technologicznej i ekologicznej transformacji; wyzwanie przekwalifikowania i podnoszenia kwalifikacji osób dorosłych; zmiany demograficzne	bardziej demokratyczne społeczeństwo; europejski styl życia	aktywność obywatelska (<i>active citizenship</i>); rozwijanie kultury demokratycznej	kompetencje obywatelskie; edukacja jako centralny element europejskiego stylu życia, wzmacniający społeczną gospodarkę rynkową i demokrację dzięki wolności, różnorodności, prawom człowieka i sprawiedliwości społecznej; aktywne i odpowiedzialne obywatelstwo; kreatywne, wysoko wykwalifikowane i dobrze wyszkolone osoby
Rama rozwoju – edukacja jako podstawa samorozwoju jednostki (<i>personal perspective</i>)	bariery edukacyjne; brak elastycznych systemów kształcenia i szkolenia; za mały nacisk na uczenie się nieformalne i pozaformalne	społeczeństwo oparte na wiedzy (<i>a knowledge-based society</i>); rozwój społeczeństwa informacyjnego (<i>the development of the information society</i>); zostanie uczącym się społeczeństwem (<i>become learning communities</i>); wzmocnienie uczenia się w systemach nieformalnych i pozaformalnych	samorealizacja i samospelnienie (<i>personal fulfilment and development</i>); sprzyjanie rozkwitowi talentów w Europie	zwiększenie inwestycji w kapitał ludzki (<i>raise levels of investment in human resources</i>); człowiek najważniejszym zasobem; osobista odpowiedzialność (<i>personal responsibility</i>); poprawa i aktualizacja wiedzy, umiejętności i kompetencji (<i>improving, update and renew knowledge, skills and competence</i>); osoba o spójnym poczuciu tożsamości i kierunku w życiu (<i>a person with a coherent sense of identity and direction in life</i>); każda osoba będzie potrzebowała szerokiego spektrum umiejętności i kompetencji oraz będzie musiała stale je rozwijać przez całe życie; kompetencje w zakresie świadomości i ekspresji kulturalnej; kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się

Tabela 3 (cd.)

1	2	3	4	5
Rama sprawiedliwości – edukacja jako narzędzie inkluzji i emancypacji (<i>social perspective</i>)	zagrożenia i wykluczenie wynikające z nierówności i z podziałów edukacyjnych	sprawiedliwa i społeczna Europa; sprawiedliwa społecznie transformacja UE; dostęp do edukacji prawem każdego obywatela UE	spójność społeczna i włączenie (<i>social cohesion and inclusion</i>); równość; zagwarantowanie, by wszyscy obywatele nabywali wiedzę, kompetencje, umiejętności i postawy; edukacja dopasowana do potrzeb bez względu na sytuację życiową i poziom życia	zmniejszanie nierówności i zapobieganie marginalizacji (<i>reducing inequalities and preventing marginalisation</i>); inwestowanie w wysokiej jakości kształcenie i szkolenie dla wszystkich; wspieranie kultury, która zachęca, wzmacnia i motywuje poszczególnych ludzi i społeczeństwa do uczenia się i wprowadzania innowacji; zapewnianie włączających i innowacyjnych podejść, obejmujących wysiłki na rzecz zwalczania problemu nierówności; inwestowanie w kompetencje musi obejmować wszystkie etapy życia osób uczących się; edukacja włączająca
Rama ekologii – edukacja jako komponent transformacji ku zrównoważonej Europie (<i>environmental perspective</i>)	kryzys klimatyczny; kryzys migracyjny; edukacja nieprzygotowana do uczenia o ekologii	neutralna dla klimatu i ekologiczna Europa; gospodarka o obiegu zamkniętym; zrównoważona środowiskowo Europa	równość; prawo do życia w zrównoważonym środowisku	włączająca i wysokiej jakości edukacja; opracowywanie i wdrażanie nowych technologii; wspieranie wiedzy, umiejętności i kompetencji w zakresie ekologii; wykwalifikowana ekologicznie siła robocza

Źródło: opracowanie własne.

Najszerzej i najczęściej odnoszono się w dokumentach do ramy ekonomii, zgodnie z którą uczenie się przez całe życie i europejski obszar edukacji mają służyć możliwościom kształcenia i szkolenia oraz zatrudnienia w całej Unii Europejskiej dla każdego jej obywatela. Natomiast sama edukacja jest kluczem do osiągnięcia wzrostu gospodarczego i zwiększenia szans na zatrudnienie. Europa w ten sposób ma stać się liderem gospodarki światowej. Dwie następne ramy (obywatelstwa i rozwoju) są związane z promocją europejskiego stylu życia w ramach UE i poza jej granicami. Ważną częścią wspomnianych ram jest kultura uczenia się przez całe życie, której upowszechnienie ma przełożyć się na zwiększenie aktywności obywatelskiej oraz samorealizację, co ma przyczynić się do budowy Europy uczącej się i opartej na wiedzy. Ostatnie dwie ramy (sprawiedliwości i ekologii) były szczególnie rozwijane po 2019 r., kiedy zdecydowano, że cel w postaci osiągnięcia wzrostu gospodarczego powinien sprzyjać sprawiedliwej i zrównoważonej ekonomicznie i klimatycznie Europie. Coraz częściej w narracji UE pojawiały się odniesienia do konieczności włączenia społecznego, większej spójności społecznej czy świadomości ekologicznej. Nadal w mocy pozostawała rama ekonomii, w której pojawiły się nowe przymiotniki („inteligentny”, „zrównoważony”, „odporny”). Pomimo wskazania, że poza jednostkami zmienić muszą się także instytucje, utrzymany został trend indywidualizacji, wyrażający się w odpowiedzialności osobistej jednostek jako części polityki edukacyjnej UE.

5. Podsumowanie

Z analizy wyłania się dość spójne podejście do edukacji i procesów uczenia się. Dominacja narracji ekonomicznej związana była z jawnym powiązaniem koncepcji uczenia się przez całe życie z zagadnieniami rozwoju ekonomicznego, rynku pracy i zatrudnienia. Z czasem cele gospodarcze były obudowywane coraz to nowymi przymiotnikami, które miały zmiękczać retorykę. W ten sposób wzrost stawał się „inteligentny”, „zrównoważony”, „przyjazny środowisku”. Włączanie w narrację kolejnych ram rozszerzało funkcje kształcenia i szkolenia, które miały wnieść wkład także w aktywną postawę obywatelską i rozwój osobisty. Warto wskazać, że oba zagadnienia rozumiano w kategoriach kapitału ludzkiego, „dzięki któremu można zwiększyć produktywność i konkurencyjność gospodarki. Na obywateli patrzono wówczas z perspektywy ich produktywności i szukano programów, które miały wspomóc rozwój ich umiejętności i umożliwić certyfikację” (Worek 2016: 33). Zadania edukacji interpretuje się także (choć w nieco późniejszym czasie) poprzez ramę sprawiedliwości (włączenie społeczne, spójność) oraz ramę ekologii.

Rysunek 1. Funkcje systemu edukacji, kształcenia i szkolenia
Źródło: opracowanie własne.

Momentami problematyzacji edukacji stawały się kolejne kryzysy gospodarcze, migracyjny, demograficzny, ekologiczny, pandemiczny, które uruchamiały kolejne ramy, poprzez które interpretowano i interpretuje się edukację. Wyrażało się to w zwiększonym instytucjonalnym zainteresowaniu edukacją, co wiązało się z jej krytyką jako obszaru, który musi dostosować się do nowych XXI-wiecznych realiów. W (anachronicznych) systemach kształcenia i szkolenia upatruje się źródła problemów gospodarczych, chociażby poprzez użycie takich określeń jak „luka kompetencyjna” wskazywana przez środowisko pracodawców, a włączona w narrację UE. Jednocześnie w takich chwilach w edukacji upatruje się źródła rozwiązań problemów tego świata, czego wyrazem była promocja uczenia się przez całe życie. To edukacja ma stać się impulsem do zmiany, wyjścia z kryzysu, przebudowy społeczeństwa. W ten sposób edukacja staje się problemem i rozwiązaniem. Celem pozostaje wysoko wykwalifikowana siła robocza, zdolna do zaadaptowania się do zmieniających się okoliczności, odporna na kolejne kryzysy, gotowa do poszerzania wiedzy, poszerzania umiejętności i zdobywania kompetencji. W systemach kształcenia i szkolenia upatruje się instrumentów do stawienia czoła nadchodzącym wyzwaniom. Chcąc osiągnąć wysokie wskaźniki zatrudnienia, przyczyn problemów na rynku pracy nie dostrzega się w samych miejscach pracy, lecz w edukacji, która nie „produkuje” odpowiednio wykwalifikowanej siły roboczej. Miejsca pracy i pracodawcy mają być natomiast partnerami w stwarzaniu możliwości uczenia się.

Analiza ramowania pozwoliła na odsłonięcie procesów instrumentalizacji edukacji, która poprzez zaadaptowanie idei uczenia się przez całe życie stała się koniecznością, choć przedstawiana jest jako prawo każdego człowieka. W ramach UE szuka się skutecznych sposobów, by jak najwięcej osób z tego prawa skorzystało, wprowadzając specjalne programy i środki finansowe dla grup nieuprzywilejowanych (niewykorzystanych zasobów pracy). Uczenie się powinno stać się naszym nawykiem, w każdym możliwym kontekście (formalnym, nieformalnym, pozaformalnym). Jednak najważniejszym kontekstem pozostaje uczynienie z UE lidera gospodarki światowej, przy obciążeniu jednostek odpowiedzialnością za ten cel. W związku z tym głównym wyzwaniem pozostaje przebudowa instytucji kształcenia i szkolenia tak, by stały się bardziej elastyczne, otwarte na różnicowane potrzeby i konteksty uczenia się jednostek, wprowadzały do programów nauczania kolejne wątki i tematy. Drugim wyzwaniem jest zmiana postaw i zachowań jednostek w kierunku większej aktywności, lepszej motywacji, gotowości do zmian, a dzięki umiejętności ciągłego uczenia się – zdolności do adaptacji w zmieniającym się świecie. To z kolei ma uczynić możliwym osiągnięcie unijnych celów takich jak bardziej spójna, włączająca, cyfrowiona, zrównoważona ekologicznie i odporna Europa. W takim układzie edukacja staje się instrumentem umacniania określonej wizji polityczno-gospodarczej, która następnie jest realizowana poprzez polityki publiczne, zaś cele związane z bardziej autotelicznym modelem edukacji pozostają poza głównym nurtem.

Bibliografia

- Barnett C. (2015), *On Problematization. Elaborations on a Theme in „Late Foucault”*, „Nonsite.org”, nr 16, On Problematization: Elaborations on a Theme in “Late Foucault” – Nonsite.org (dostęp: 2.07.2022).
- Borg C., Mayo P. (2005), *The EU Memorandum on Lifelong Learning. Old Wine in New Bottles?*, „Globalisation, Societies and Education”, t. 3(2), s. 203–225, <https://doi.org/10.1080/14767720500167082>
- Castells M. (2011), *Spółczesność sieci*, przeł. M. Marody, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Delors J. (1993), *Growth, Competitiveness, Employment – The Challenges and Ways Forward into the 21st Century (White Paper)*, „Bulletin of the European Communities”, Special Supplement 6/93.
- Drucker P. (1999), *Spółczesność pokapitalistyczna*, przeł. G. Kranas, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Eurydice (2002), *Uczenie się przez całe życie: rola systemów edukacji w państwach członkowskich Unii Europejskiej*, Europejskie Biuro Eurydice, Bruksela.
- Foucault M. (2001), *Fearless Speech*, J. Pearson (ed.), Semiotext(e), Los Angeles.
- Franczak K. (2017), *Instrumentalizacja kultury w powojennych i współczesnych dyskursach modernizacyjnych*, [w:] M. Czyżewski, A. Horolets, K. Podemski, D. Rancew-Sikora (red.), *Polskie sprawy 1945–2015. Warsztaty analizy dyskursu*, Wydawnictwo Akademickie Sedno, Warszawa, s. 151–179.
- Gass J.R. (1996), *The goals, architecture and means of lifelong learning: background paper. European year of lifelong learning*, Komisja Europejska, Biuro Urzędowych Publikacji Wspólnot Europejskich, Luksemburg.

- <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html> (dostęp: lipiec–sierpień 2022).
- Kok W. (2004), *Facing the Challenge – The Lisbon Strategy for Growth and Employment*, European Communities, Brussels.
- Kozaczka D. (2016), *Polityki publiczne jako proces*, „Zoon Politikon”, nr 7, s. 323–341.
- Lawn M. (2011), *Standardizing the European Education Policy Space*, „European Educational Research Journal”, nr 10(2), s. 259–272, <https://doi.org/10.2304/eej.2011.10.2.259>
- Lawn M., Grek S. (2012), *Europeanizing education: Governing a new policy space*, Symposium Books, Oxford, <https://doi.org/10.15730/books.78>
- Mikiewicz P. (2014), *Kapitał społeczny i edukacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Nowicka-Franczak M. (2017), *Postfoucaultowska analiza dyskursu o edukacji. Uwagi warsztatowe*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja”, nr 2(12), s. 197–223, <https://doi.org/10.14746/kse.2017.12.10>
- Rizzo S. (2017), *The politics of knowledge that govern the European Union lifelong learning policy space – A Foucauldian reading*, Doctoral School in Educational Sciences at the Faculty of Language and Literature, Humanities, Arts and Education at the Université du Luxembourg.
- Szarfenberg R. (2016), *Polityka publiczna – zagadnienia i nurty teoretyczne*, „Studia z Polityki Publicznej”, nr 1(9), s. 45–75, <https://doi.org/10.33119/KSzPP.2016.1.1>
- Toffler A. (1996), *Budowa nowej cywilizacji. Polityka trzeciej fali*, przeł. J. Łoziński, Zysk i S-ka, Poznań.
- Volles N. (2014), *Lifelong learning in the EU: changing conceptualisations, actors, and policies*, „Studies in Higher Education”, s. 1–21, <https://doi.org/10.2139/ssrn.2511176>
- White R., Wyn J. (2004), *Youth and Society*, Oxford University Press, Oxford.
- Worek B. (2019), *Uczące się społeczeństwo. O aktywności edukacyjnej dorosłych Polaków*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków,
- Wyn J. (2012), *The making of a generation: policy and the lives and aspirations of Generation X*, „Journal of Educational Administration and History”, t. 44, nr 3, s. 269–282, <https://doi.org/10.1080/00220620.2012.683392>

Analizowane dokumenty źródłowe (dostęp: lipiec–sierpień 2022)

- Commission of the European Communities (1995), *Teaching and Learning: towards the learning society*, https://europa.eu/documents/comm/white_papers/pdf/com95_590_en.pdf
- Commission of the European Communities (2000), *Memorandum on Lifelong Learning*, https://arhiv.acs.si/dokumenti/Memorandum_on_Lifelong_Learning.pdf
- Commission of the European Communities (2001), *The Concrete Future Objectives of Education Systems* [COM(2001) 59 final – Not published in the Official Journal], <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/concrete-future-objectives-of-education-systems.html>
- Commission of the European Communities (2006), *Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning* (2006/962/EC), <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:394:0010:0018:en:PDF>
- Council of the European Union (1996), *Council Conclusions on a Strategy for lifelong learning* (97/C 7/02), <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/cbe5b068-0047-4920-9fd0-15b852df1c1f/language-en>
- Council of the European Union (2002), *Council Resolution on Lifelong Learning* (2020/C 163/01), <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/0bf0f197-5b35-4a97-9612-19674583cb5b>
- Council of the European Union (2004), *Education and Training 2010. The success of the Lisbon Strategy Hinges on Urgent Reforms. Joint interim report of the Council and the Commission*

- on the implementation of the detailed work programme on the follow-up for the objectives on education and training systems in Europe* (2004/C 104/01), <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/59381b9f-3a72-4bca-9b8f-1f9029644152/language-en>
- European Commission (2001), *Making a European Area of Lifelong Learning a Reality* (COM(2001) 678 final), <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0678:FIN:EN:PDF>
- Komisja Europejska (2010), *Europa 2020: Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu* (KOM(2010) 2020), https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_PL_ACT_part1_v1.pdf
- Komisja Europejska (2012), *Nowe podejście do edukacji: Inwestowanie w umiejętności na rzecz lepszych efektów społeczno-gospodarczych* (COM(2012) 669 final), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52012DC0669&from=EN>
- Komisja Europejska (2019), *Wytoczne polityczne na następną kadencję KE Ursuli von der Leyen (2019–2024)*, https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/political-guidelines-next-commission_pl.pdf
- Komisja Europejska (2020), *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów w sprawie utworzenia europejskiego obszaru edukacji do 2025 r.* (COM(2020) 625 final), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0625&from=PL>
- Parlament Europejski (2021), *Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 11 listopada 2021 r. w sprawie europejskiego obszaru edukacji: wspólne całościowe podejście* (2020/2243(INI)), https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0452_PL.pdf
- Parlament Europejski i Rada Unii Europejskiej (2008), *Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie ustanowienia europejskich ram kwalifikacji dla uczenia się przez całe życie* (2008/C 111/01), [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008H0506\(01\)&from=PL](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008H0506(01)&from=PL)
- Parlament Europejski, Rada Unii Europejskiej, Komisja Europejska (2021), *Wspólne konkluzje Parlamentu Europejskiego, Rady Unii Europejskiej i Komisji Europejskiej – Cele i priorytety polityczne na lata 2020–2024*, https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/joint-conclusions-policy-objectives-2019-2024_en.pdf
- Rada Europejska (2019), *Nowy program strategiczny na lata 2019–2024*, <https://www.consilium.europa.eu/media/39919/a-new-strategic-agenda-2019-2024-pl.pdf>
- Rada Unii Europejskiej (2009), *Konkluzje Rady z dnia 12 maja 2009 r. w sprawie strategicznych ram europejskiej współpracy w dziedzinie kształcenia i szkolenia („ET 2020”)* (2009/C 119/02), [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009XG0528\(01\)&from=PL](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009XG0528(01)&from=PL)
- Rada Unii Europejskiej (2017), *Zalecenie Rady z dnia 22 maja 2017 r. w sprawie europejskich ram kwalifikacji dla uczenia się przez całe życie i uchylające zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 23 kwietnia 2008 r. w sprawie ustanowienia europejskich ram kwalifikacji dla uczenia się przez całe życie* (2017/C 189/03), <https://europa.eu/europass/system/files/2020-05/Legal%20text-PL.pdf>
- Rada Unii Europejskiej (2018a), *Konkluzje Rady w sprawie kroków ku urzeczywistnieniu wizji europejskiego obszaru edukacji* (2018/C 195/04), [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018XG0607\(01\)&from=HU](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018XG0607(01)&from=HU)
- Rada Unii Europejskiej (2018b), *Zalecenie Rady z dnia 22 maja 2018 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie* (2018/C 189/01), [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&from=EN)
- Rada Unii Europejskiej (2019a), *Konkluzje Rady w sprawie kluczowej roli polityk uczenia się przez całe życie we wzmacnianiu społeczeństw z myślą o technologicznej i ekologicznej transformacji*

- wspierającej trwały i włączający wzrost* (2019/C 389/07), <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzienniki-UE/konkluzje-rady-w-sprawie-kluczowej-rol-polityk-uczenia-sie-przez-cale-zycie-69244578>
- Rada Unii Europejskiej (2019b), *Rezolucja Rady w sprawie dalszego rozwijania europejskiego obszaru edukacji w celu wsparcia zorientowanych na przyszłość systemów kształcenia i szkolenia* (2019/C 389/01), [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019G1118\(01\)&from=ES](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019G1118(01)&from=ES)
- Rada Unii Europejskiej (2021), *Rezolucja Rady w sprawie strategicznych ram europejskiej współpracy w dziedzinie kształcenia i szkolenia na rzecz europejskiego obszaru edukacji i w szerszej perspektywie (2021–2030)* (2021/C 66/01), [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32021G0226\(01\)&from=PL](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32021G0226(01)&from=PL)
- Rada Unii Europejskiej, Komisja Europejska (2015), *Wspólne sprawozdanie Rady i Komisji z 2015 r. z wdrażania strategicznych ram europejskiej współpracy w dziedzinie kształcenia i szkolenia (ET 2020). Nowe priorytety współpracy europejskiej w dziedzinie kształcenia i szkolenia* (2015/C 417/04), [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015XG1215\(02\)&from=SK](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015XG1215(02)&from=SK)

PROBLEMATIZATION AND INSTRUMENTALIZATION OF EDUCATION IN THE EU. THE EXAMPLE OF THE IDEA OF LIFELONG LEARNING AND THE EUROPEAN EDUCATION AREA

Abstract. The subject of consideration in the article is the idea of lifelong learning and the European educational area being created within the EU. Both objects of the study are produced within the EU by means of relevant strategic documents (treated in the analytical sense as prescriptive texts), which are to provide guidelines for member countries to implement specific educational solutions in the form of legislation, programs, projects, etc. The documents, selected through research selection, form the basis of an empirical analysis, conducted in the spirit of post-Foucault reflection using selected tools typical of frame analysis and qualitative content analysis. More broadly, the article aims to show the ways in which education is problematized and instrumentalized in EU policy, which in turn is the result of adopting a particular economic model.

Keywords: lifelong learning, European education area, European Union, education policy, problematization, instrumentalization.

Renata Dopierala*

 <https://orcid.org/0000-0002-4919-258X>

KONTROLA ŻYCIA POPRZEZ JEDZENIE NA PRZYKŁADZIE DOBROWOLNEJ PROSTOTY

Abstrakt. Celem artykułu jest zaprezentowanie postaw wobec jedzenia osób określających się jako zwolennicy dobrowolnej prostoty, a także dyskursów uzasadniających te postawy. W pierwszej części rozważam rolę i status jedzenia w intencjonalnym upraszczaniu życia, w drugiej analizuję konkretne praktyki świadomego jedzenia, w trzeciej natomiast omawiam strategię przeciwdziałania marnowaniu żywności. Kontekstem wywodu jest chęć odzyskania poczucia sprawstwa i kontroli nad własnym życiem, szczególnie doświadczana w sytuacji obecnej niepewności i braku stabilizacji. Materiałem analitycznym są publikacje książkowe i blogi, których twórcami są osoby upraszczające życie.

Słowa kluczowe: dobrowolna prostota, konsumpcja, klasa średnia, poczucie sprawstwa i kontroli.

1. Wprowadzenie

Jedzenie jest tym elementem rzeczywistości społecznej, którego analizy są nie tylko interesujące *per se*, ale jednocześnie zagadnienie to odzwierciedla różnorodne procesy i zjawiska społeczno-kulturowe w ujęciu synchronicznym i diachronicznym. „Wokół jedzenia tworzy się bogaty kontekst społeczny i kulturowy obejmujący wszystkie poziomy od życia codziennego i relacji rodzinnych po globalną politykę” (Byłok 2018: 6). Nauki społeczne badają sposoby produkowania, przetwarzania, dystrybuowania i konsumowania żywności w różnych aspektach, wychodząc z założenia, że jedzenie to nie tylko zaspokajanie potrzeby biologicznej, ale czynność regulowana (drobiazgowo) przez społecznie i kulturowo wytwarzane normy i wartości. Jedzenie rozpatrywane jako działanie społeczne (czyli takie, któremu jednostki przypisują subiektywny sens i które jest nastawione na innych, zob. Weber 2002)

* Dr, Katedra Socjologii Kultury, Instytut Socjologii, Uniwersytet Łódzki, ul. Rewolucji 1905 r. 41/43, 90-214 Łódź, e-mail: renata.dopierala@uni.lodz.pl

odsłania mechanizmy funkcjonowania systemu społecznego, symboliczne aspekty kultury (Koczanowicz 2018: 30), pozwala również wskazać jego różnorodne funkcje¹. Praktyki żywieniowe ujawniają charakterystyczne dla poszczególnych społeczeństw systemy gospodarowania, dominujące wartości, działania zbiorowe (ruchy społeczne) oraz relacje społeczne (w rodzinie i społecznościach) (Domański i in. 2015: 13). Są one wyznacznikiem usytuowania jednostki w strukturze społecznej (jej pozycji społecznej), przynależności klasowej, manifestacją statusu i stylu życia oraz jednostkowej i społecznej tożsamości. Ponadto mają one z jednej strony potencjał tworzenia poczucia wspólnoty i współuczestnictwa (których przykładem jest gościnność, biesiadowanie, zob. Cebula 2017; Modrzyk 2020), z drugiej natomiast są obszarem kultuwowania różnic (Bourdieu 2005), nierówności i wykluczeń społecznych opartych m.in. na kryteriach klasowych, genderowych i etniczno-narodowych. W późnym kapitalizmie jedzenie jest praktyką społeczną wiążącą się z kulturalizacją różnic społecznych – jej ilustracją w omawianym kontekście jest m.in. dystynktywny charakter wyborów obejmujących to, co się spożywa (rodzaje produktów i posiłków), oraz miejsc i gron, w jakich odbywa się konsumpcja. Z tej perspektywy jedzenie staje się sferą indywidualnej ekspresji, obszarem gier tożsamościowych i statusowych oraz przestrzenią eksperymentowania wyznaczanymi przez kompetencje kulturowe jednostki (zob. Cebula 2018). Jak zauważa Arjun Appadurai: „Jedzenie stanowi zadziwiająco plastyczny rodzaj zbiorowej reprezentacji. W swoich różnych formach, kontekstach i funkcjach może sygnalizować miejsce w szeregu i rywalizację, solidarność i wspólnotę, tożsamość albo wykluczenie, bliskość lub dystans” (Appadurai 1981: 22).

Jedzenie i wszelkie czynności z nim związane (zdobywanie, przygotowywanie, konsumowanie, dzielenie się, wymiana itd.) mają wymiar komunikacyjny; są one formą języka, za pomocą którego przekazywane są zróżnicowane społecznie i kulturowo znaczenia wymagające interpretacji. W tym celu „należy zawsze rozpoznać określone ideologiczne porządki, które stoją za każdym wytwarzanym, kupowanym lub spożywanym produktem” (Skowronek 2012: 282). Nie są one bowiem jedynie emanacją wyborów konsumpcyjnych, ale są „uwikłane” w dyscyplinujące dyskursy, np. konkurencyjnych wobec siebie, zróżnicowanych diet, zdrowego odżywiania, szczupłego, wysportowanego ciała, poddającego się samokontroli, których przykładem jest m.in. *healthism* (zob. Wróblewski 2016).

W artykule rozpatruję jedzenie i praktyki żywieniowe z perspektywy dobrowolnej prostoty – stylu życia, którego główną cechą jest dążenie do prostoty poprzez

¹ Można wyodrębnić cztery funkcje żywności jako przedmiotu badań socjologicznych: stabilizacja codzienności (poprzez powtarzalność rutynowych praktyk utrwała się świat społeczny i wyobrażenia o nim); katalizator zmian społecznych (np. ruchy kontrkulturowe, protesty w sprawie chowu klatkowego lub przemysłowej produkcji żywności); mediacja (jedzenie jako platforma spotkań różnych aktorów – wytwórców, pośredników, instytucji, np. giełda, procesów, regulacji prawnych i świadomość bycia częścią tej złożonej sieci); separacja – oddzielanie jednostek, grup i pól symbolicznych (Goszczyński i in. 2018: 144–145).

redukcję nadmiernej konsumpcji oraz świadome do niej podejście. W analizie działań społecznych podejmowanych przez jednostki w obszarze jedzenia koncentruję się zarówno na ich formie jawnej – czyli opisie zachowań konsumpcyjnych, jak i na ich znaczeniu w wymiarze indywidualnym oraz w ujęciu społeczno-kulturowym. Zastanawiam się, jakiego rodzaju dyskursy (struktury argumentacyjne) są uruchamiane w celu uzasadnienia refleksyjnych i alternatywnych (tzn. odmiennych od dominujących wzorów konsumpcyjnych) postaw wobec produkcji i konsumpcji żywności. Rozważania rozpoczynam od zarysowania statusu i roli jedzenia w upraszczającym stylu życia, następnie rozwijam to zagadnienie, omawiając kolejno – zgodnie z etymologią terminu „konsumpcja” – kwestie spożywania/jedzenia, tu: świadomego, oraz (nie-)marnowania żywności². Rozważania usytuowane są w polu *food studies* – refleksji nad jedzeniem podejmowanej w ramach nauk społecznych i humanistycznych ze szczególnym uwzględnieniem ujęcia socjologicznego. Materiałem badawczym są źródła zastane w postaci książek i blogów tworzonych przez zwolenników dobrowolnej prostoty. Kryterium doboru przekazów była obecność w nich wątków dotyczących różnych aspektów jedzenia. W efekcie wstępnej analizy zawartości obu typów źródeł do pogłębionej interpretacji wybrano fragmenty czterech blogów oraz trzech książek³ (twórcami wszystkich materiałów byli polscy autorzy), w których tematyka ta była poruszana z największą częstotliwością. Omawiane zagadnienia – świadome podejście do jedzenia oraz niemarnowanie żywności – są kategoriami wywiezionymi z analizowanych tekstów. Ukierunkowana jakościowo analiza treści pozwoliła wskazać charakterystyki i atrybuty tych zjawisk oraz dyskursy regulujące orientacje wobec jedzenia osób upraszczających życie. Wszystkie wpisy/wypowiedzi przytoczone w artykule są zaprezentowane w oryginalnej formie językowej.

2. Refleksyjna konsumpcja w dobrowolnej prostocie

Konsumpcję można ujmować jako praktykę kulturową odnoszącą się niemal do wszystkich aspektów jednostkowego życia. Dominujący współcześnie konsumpcjonizm cechuje utowarowienie (jednostek i relacji interpersonalnych), permanentne niezaspokojenie pragnień, tworzenie nowych potrzeb, przemijalność (zob. Bauman 2009), które obejmują także wzory jedzenia i decyzje podejmowane

² Termin „konsumpcja” etymologicznie oznacza użytkowanie, zużywanie i spożywanie dóbr oraz niszczenie, marnotrawienie, trwonienie, wyczerpywanie (zob. Iwasiński 2016: 37–44).

³ Do analizy wybrano blogi: <https://www.calmmy.pl>, <https://www.prostyblog.com>, <https://www.slowlifestudio.pl>, <https://www.wystarczy-mniej.blogspot.com> oraz książki: N. Konopek (2017), *Miej umiar. 52 kroki do życia po swojemu*; A. Mularczyk-Meyer (2014), *Minimalizm po polsku*; A. Mularczyk-Meyer (2016), *Minimalizm dla zaawansowanych, czyli jak uczynić życie jeszcze prostszym*. Niejednokrotnie zdarza się, że blog jest podstawą książki wydanej w późniejszym czasie, tak było w przypadku publikacji obu autorek.

w jego obszarze. Dobrowolna prostota jest uważana przez jej reprezentantów za alternatywę wobec konsumpcjonistycznych i materialistycznych orientacji rozpowszechnionych w społeczeństwie. Cechą wyróżniającą ten styl życia (określany również jako intencjonalne upraszczanie życia) jest dążenie do upraszczania różnych wymiarów codziennego funkcjonowania. Działaniem „podstawowym” realizującym ten cel jest świadome ograniczanie nadmiernej i bezrefleksyjnej konsumpcji, które w kwestii jedzenia manifestuje się problematyzowaniem produkowanych, spożywanych i marnowanych w dużej skali dóbr, wskazywaniem na nierównomierną dystrybucję żywności lub jej brak (stąd odwołania do koncepcji zrównoważonego rozwoju jako możliwej formy rozwiązania tych problemów), negatywne konsekwencje uprzemysłowienia produkcji żywności, dominację międzynarodowych koncernów spożywczych itp. Kwestionowaniu postaw materialistycznych towarzyszy akcentowanie pozamaterialnych aspektów życia, np. rozwoju osobistego, równowagi wewnętrznej, intensywnych relacji z rodziną, przyjaciółmi i społecznością (zob. Craig-Lees, Hill 2002; Shaw, Newholm 2002; Huneke 2005; Alexander, Ussher 2012). Proste życie jest pojmowane przez jego admiratorów jako rodzaj oporu wobec hiperkonsumpcji, należy jednak postrzegać je jako przykład skomercjalizowanego buntu wchłaniającego i przetwarzającego elementy negacji i krytyki konsumpcyjnej kultury kapitalizmu. Identyfikacje zwolenników dobrowolnej prostoty określane jako antykonsumpcyjne są zatem złudne; zainicjowane przez działania kontrkulturowe „wszelkie formy kontestacji oraz realizacja alternatywnych wizji życia dokonują się poprzez mechanizmy konsumpcji” (Krajewski 2004: 28). Jest to twórcza forma konsumpcji, która pozwala jednostkom odkrywać, testować i zwrótnie przekształcać własne „Ja” (Campbell 2006: 48), świadomie przy tym wykorzystując niejednoznaczną formę znakową dóbr.

Zgodnie z założeniami dobrowolnej prostoty sposoby odżywiania i żywnościowe wybory konsumpcyjne mają podlegać procesowi urefleksyjnienia, czyli „bezustannym przeglądóm i reformóm w świetle napływających informacji o tych właśnie praktykach, co zmienia ich charakter w sposób konstytutywny” (Giddens 2008: 28). W jego ramach formułowane są następujące wytyczne:

Nie przejadać się, jeść powoli, przy stole, w towarzystwie, w trakcie prawdziwych posiłków, a nie samotnie przy biurku, przed komputerem, telewizorem, w samochodzie, w biegu. Jeść z przyjemnością (na to też potrzeba czasu, nie da się czerpać przyjemności z jedzenia połykanego w pośpiechu). Przywiązywać wagę do jakości jedzenia i angażować się w proces jego przygotowania (a jeszcze lepiej powstawania – przez uprawę ogródka)⁴.

Kilka wątków w wypowiedzi autorki wymaga komentarza. Sposoby spożywania są *en bloc* regulowane społecznie i kulturowo (co ma odzwierciedlenie chociażby w zasadach *savoir-vivre*), tutaj jednak zalecenia mają charakter typowy dla dyspozycji odnoszących się do klasy średniej, którą w większości reprezentują admiratorzy prostego życia. Są to najczęściej osoby posiadające dochody zabezpieczające ich

⁴ <http://www.prostyblog.com/2011/11/manifest-wszystkozercow.html> (dostęp: 11.08.2022).

materialny poziom życia i pozwalające na intencjonalną samorealizację w post-materialistyczny sposób⁵. Specyficzne dla tej klasy wzory konsumpcji są jednym z elementów społecznej dystynkcji i obejmują nabywanie wiedzy o jedzeniu, umiejętność rozmawiania o nim, docenianie wartości smakowych i estetycznych posiłków, testowanie oryginalnych potraw, otwartość na nowe doświadczenia kulinarne. Ważna jest także uspołeczniająca funkcja jedzenia realizowana poprzez tworzenie – na bazie praktyk kulinarnych – sieci społecznych (Cebula 2017: 78). Przywołana towarzyskość (czyli czysta forma, której wartość płynie z niej samej, zob. Simmel 2005) jest także jednym ze źródeł przyjemności czerpanej z jedzenia. Markery te wskazują jednocześnie na dominację wśród upraszczających życie takiego typu konsumpcji statusowej, w której to kolekcjonowane doświadczenia, doznania i odczucia stają się podstawowym wymiarem identyfikacji jednostek, umożliwiając ekspresję „Ja” i odróżnianie się od innych. Są to zarazem środki do rozwijania i prezentowania własnego kapitału kulturowego i społecznego „manifestującego się dyspozycjami estetycznymi, innowacyjnością w posługiwaniu się kodami kulturowymi⁶, wyrafinowaniem, indywidualnym stylem i smakiem” (Cebula 2013: 19–20).

Z przytoczonego wpisu wyłania się krytyczne podejście do nadmiernego, często kompulsywnego, jedzenia (nieaprobowanego w tym stylu życia), któremu przeciwstawia się zachowania tożsame ze *slow food* (czy kompleksowo ujmowanym *slow life*). Wiele praktyk charakterystycznych dla *slow life* (dotyczy to również minimalizmu i *zero waste*⁷) jest wykorzystywanych także w konstruowaniu prostego życia, a „czystość” gatunkowa tych idei coraz bardziej się zaciera⁸.

⁵ Upraszczającym życie można stać się m.in. w wyniku wypalenia zawodowego, problemów zdrowotnych i rodzinnych, wysokich kosztów psychicznych życia naznaczonego szybkim tempem i rywalizacją – dotyczy to zwłaszcza byłych pracowników korporacji (por. Duda 2016: 429–458; Kramarczyk 2018).

⁶ Przykładem takich umiejętności, wskazujących zarazem na „wszystkożerność” (docenianie różnych form kulturowych i odrzucanie tego, co zrutynizowane, spopularyzowane i umasowione) charakteryzującą klasowe nastawienia w kontekście jedzenia (zob. Warde i in. 2007; Cebula 2018), jest następujący opis: „Mam wypracowane kilka koncepcji bazowych, które pozwalają na szybkie stworzenie dań, które lubimy oboje. Warzywne zupy krem, zapiekane warzywa z serem, mięso w sosie curry w stylu indyjskim, chilli con carne, tarty z warzywami i kozim serem albo z kiszoną kapustą na kruchym cieście bezglutenowym, makaron bezglutenowy z tym, co się znajdzie, np. sosem z suszonymi pomidorami. Leczo, kapuśniak, gulasz z podrobów. Zupę z czerwonej soczewicy i pomidorów na ostro. Pieczoną rybę lub kurczaka z warzywami. Jambalaję według Pascala Brodnickiego [...]. Pieczone ziemniaki z oliwą i oregano. Pieczony ser feta z oliwą, płatkami chilli i oregano (najprostsze danie na świecie, a gotowe w kilkanaście minut!). Jako dodatki najczęściej ryż, kasza jaglana, ziemniaki” (<https://www.prostyblog.com/2018/04/pieciominutowe-maze-i-kuchenne.html> [dostęp: 11.08.2022]).

⁷ Każdy ze wskazanych stylów życia może być oczywiście traktowany jako odrębny i wybierany przez jednostki jako główna identyfikacja tożsamościowa, jednak wiele elementów z nimi kojarzonych jest obecnych również w dobrowolnej prostocie.

⁸ Ma to odzwierciedlenie chociażby w zawartości tematycznej blogów, których tytuł dotyczy np. *slow life*, jednak wątki na nich poruszane korespondują również np. z minimalizmem (i vice versa).

Wykładnia ruchu *Slow Food* sformułowana przez Carla Petriniego jest zbieżna z przekonaniem upraszczających życie:

[s]zybki jest zajęty, chce mieć kontrolę, jest agresywny, zawsze w pośpiechu, analityczny, zestresowany, sztuczny, niecierpliwy, aktywny, wyznaje zasadę ilość-ponad-jakość. Powolny jest przeciwieństwem: spokojny, troskliwy, intuicyjny, bez pośpiechu, stały, cierpliwy, refleksyjny, wyznaje zasadę jakość-ponad-ilość. Powolność oznacza nawiązywanie prawdziwych i znaczących więzi – z ludźmi, kulturą, pracą, ze wszystkim (Petrini 2001: 48).

Slow Food akcentując wagę powrotu do naturalności, tradycji i wspólnoty (w mniej lub bardziej realny sposób), odpowiada na potrzeby klasy średniej poszukującej w lokalnych smakach, wytwórczości rzemieślniczej oraz prostych posiłkach nowych środków wyrazu dla swojej tożsamości (zob. Nacher 2012; Długosz, Trąbiński 2014). Ponadto, w kontekście dalszych rozważań, ważne jest rozumienie spowolnienia jako próby kontrolowania rytmu własnego życia (podobnie jak w przypadku minimalizmu kontrola dotyczy posiadanych przedmiotów materialnych).

Wymienione dotychczas deskrypcje jedzenia przywołują, jako uprawnioną, kategorię luksusu, którego znaczenie nie ogranicza się do tradycyjnie kojarzonego z nim zbioru tego, co drogie, rzadkie, piękne, ekskluzywne itp. Współcześnie ma on także takie konotacje jak nowe doświadczenia, wyjątkowość doznań, wzmacnianie unikatowości wrażeń i przeżyć (zob. Stępień 2018; Jarecka 2013). Z tego punktu widzenia można mówić o prywatnych rejestrach luksusu. Zalicza się do nich aspekty dystrybuowane społecznie w nierównym stopniu, które w indywidualnym doświadczeniu cechuje deprywacja, np. czas wolny, dobre zdrowie, a które zwolennicy prostego życia próbują ustanowić w swoim życiu.

Autorka wspomina także o zaangażowaniu w procesy pozyskiwania produktów (własne uprawy warzyw i owoców np. na działce, w przydomowym ogrodzie) oraz samodzielnym przygotowywaniu posiłków, co wskazuje na preferowanie domowego jedzenia, któremu może towarzyszyć ograniczanie wyjazdów do restauracji lub rezygnacja z tej aktywności. Do zalet domowej produkcji żywności jej admistratorzy zaliczają oczywiście – w ich przekonaniu – aspekty zdrowotne, możliwość wygenerowania oszczędności (posiłek zjedzony w restauracji lub zakup gotowych dań to wyższe koszty niż nabycie składników do samodzielnego przygotowania potraw) oraz „kontrolę jakości” produktów (znajomość zastosowanych składników, gwarancja ich świeżości)⁹. Jedna z blogerek pisze:

⁹ Połączenie tych wymiarów ilustruje wpis: „Domowe pesto, przecier pomidorowy, passata czy przyprawa do zupy przygotowana z suszonych warzyw pozwolą nam w sprytny sposób zaoszczędzić kilka dodatkowych złotych w miesiącu, co w skali roku stworzy całkiem dużą sumę, którą możemy przeznaczyć na przykład na wakacje. Kiedy własnoręcznie upieczesz bułki lub chleb, to nie dość, że masz jakościowo znacznie lepszy produkt – jego smak i zapach zupełnie różnią się od tych kupionych w piekarni – to jeszcze domowy chleb dłużej utrzymuje świeżość. Jego wypieczenie nie zajmuje dużo czasu, tak samo jak upieczenie bułek. [...] Domowa żywność bez przetworów po prostu nie istnieje. Nie ma nic lepszego niż w zimowy rano wyciągnąć własnoręcznie zrobiony dżem, marmoladę

Przed wszystkim produkty, które wykonasz własnoręcznie, będą wyróżniać się wysoką jakością i pewnymi składami (ekologiczne składniki bogate w witaminy i minerały, co pozwoli zmniejszyć ilość lub wyeliminować niezdrową zawartość np. barwniki i konserwanty gotowych dań kupowanych w sklepach). To Ty decydujesz, jakim przepisem się posłużysz i czego do niego użyjesz. To także doskonale ćwiczenie i zabawa, która podniesie Twoje umiejętności kulinarne – w końcu praktyka czyni mistrza¹⁰.

Przyjrzyjmy się wnikliwiej kolejnym charakterystykom żywienia w upraszczającym stylu życia wyłaniającym się z cytowanej wypowiedzi. Po pierwsze, hegemonia dyskursu zdrowego odżywiania, opartego na zaleceniu używania (jedynie) ekologicznych składników i tych bogatych w wartości odżywcze, przeciwstawionego niezdrowej żywności (przetworzonej, z dodatkami chemicznymi: konserwantami, polepszaczami). Wymaga to wiedzy o tym, co aktualnie jest uznawane za prawomocne w polu żywienia i kulinariów (przykładem takiej dynamiki jest chociażby zmieniająca się piramida żywienia lub uznawanie różnych artykułów żywnościowych za niezbędne w diecie, a następnie ich eliminowanie jako potencjalnie szkodliwych). Po drugie, przekonanie o decyzyjności jednostki i poczuciu kontroli (sformułowanie „To Ty decydujesz”), które mogą manifestować się w pełni w sferze praktyk kulinarnych (nie tylko na poziomie wyboru przepisu i niezbędnych składników). Postawa ta jest ilustracją silnie odczuwanej potrzeby odzyskania sprawstwa w sytuacji narastającej niepewności i nieprzewidywalności cechujących coraz większą liczbę wymiarów rzeczywistości społecznej. „Gdy życie zaczyna być doświadczane przez pryzmat wymykającej się kontroli, w szczególności w sytuacji, gdy ludzie zaczynają się zastanawiać, czy ich styl życia da się utrzymać, wzmagają się potrzeby osobistej kontroli” (Crawford 1980, za: Wróblewski 2016: 16). Jej manifestacją jest znajdowanie obszarów, w których można inwestować energię i umacniać poczucie działania we własnym imieniu. Użytkownicy alternatywnych sieci pozyskiwania artykułów żywnościowych, popularnych także wśród upraszczających życie, deklarowali, że „sprawczość zyskiwali przez przygotowanie posiłków z surowych warzyw, pełną kontrolę nad procesem przetwarzania, wykorzystanie technik i technologii traktowanych jako zdrowe” (np. gotowanie na parze eliminujące tłuszcz, a niepozbywające wartości odżywczych) (Goszczyński i in. 2018: 152). Była ona budowana także przez nabywanie wiedzy i przypisywane subiektywne znaczenia – zaangażowanie w sieci wymian identyfikowano z kontaktem z tym, co zdrowe, w opozycji do tego, co niezdrowe, np. hodowla przemysłowa. Po trzecie, istotne jest również doskonalenie się, nabywanie nowych umiejętności kulinarnych lub szlifowanie już posiadanych, które stanowi kolejny wyróżnik praktyk klasowych podejmowanych w ramach samo-dyscyplinowania i kontroli

czy sok, a na świąteczny obiad z rodziną słoik korniszonów czy grzybków w occie. Gwarantujemy również, że wywoła to lepsze wrażenia na gościach i domownikach niż produkty ze sklepowej półki (<https://calmmy.pl/slow-zycie/domowa-zywnosc-co-warto-robic-samodzielnie/> [dostęp: 9.08.2022]).

¹⁰ <https://calmmy.pl/slow-zycie/domowa-zywnosc-co-warto-robic-samodzielnie/> (dostęp: 9.08.2022).

nad sobą, składających się na etos klasy średniej (Jacyno 2007). Mechanizmy te są realizowane i wzmacniane przez właściwe dobrowolnej prostocie intencjonalne samoograniczenia i dążenie do umiaru. Przy czym zdrowe odżywianie jest jednym z elementów szerszego kompleksu działań w ramach pracy nad Ja – nieustannego doskonalenia siebie (Illouz 2010) – do której należą rozwój osobisty, ćwiczenia ciała i ducha (joga, medytacja), odnalezienie równowagi między pracą a życiem prywatnym (*work-life-balance*).

Wielokrotnie powtarzaną kwestią w przytaczanych wypowiedziach jest zwracanie uwagi na wysoką jakość produktów. Autorka kolejnego wpisu argumentuje:

Jem mniej, ale za to lepiej. Jakość, nie ilość. Przywiązuję dużą wagę do dobrej jakości produktów, świeżych, najlepiej lokalnych i sezonowych. Proste, niewyszukane potrawy, przygotowane w domu [...]. Czasem zdarza się coś niezdrowego, z białej mąki i nasyczonego chemią, nie robię z tego powodu sensacji, nie należy popadać w ortoreksję¹¹.

Wymiar „jakości” przeciwstawiony „ilości” jest cechą charakterystyczną wszelkich odmian antykonsumpcyjnych stylów życia, jego wyrazem jest także opozycja materialne-niematerialne. Można go uznać za formę dyskrecjonalnej konsumpcji opartej na „subtelnościach stylu, znawstwa i indywidualizmie gustu jako preferowanych sposobach demonstrowania pozycji społecznej” (Trigg 2001: 108–109). W odniesieniu do żywności wysoka jakość pełni dodatkową funkcję; „jest próbą zakotwiczenia praktyk codzienności w obszarze tego, co pewne i stabilne, dzięki czemu to, co płynne, dynamiczne i niezrozumiałe, może zostać odpowiednio obłaskawiane i poddane indywidualnej kontroli” (Goszczyński i in. 2018: 165). Lokalne i sezonowe produkty, kupowane od małych, niezależnych wytwórców lub pochodzące z własnych upraw (także wspomnianych wcześniej alternatywnych sieci i kooperatyw) to cecha konsumpcji zrównoważonej¹² – kolejnego regulatora zachowań zwolenników prostego życia. Poza argumentami związanymi z troską o środowisko naturalne równie znaczący jest, ponownie, aspekt kontroli dotyczący stosowanej (zdrowej) diety z jednoczesnym przyzwoleniem na incydentalne od niej odstępstwa.

¹¹ <http://www.prostyblog.com/2019/06/dieta-nie-dziekuje.html> (dostęp: 7.08.2022).

Ortoreksja to obsesyjne kontrolowanie jakości spożywanych produktów i wybieranie tych uznawanych za zdrowe.

¹² Podstawowymi założeniami konsumpcji zrównoważonej są: oszczędne wykorzystywanie dóbr konsumpcyjnych; ograniczenie konsumpcji dóbr generujących znaczne ilości odpadów konsumpcyjnych; większa konsumpcja dóbr ekologicznych (przede wszystkim żywności) uzyskiwanych metodami naturalnymi; ograniczanie użytkowania dóbr, których produkcja jest związana z wykorzystaniem nieodnawialnych zasobów naturalnych i tworzeniem toksycznych odpadów; niewybieieranie produktów i usług wytwarzanych z naruszeniem praw zwierząt i praw człowieka (Bywałec 2007: 138).

3. Świadome i uważne jedzenie

Jednym z wymiarów konsumpcji jest spożywanie, które zgodnie z założeniami dobrowolnej prostoty ma cechować nie tylko refleksyjność, ale również świadomość. Zwolenniczka prostego życia pisze: „[ś]wiadome jedzenie to umiejętność, której możemy się uczyć. Dzięki niej konsumpcja staje się ważną czynnością, a nie jedynie bezmyślnym działaniem w tle” (Konopek 2017: 140). Świadomość w odniesieniu do konsumpcji można rozpatrywać na kilku poziomach; po pierwsze – co najbardziej oczywiste – są to odwołania do konsumpcji świadomej (etycznej, odpowiedzialnej), którą cechuje podejmowanie decyzji konsumenckich na podstawie wiedzy o ich przewidywalnych skutkach społeczno-politycznych i ekologicznych. Wymaga to m.in. poszukiwania informacji na temat usług i produktów (z jakich materiałów, komponentów są zrobione), sposobów ich wytwarzania (czy odbywa się z poszanowaniem środowiska), możliwości ich późniejszej utylizacji (redukcja zanieczyszczeń i odpadów pokonsumpcyjnych) oraz praktyk stosowanych przez firmy (przestrzeganie praw pracowniczych, niestosowanie wyzysku, zaangażowanie społeczne, wspieranie lokalnych dostawców itp.) (zob. Bywalec 2007). Rozważenie tych czynników przekłada się na dokonywanie – w przekonaniu zwolenników prostego życia – etycznie uwarunkowanych wyborów uwzględniających jednocześnie interes własny konsumenta i regulacje aksjonormatywne (etyczno-moralne) w kontekście procesów wytwarzania i dystrybucji (Bylok 2018). Po drugie, ważnym aspektem jest uczenie się – wypracowanie nastawień i wartościowań, które można określić jako formę habitusu, będących częścią szerszego procesu przemiany tożsamości i ugruntowywania prostego stylu życia. Proces ten jest zwykle kilkietapowy, a redefinicja zachowań dotyczy każdego aspektu konsumpcji (zob. m.in. Zrałek 2015; Duda 2016). Namysł nad dotychczasowym sposobem odżywiania (np. dominacja *junk food*, nieregularne pory posiłków, niezdrowe diety z dużą ilością przetworzonej żywności kojarzonej z oszczędnością czasu) i nieaprobowanymi rynkowymi mechanizmami konsumpcji są motywacją do zmiany zwyczajów żywieniowych (i szerzej nawyków konsumenckich), prowadzących do wykształcenia świadomej postawy wobec konsumpcji. Nabywanie nowych dyspozycji odbywa się poprzez testowanie, wypróbowywanie oferowanych przez systemy eksperckie (zob. Giddens 2001) zaleceń dostosowywanych do indywidualnych preferencji i potrzeb, przy czym oferowane przez nie ekspertyzy podlegają także krytycznej recepcji. Jedna z blogerek tak opisuje te doświadczenia:

Przeszliśmy następnie etap, w którym otarliśmy się o wegetarianizm (doszliśmy jednak do wniosku, że nam to nie służy), a także okres, w którym kupowaliśmy żywność (głównie warzywa i owoce) wyłącznie ekologiczną. W przypadku tego ostatniego okazało się to zbyt kosztowne. Poza tym mieliśmy wyrzuty sumienia, kupując jedzenie przeważnie dwukrotnie droższe od normalnego. W naszym przekonaniu było to nieetyczne. Po pewnym czasie powróciliśmy do

diety z niewielką ilością mięsa¹³ (głównie drób z chowu ekologicznego) i nabiału dobrej jakości, jednakże bazującej przede wszystkim na dużej ilości warzyw, ciemnym pieczywie na zakwasie, kaszach, dobrych olejach, unikającej produktów przetworzonych i wysokosłodzonych. Bardzo szybko zaobserwowaliśmy zmiany w zdrowiu naszej rodziny¹⁴.

Świadome podejście do jedzenia opiera się w dużej mierze na znajomości – wspomnianych w poprzednim paragrafie – zasad zdrowego żywienia (tu produkty zalecane w piramidzie żywienia i unikanie tych o małej wartości odżywczej). W cytowanej wypowiedzi dostrzec można zarazem problematyzowanie dyskursów przywoływanych w uzasadnianiu praktyk upraszczania życia i ich regulatywnego charakteru, w tym przypadku konsumpcji ekologicznej (ekokonsumpcji), którą ze względu na wyższą cenę produktów autorka uznaje za nieetyczną. W tym kontekście omawia się zjawisko nieuprawnionego wykorzystywania etykiety „produkt ekologiczny” w strategiach marketingowych wielu firm, gdyż produkty tak skategoryzowane cieszą się popularnością wśród nabywców, którzy – mając przekonanie, że jest on tożsamy ze zdrowym i wysokiej jakości – są w stanie zapłacić za nie wyższą cenę (zob. np. Grzybowska-Brzezińska 2013). Jednocześnie – pomimo zanegowania ekologicznej konsumpcji – autorka nabywała produkty z chowu ekologicznego oraz te cechujące się wysoką jakością, które z konsumpcją ekologiczną są jednak kojarzone. W wielu wypowiedziach zwolenników dobrowolnej prostoty, szczególnie tych dotyczących przeciwdziałania marnowaniu żywności, pojawia się również wątek oszczędzania pieniędzy (szacuje się koszt nieużytych i później wyrzucanych produktów, który ma uzmysłowić skalę tego zjawiska), o którym piszę również w kolejnym paragrafie.

Po trzecie, czynność jedzenia – wraz z towarzyszącymi jej działaniami nabywania (pozyskiwania), przetwarzania – jest wyodrębniona z porządku codziennych nawyków. Przestaje ona być elementem codzienności opartej na rutynie i staje się, jak sygnalizowano wcześniej, praktyką refleksyjnej kontroli działań. Jedzenie jest także kategoryzowane jako interakcyjna forma „uczty” – każdy posiłek postrzega się jako „jedyny w swoim rodzaju i wart celebracji” (Konopek 2017: 147), stąd wielokrotnie powtarzane dyrektywy dbania zarówno o jego walory smakowe, jak i aspekty wizualne (np. kompozycja dania). Ten aspekt jedzenia oraz opisywane w poprzednim paragrafie traktowanie go jako narzędzia kontroli nad rzeczywistością przejawiało się w szerszej społecznie skali w pandemii COVID-19. Autorzy raportów *Życie codzienne w pandemii* dostrzegli, że celebrowane w gronie rodzinnym codzienne, nie tylko odświętne, posiłki były jedną ze strategii odzyskiwania podmiotowości, radzenia sobie z poczuciem niepewności i brakiem sprawstwa. Badani podkreślali, że „jedzenie jest przygotowywane własnoręcznie, co podnosi wartość posiłku i czasu spędzonego z rodziną. Czas gotowania i jedzenia stał się

¹³ Taki typ diety określa się mianem fleksitarianizmu – mięso spożywa się okazjonalnie lub świadomie ogranicza się jego ilość w diecie.

¹⁴ <https://wystarczy-mniej.blogspot.com/jedz-na-zdrowie> (dostęp: 11.08.2022).

elementem zbliżającym domowników, odświętnym rytuałem codzienności” (Sztop-Rutkowska 2020: 118–120).

Cytowana na początku paragrafu autorka, rozwijając wcześniejszą myśl, zauważa ponadto, że

[ś]wiadome jedzenie można śmiało zaliczyć do form medytacji. Bo medytacja to nic innego jak doświadczenie i obserwacja. W tym przypadku smaków, zapachów, konsystencji czy poczucia sytości. Jedzenie nie jest dodatkiem do rzeczywistości. Jest oddzielną czynnością i wymaga uwagi. Wszystkie zakłócające tego procesu powinny zostać wyeliminowane (Konopek 2017: 142).

Omawiane już czynności analizowania doznań smakowych i estetycznych (zob. Simmel 2006) oraz odczuć związanych z samym procesem jedzenia (rozgryzanie na małe kęsy, dokładne przeżuwanie, delektowanie się) mają dodatkowe znaczenie. Są elementem koncentracji na jednej konkretnej czynności, co odwołuje do praktyki uważności (*mindfulness*). Zalecenia innej autorki niemal korespondują z definicją uważności¹⁵:

A kiedy już zasiądziesz do posiłku [...], skup się na jedzeniu. Jedz powoli i pozwól sobie odczuwać smak potraw. Wąchaj jedzenie, przyglądaj się mu. Poczuj jego teksturę, konsystencję. Zauważ, że najsmaczniejsze są zwykle pierwsze kęsy, w miarę posiłku te doznania będą coraz mniej wyraźne (Mularczyk-Meyer 2016: 56).

Uważność pełni jeszcze inną funkcję – pozwala uzmysłowić sobie bezrefleksyjnie przyswajane schematy kształtujące nawyki żywieniowe i kulinarne (Konopek 2017: 145), np. jedzenie wtedy, kiedy nie jest się głodnym, nieodróżnianie potrzeb od zachcianek, „zajadanie” emocji. Świadome podejście do jedzenia wymaga zatem uwrażliwienia na sygnały wysyłane przez organizm i umiejętności ich prawidłowego odczytywania. Mowa w tym kontekście o „mądrości” ciała, które wie, co, w jakich ilościach i kiedy jest mu potrzebne. Pozwala ona odróżniać np. głód (potrzebę fizjologiczną) od ochoty na jedzenie (często o podłożu psychicznym) i stosownie do rozpoznania zareagować we właściwy dla upraszczania życia sposób (np. stosując zasady dekonsumpcji opartej na realnych i faktycznych potrzebach jednostki). Według upraszczającej życie „[t]aka metoda wymaga pewnej dyscypliny, wyznaczenia sobie granic. Na początku konieczne mogą się okazać ćwiczenia i szczegółowe obserwacje” (Mularczyk-Meyer 2014: 159). Pojawia się tu po raz kolejny wątek systematycznej, ciężkiej pracy, uczenia się, doskonalenia i zmieniania „Ja”. Takie zarządzanie sobą – utożsamiane z formowaniem zdyscyplinowanego podmiotu – dokonuje się poprzez ciało i dietę.

¹⁵ „Uważność polega na tym, żeby tkwić w obecnej chwili, ze świadomością, że istnieje się tu i teraz, a terażniejszość to jedyna chwila, w której życie jest życiem. »Wiem, że to jedyna chwila«. Tylko obecna chwila jest prawdziwa. Być tu i teraz, cieszyć się obecną chwilą, to nasze najważniejsze zadanie” (Hanh 2008: 24).

4. (Nie)marnowanie żywności

Poza oczywistym aspektem spożywania konsumpcja to także marnotrawienie (marnowanie) żywności, które traci swój prestiżowy oraz ostentacyjny charakter (zob. Veblen 2008), stając się problemem w skali lokalnej i świecie zachodnim. Z raportu Federacji Polskich Banków Żywności wynika, że w 2020 r. wyrzucanie jedzenia deklarowało prawie 63% Polaków; najczęściej dotyczyło to pieczywa, wędlin, świeżych owoców i warzyw, przetworów mlecznych (*Nie marnuj jedzenia* 2020: 19). Żywność jest marnowana nie tylko w gospodarstwach domowych (choć tu w największej ilości), ale także w procesie produkcji i dystrybucji, na poziomie odbiorców instytucjonalnych: sklepów i gastronomii (zob. także raport NCK 2021). Rozpoznanie tego zjawiska i dość powszechna znajomość ilustrujących je danych wśród upraszczających życie sprawia, że opracowują oni wiele praktycznych rozwiązań mających przeciwdziałać jego rozprzestrzenianiu. Pojawiają się tu m.in. argumenty o charakterze makrostrukturalnym uzasadniające, iż w obliczu postępującego rozwarstwienia społecznego oraz zagrożeń wynikających z nadmiernej eksploatacji środowiska naturalnego marnowanie jedzenia jest nieodpowiedzialne i nieetyczne. Przywoływane liczby obrazujące skalę zjawiska mają być – w ich przekonaniu – wystarczającym bodźcem do zmiany negatywnych postaw i nawyków konsumpcyjnych. Indywidualne motywacje wynikają z kolei zarówno z moralnej dezaprobaty wobec marnotrawnych zachowań, jak i chęci zaoszczędzenia pieniędzy wydawanych na niewykorzystane artykuły. Postulaty racjonalnego gospodarowania środkami pieniężnymi są uzasadniane przywróceniem szacunku do własnej pracy i możliwością wykorzystania „nadwyżek” w innych, bardziej potrzebnych zakupach. Ariel Modrzyk zauważa, że

synonimem marnotrawstwa jest społeczeństwo konsumpcyjne i wyrzucające, w którym dominuje pewien typ relacji między ludźmi a przedmiotami. Społeczeństwo wyrzucające [takie, w którym panuje przyzwolenie na wyrzucanie dóbr – dop. RD], zgodnie z analizami historycznymi, zastąpiło dawną, tradycyjną etykę opartą na zaradności, oszczędności oraz traktowaniu gospodarstwa domowego jako zamkniętego obiegu (Modrzyk 2019: 26).

Zwolennicy dobrowolnej prostoty, w tym zwłaszcza ruch zero/less waste, starają się te zasady przywrócić w codziennym funkcjonowaniu.

Większość przypadków marnowania żywności w gospodarstwach domowych wynika z faktu, że nie poświęca się jej należytej uwagi (jej zepsucie, nadmiarowe zakupy, przeoczenie terminów ważności do spożycia, niewłaściwe przechowywanie, nieracjonalnie planowane posiłki, np. zbyt duże porcje), dlatego też proponowane w tym kontekście rozwiązania mają na celu zwiększenie świadomości jednostek poprzez wypracowanie mechanizmów kontroli procesu zakupowego oraz późniejszego gospodarowania produktami. W ich ramach można wyróżnić zalecenia dotyczące tego, w jaki sposób rozsądnie, tzn. adekwatnie do potrzeb indywidualnych i rodzaju gospodarstwa domowego, nabywać oraz jak przetwarzać, żeby uniknąć

wyrzucania produktów. Aby dokonać przemyślanych zakupów, należy je wcześniej racjonalnie zaplanować, czyli stworzyć listę tego, co jest potrzebne, oraz zachować umiar (produkty niezbędne na kilka dni). Postulujący upraszczanie życia formułują wiele użytecznych instrukcji, np. „[j]eśli przed wyjściem na zakupy przygotujesz listę, łatwiej będzie Ci kupować tylko niezbędne produkty. Z pomocą przychodzą specjalne aplikacje mobilne, w których nie tylko zanotujesz listę zakupów, ale także porównasz ceny w sklepach i wybierzesz najkorzystniejszą opcję”¹⁶. Innym sposobem jest unikanie zakupów w sklepach wielkopowierzchniowych (także z powodu niechęci do korporacji międzynarodowych) i kupowanie w małych sklepach, w których towary są podawane przez sprzedawców. W tym przypadku należy liczyć się z wyższą ceną produktów, wspiera się jednak lokalnych przedsiębiorców (co jest kolejnym wyróżniającym elementem upraszczania życia). W aspekcie maksymalnego wykorzystania zgromadzonych artykułów istnieje wiele dostępnych w sieci rozwiązań pozwalających wdrożyć ideę zamkniętego obiegu w gospodarstwie domowym. Jedna z autorek bloga pisze: „Jeszcze rok temu zwiędłe i pomarszczone warzywa wyrzucałam do śmieci. Za każdym razem dopadały mnie później wyrzuty sumienia i złość, że marnuję jedzenie, ale też pieniądze. Od jakiegoś czasu staram się gotować z takich pomarszczonych warzyw i wychodzi mi to coraz lepiej”¹⁷. Popularnym działaniem jest robienie przetworów i kiszzonek, mrożenie produktów¹⁸ oraz *foodsharing*, czyli wymiana żywności (zob. m.in. Ziętara 2020). Zalecenia i dyrektywy mają głównie postać przepisów, w jaki sposób przetwarzać nadmiar produktów, by nie tylko ograniczyć (lub wręcz wyeliminować) ich marnowanie, ale by stworzyć nową jakość, testując zarazem własną pomysłowość i innowacyjność.

Kuchnia *zero* bądź *less waste* pozwala nam puścić wodze fantazji – zwłaszcza w trakcie gotowania. Zastanawiając się, jak wykorzystać posiadane produkty, możesz eksperymentować i tworzyć nowe, pyszne dania. [...] Zamiast wyrzucać do śmieci podsuszaną bułkę – ususzyć ją i zetrzeć na panierkę do kotletów, z czerstwego chleba zrobić grzanki do zupy, z resztek mięsa z obiadu zrobić potrawkę z warzywami. Pomysłów jest naprawdę wiele i wszystko zależy od naszych chęci i kreatywności. A jeśli nie chcemy sami tworzyć przepisów, to w Internecie jest ich mnóstwo¹⁹.

Interesujące jest przy tym zestawienie dwóch modalności, przywołanej przez Modrzyka „zaradności” oraz anonsowanej przez autorkę wpisu „kreatywności” i „eksperymentowania”. Obie kategorie odnoszą się do praktyk samodzielnego przyrządzania posiłków z efektywnym wykorzystaniem posiadanych ingrediencji, odmienny jest jednak język ich opisu. „Zaradność” jest terminem z repertuaru socjalistycznej gospodarki niedoboru, była ona konieczną strategią oszczędnego

¹⁶ <https://calmmy.pl/less-waste/jak-ograniczyc-marnowanie-zywnosci/> (dostęp: 9.08.2022).

¹⁷ <https://www.slowlifestudio.pl/2020/03/co-zrobic-ze-zwiedymi-warzywami-i.html> (dostęp: 11.08.2022).

¹⁸ <https://ograniczamsie.com> (dostęp: 15.08.2022).

¹⁹ <https://calmmy.pl/less-waste/jak-gotowac-obiady-w-uchu-zero-waste/> (dostęp: 9.08.2022).

gospodarowania deficytowymi lub trudno osiągalnymi produktami²⁰, „kreatywność”, „eksperymentowanie” to z kolei zasób dyskursu neoliberalnego (akcentującego także przedsiębiorczość, elastyczność, aktywność), niezbędne dyspozycje adaptacyjne stanowiące zarazem współczesne formy dyscyplinowania „Ja”. Co ciekawe, zwolennicy prostego życia przywołują praktyki zaradności jako wzorzec dla dzisiejszych aktywności mających być formą oporu i niezgody wobec nadmiernej konsumpcji i działań globalnych korporacji. Jak dowodzi jedna z autorek:

Powrót do sposobów odżywiania się praktykowanych jeszcze 2–3 dekady temu, a wypracowanych w trudnych warunkach PRL-u, polegających ogólnie rzecz biorąc na w miarę możliwości samodzielnym wytwarzaniu żywności z podstawowych produktów, połączony z obecną wiedzą na temat zdrowego żywienia, jest niewątpliwie najlepszym sposobem zapobiegania chorobom cywilizacyjnym, a jednocześnie świadomym aktem sprzeciwu wobec *menu* dyktowanego nam przez wielkie przemysłowe koncerny spożywcze²¹.

5. Zakończenie

Postawy wobec jedzenia prezentowane przez zwolenników dobrowolnej prostoty cechuje refleksyjność, świadome i uważne nastawienie, które wynikają z dyskursów uruchamianych w celu uzasadnienia dokonywanych wyborów żywieniowych. Są to przede wszystkim dyskursy zrównoważonego rozwoju, zdrowego odżywiania, dekonsumpcji, świadomej i etycznej konsumpcji, niemarnowania żywności. Jednocześnie regulacje dotyczące sposobów jedzenia w intencjonalnym upraszczaniu życia wiążą się z zagadnieniem kontroli i sprawstwa, których deficyt jednostki odczuwają szczególnie w obecnym czasie. Jedzenie może być „sposobem na ujarzmianie niepewności i nabycie poczucia sprawczości, jest ono traktowane jako narzędzie do zmniejszania ryzyka generowanego przez nieprzejrzystość współczesnych procesów społecznych” (Goszczyński i in. 2018: 161). Mechanizm ten może ulec rozszerzeniu w związku z obecną sytuacją gospodarczą, społeczną i polityczną będącą konsekwencją szeregu skumulowanych wydarzeń, m.in. pandemii COVID-19, lockdownów i izolacji, wojny w Ukrainie. Sprawiają one, że żywność – jej pozyskiwanie, wytwarzanie i dystrybucja – staje się jednym z ważniejszych problemów zarówno w skali lokalnej, jak i na poziomie porządku światowego. Jego ilustracją są trudności w dostępie do wielu dóbr lub zagrożenie ich niedoborem, zakłócenia w łańcuchach dostaw, rosnące ceny produktów wynikające z wysokiej inflacji, których skala jest zróżnicowana w zależności od

²⁰ W PRL powszechnymi umiejętnościami było przygotowywanie przetworów z warzyw i owoców uprawianych w ogródkach działkowych, szycie, przerabianie i naprawa odzieży, robotki ręczne, majsterkowanie, które współcześnie traktowane są jako dystynktywne komponenty minimalistycznego lub zerowaste’owego stylu życia.

²¹ <https://wystarczy-mniej.blogspot.com//jedz-na-zdrowie> (dostęp: 11.08.2022).

społeczeństw, niemniej doświadcza ich relatywnie coraz większa liczba osób. Tym samym jedzenie przestaje być „mało zauważalną, przez swą (pozorną) oczywistość, kategorią kulturową” (Skowronek 2012: 281), staje się natomiast – w zależności od społecznego usytuowania jednostek – przedmiotem zabiegów o egzystencjalne przetrwanie lub jednym z obiektów troski o utrzymanie dotychczasowej pozycji społecznej, jak w przypadku opisywanego stylu życia. Powstaje zatem wątpliwość, czy praktyki charakterystyczne dla antykonsumpcyjnych stylów życia będą instrumentem faktycznej racjonalizacji hiperkonsumpcji w szerszej społecznie skali, czy też same ulegną przeobrażeniom, zmieniając się z intencjonalnie wybranego „umiarkowanego” stylu życia w naznaczoną wielorakimi ograniczeniami konieczność życiową.

Bibliografia

- Alexander S., Ussher S. (2012), *The Voluntary Simplicity Movement: A multinational survey analysis in theoretical context*, „Journal of Consumer Culture”, nr 12, s. 66–86, <https://doi.org/10.1177/1469540512444019>
- Appadurai A. (1981), *Gastropolitics in Hindu South Asia*, „American Ethnologist”, nr 8, s. 494–551, <https://doi.org/10.1525/ae.1981.8.3.02a00050>
- Bauman Z. (2009), *Konsumowanie życia*, przeł. M. Wyrwas-Wiśniewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Bourdieu P. (2005), *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądenia*, przeł. P. Biłos, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Bylok F. (2018), *Społeczne aspekty konsumpcji żywności – socjologiczna perspektywa*, „Handel Wewnętrzny”, nr 1, s. 5–16.
- Bywalec C. (2007), *Teoria w konsumpcji i praktyce gospodarowania*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Campbell C. (2006), *Kupuję, więc wiem, że jestem. Metafizyczne podstawy nowoczesnego konsumeryzmu*, „Kultura Popularna”, nr 4, s. 48–55.
- Cebula M. (2013), *Konsumpcja statusowa – między praktyczną świadomością a strategicznym działaniem*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 4, s. 3–28, <https://doi.org/10.2478/kultura-2014-0001>
- Cebula M. (2017), *Społeczny wymiar konsumpcji. Wspólne posiłki a kapitał społeczny i sieci relacji*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 501, s. 77–86, <https://doi.org/10.15611/pn.2017.501.07>
- Cebula M. (2018), *Wszelchność upodobań kulinarnych. O dystynktywnych i komunikacyjnych właściwościach jedzenia*, „Forum Socjologiczne”, nr 9, s. 131–150, <https://doi.org/10.19195/2083-7763.9.11>
- Craig-Lees M., Hill C. (2002), *Understanding Voluntary Simplifiers*, „Psychology & Marketing”, nr 19, s. 187–210, <https://doi.org/10.1002/mar.10009>
- Crawford R. (1980), *Healthism and the Medicalization of Everyday Life*, „International Journal of Health Services”, nr 3, s. 365–388.
- Długosz A., Trąbiński T. (2014), *Uważne jedzenie jako forma praktyki duchowej i filozofii codzienności*, [w:] A. Drzał-Sierocka (red.), *W garnku kultury. Rozważania nad jedzeniem w przestrzeni społeczno-kulturowej*, Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk.
- Domański H., Karpiński Z., Przybysz D., Straczuk J. (2015), *Wzory jedzenia a struktura społeczna*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.

- Duda A. (2016), *Downshifting – radykalna alternatywa poza systemem? Analiza przypadku*, [w:] A. Duda, *Konsumpcja – teorie i badania*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin, s. 429–458.
- Giddens A. (2001), *Nowoczesność i tożsamość. Ja i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, przeł. A. Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Giddens A. (2008), *Konsekwencje nowoczesności*, przeł. E. Klekot, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Goszczyński W., Wróblewski M., Wójtewicz A. (2018), *Jakość w polskich alternatywnych sieciach żywnościowych. Analiza praktyk społecznych*, „Studia Socjologiczne”, nr 1, s. 143–170.
- Grzybowska-Brzezińska M. (2013), *Wpływ instrumentów marketingu ekologicznego na zachowania konsumentów na rynku produktów spożywczych*, „Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu”, nr 30, s. 47–58.
- Hanh T.N. (2008), *Spokój to każdy z nas*, przeł. M. Kłobukowski, Wydawnictwo Czarna Owca, Warszawa.
- Huneke M.E. (2005), *The face of the un-consumer: An empirical examination of the practice of voluntary simplicity in the United States*, „Psychology and Marketing”, t. 22, s. 527–550, <https://doi.org/10.1002/mar.20072>
- Illouz E. (2010), *Uczucia w dobie kapitalizmu*, przeł. Z. Simbierowicz, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Iwański Ł. (2016), *Socjologiczne dyskursy o konsumpcji*, Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk.
- Jacyno M. (2007), *Kultura indywidualizmu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Jarecka U. (2013), *Luksus w szarej codzienności. Społeczno-moralne konteksty konsumpcji*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa.
- Koczanowicz D. (2018), *Pozycja smaku. Jedzenie w granicach sztuki*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa.
- Konopek N. (2017), *Miej umiar. 52 kroki do życia po swojemu*, Wydawnictwo Pascal, Bielsko-Biała.
- Krajewski M. (2004), *Kultury alternatywne i konsumpcja*, „Kultura Współczesna”, nr 3, s. 26–42.
- Kramarczyk J. (2018), *Życie we własnym rytmie. Socjologiczne studium slow life w dobie społecznego przyspieszenia*, Wydawnictwo Universitas, Kraków.
- Modrzyk A. (2019), *Społeczeństwo marnotrawców? Funkcje i status normy niemarnowania żywności*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków.
- Modrzyk A. (2020), *Samoograniczająca się towarzyskość. Żywność, alkohol i kawa oraz trzy zasady z ekonomiki gościnności*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 1, s. 107–127, <https://doi.org/10.35757/KiS.2020.64.1.5>
- Mularczyk-Meyer M. (2014), *Minimalizm po polsku*, Wydawnictwo Black Publishing, Wołowiec.
- Mularczyk-Meyer M. (2016), *Minimalizm dla zaawansowanych, czyli jak uczynić życie jeszcze prostszym*, Wydawnictwo Black Publishing, Wołowiec.
- Nacher A. (2012), *Rubież kultury popularnej. Popkultura w świecie przepływów*, Galeria Miejska Arsenał, Poznań.
- Narodowe Centrum Kultury (NCK), *Badanie etnograficzne dotyczące postrzegania odpadów w kulturze nadmiaru* (2021), Warszawa.
- Nie marnuj jedzenia 2020. Raport Federacji Polskich Banków Żywności* (2020), Warszawa.
- Petrini C. (2001), *Slow Food: The Case for Taste*, przeł. W. McCuaig, Columbia University Press, New York–Chichester.
- Shaw D., Newholm T. (2002), *Voluntary Simplicity and the Ethics of Consumption*, „Psychology & Marketing”, t. 17(2), s. 167–185, <https://doi.org/10.1002/mar.10008>
- Simmel G. (2005), *Socjologia*, przeł. M. Łukasiewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Simmel G. (2006), *Socjologia posiłku*, [w:] G. Simmel, *Most i drzwi. Wybór esejów*, przeł. M. Łukasiewicz, Oficyna Naukowa, Warszawa.

- Skowronek B. (2012), *Jedzenie jako tekst kultury: zarys problemu*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historicolitteraria”, nr 12, s. 281–289.
- Stępień B. (2018), *Wartość luksusu. Perspektywa konsumentów i przedsiębiorstw*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Sztop-Rutkowska K. (2020), *Role płciowe i rodzinne*, [w:] R. Drozdowski, M. Frąckowiak, M. Krajewski, M. Kubacka, P. Luczys, A. Modrzyk, Ł. Rogowski, P. Rura, A. Stamm, K. Sztop-Rutkowska (2020), *Życie codzienne w czasach pandemii. Raport z trzeciego etapu badań*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań, s. 108–127.
- Trigg A.B. (2001), *Veblen, Bourdieu, and Conspicuous Consumption*, „Journal of Economic Issues”, t. 35, s. 99–115, <https://doi.org/10.1080/00213624.2001.11506342>
- Veblen T. (2008), *Teoria klasy próżniaczej*, przeł. J. Frentzel-Zagórska, Wydawnictwo Muza, Warszawa.
- Warde A., Wright D., Gayo-Cal M. (2007), *Understanding cultural omnivorousness: Or the myth of the cultural omnivore*, „Cultural Sociology”, nr 2, s. 143–164, <https://doi.org/10.1177/1749975507078185>
- Weber M. (2002), *Gospodarka i społeczeństwo: zarys socjologii rozumiejącej*, przeł. D. Lachowska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Wróblewski M. (2016), *Nowe szaty healthismu. Self-tracking, neoliberalizm i kapitalizm kognitywny*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Sociologica”, nr 58, s. 7–25, <https://doi.org/10.18778/0208-600X.58.01>
- Ziętara H. (2020), *Foodsharing – bariery i perspektywy tworzenia sieci społecznych w polskich miastach*, „Gospodarka Materiałowa i Logistyka”, nr 5, s. 42–47, <https://doi.org/10.33226/1231-2037.2020.5.6>
- Zrałek J. (2015), *Voluntary simplicity – zrównoważony styl życia współczesnych konsumentów*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, nr 231, s. 139–158.

Źródła internetowe

<http://www.calmmy.pl>

<http://www.prostyblog.com>

<http://www.slowlifestudio.pl>

<http://www.wystarczy-mniej.blogspot.com>

LIFE CONTROL THROUGH EATING ON THE EXAMPLE OF VOLUNTARY SIMPLICITY

Abstract. The aim of the article is to present the attitudes towards eating of people who define themselves as proponents of voluntary simplicity, as well as the discourses that justify these attitudes. The article comprises three parts. In the first part, I consider in general the role and status of food and eating in the intentional life simplification whereas in the second part I analyse practices of conscious eating. In the third part I discuss strategies for counteracting food waste. The context of the argument is the desire to regain a sense of agency and control over one's own life, particularly in situations of uncertainty and instability experienced. The research material is blog entries and fragments of books on the simple life.

Keywords: voluntary simplicity, consumption, middle class, agency and control.

Julita Czernecka*

 <https://orcid.org/0000-0001-8592-8980>

WAYS OF “SHOWING LOVE” IN AN INTIMATE RELATIONSHIP – SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN WOMEN’S AND MEN’S INTERACTIONS

Abstract. The aim of the article is to present the results of qualitative research into the ways women and men show love in heterosexual relationships and to indicate gender similarities and differences in this area. The analysis is based on references to traditional and modern models of femininity and masculinity. The respondents’ opinions were divided into two main areas – widely defined communication (gestures of tenderness, emotional support, behavior during misunderstandings) and specific activities (helping perform household duties or other activities for the partner, buying gifts, organizing free time, initiating sex). The analysis of the empirical material showed the interpenetration of patriarchal and modern models of femininity and masculinity in how women and men behave lovingly towards their partners. Both men and women draw inspiration from the repertoire of behaviors, as well as from traditional masculinity and femininity, evolving towards a modern model of femininity and masculinity that becomes more androgynous. In this way, they definitely expand the ways they show love, combining the more emotional, feminine ways with the more active, more traditionally “masculine” ones.

Keywords: love, intimate relationship, erotic love, couple, heterosexual relationship, romantic relationship.

1. Problem statement, research objectives, and methodology

Intimate, loving relationships have been the subject of social science reflection for many decades. At the center of interest are topics concerning the way people proceed “from falling in love to breaking up”, i.e., among other things, the social

* PhD, Department of Sociology of Social Structures and Changes, Institute of Sociology, Faculty of Economics and Sociology, University of Lodz, ul. Rewolucji 1905 r. 41/43, 90-214 Łódź, e-mail: julita.czernecka@uni.lodz.pl

determinants of partner selection (Blackwell, Lichter 2000; Beck, Beck-Gernsheim 2013; Przybył 2017; Kalinowska 2018), the process and dynamics of love relationships (Blood, Wolfie 1960; Kwak 2014; Bauman 2005; Giddens 2006; Szukalski 2013; Schmidt 2015) and the reasons for their breakdown (Illouz 2016; Paprzycka, Mianowska 2019). Strongly rooted in these considerations is the concept of individuation, which makes the individual responsible for his or her life, and thus for the quality of his or her love relationship and whether it will end in success or failure. Life satisfaction becomes a “task to be done”, and it becomes a person’s duty to improve himself and his relationships with others, transcend his own limitations, and overcome all kinds of barriers that prevent self-fulfillment, including in intimate relationships, which have also become relationships of choice (Bauman 1996: 5–40).

The functioning of modern relationships is based largely on the self-awareness of our thoughts and feelings about our partner, behaving accordingly, and sharing them with our partner. It is an intermingling of self-reflection and insights into the relationship and how we function in it (Jamieson 2008: 115–142). This can be seen in Anthony Giddens’ concept of a relationship based on a “pure relationship” and consensual love. A pure relationship is when individuals enter into a relationship for its own sake, that is, for what each can get out of a lasting bond with the other. It lasts only until both sides take enough satisfaction from it to want to maintain it (Giddens 2006). Concurrent love is an active, conditional love, and as such, it is at odds with the romantic vision of “only” and “forever”. It assumes an equality of exchange of feelings between partners. A “pure” relationship is sustained by each party’s recognition that he or she benefits enough from it to want it to continue, and this is possible thanks to the commitment to the relationship. In order to have a shared history, Giddens says, you must “give yourself” to the other person; that is, you must assure them by word and deed that the relationship can last indefinitely. The relationship needs commitment for it to last (Giddens 2006). Thus, if both partners consider the relationship happy and worth “investing” their time and resources in, it becomes problematic for them to constantly construct their own relationship and take steps to maintain it.

Love in Western societies is often identified with emotional expression, which can be studied at the level of social facts. It has different levels of intensity and is largely constructed, defined, and understood through cultural and social contexts. It is a derived emotion. For example, according to the concept of American psychologist Robert Plutchik, love results from the combination of two emotions – joy and trust (Plutchik 1980, as cited in: Pałowska 2013: 14). However, sociology – although it attempts to “disenchant love”, analyzing it as a phenomenon, the discourse produced about it, what determines and changes it – does not create a definition of love itself. The lack of an unequivocal, clear definition makes it difficult to operationalize the concept and subject it to analysis and reflection.

An effort to define this concept was made by Krzysztof Konecki, who writes: “Love [...] is a sustained and extremely intense activity, which [...] can be strictly interactional, imaginatively interactional, or relate mentally and relationally to an object external to the subject with which it wants to unite” (Konecki 2003: 10). Since sociology does not have a definition of love that is useful for this analysis, I will refer to the three-factor concept of love by Robert Sternberg, a psychologist who defines it by referring to three dimensions: intimacy, passion, and commitment (Wojciszke 2010: 10–22). Intimacy is closeness, all positive feelings such as experiencing happiness in the presence of a partner and because of him or her, desiring his or her well-being, understanding each other, sharing experiences, receiving emotional support, and exchanging information of an intimate nature. The emotions that make up intimacy are largely the result of communication between partners and understanding each other’s needs. The second component of love is passion, which is associated with experiencing emotions such as lust, sexual excitement, longing for a loved one, jealousy, and anxiety. These states are accompanied by the desire to be in close physical contact with the other person. The third dimension is commitment to maintaining the relationship, i.e., taking various actions to sustain the relationship and make it satisfying (Sternberg 1986).

In these reflections, love is analyzed through the context of interpersonal interactions that occur between a man and a woman (I also focus on the dimension of heteronormative relationships) who are in a love-like relationship. In the currents of humanistic sociology, such as symbolic interactionism or Erving Goffman’s (2006) dramaturgical perspective, the study of the individual refers to his functioning in cultural and social dimensions. It assumes his self-reflexivity and self-awareness, in which communication with others takes place through gestures and symbols that produce intersubjective meaning in a mutual dialogue. As Katarzyna Kalinowska writes, sociologists are more concerned with

sentiment, which requires socialization, implies internalization of a cultural pattern; it is an emotional attitude relating to a certain value, and it is a component of objective, supra-individual cultural systems, rather than an emotion, which is a disorganized experience and a biopsychic aspect of individuals. Thus, the emotion of interest to sociologists studying interactions originates in the conscious interpretation of meanings and does not occur outside the context of meaningful action (Kalinowska 2018: 60).

Thus, when subjecting love to reflection in terms of understanding sociology, it is analyzed through empirical facts described by the respondents, such as behaviors and gestures that testify to love towards their partner; love is “produced” in the process of interaction.

Interaction theories indicate that people who live together and function in one space-time have direct access to the other person’s feelings and intentions; in the case of my research – their partners. They may not always need a symbolic system to communicate effectively with their partner. In general, however, the analyses carried out in this article will refer mainly to what is symbolic, subject to

interpretation as “meaningful”, such as spoken words, gestures, and other actions that are performed “for the benefit” of the partner. Interactions are, according to Goffman, directed by culture; individuals are actors playing specific roles within a specific context of norms, values, and symbols that help them play the role. The individual arouses love both in himself and in the partner of the “love performance”, accompanied by certain behavior, facial expressions, and gestures that are assigned to the given role of a “love relationship partner”. All these aspects are primarily of importance in direct face-to-face interaction – the transmission and reading of verbal and non-verbal messages (Goffman 2008: 11).

However, the main axis of analysis will be the concept of cultural gender and reference to models of femininity and masculinity (patriarchal and modern). The theorists of this orientation do not narrow down the importance of the “symbolic order” for the formation of femininity and masculinity to merely capturing socio-cultural gender. It primarily relates to how they emerge in the course of social interactions and involves everyday social practices that create and reproduce socio-cultural gender (Foster 1999: 431–440). In this context, it is shaped in the course of social interactions and becomes an attribute of a given interaction or situation, which is always characterized by “gender” (West, Zimmerman 1991: 121–130).

Despite the socio-cultural transformation that has been taking place for many decades in modern societies, including Western societies, and despite the individualization, we must still deal with strongly rooted patriarchal concepts. They make a dichotomous division of personality traits and social roles into those that are “typically feminine” and “typically masculine”, building social concepts of femininity and masculinity. In the patriarchal model, women are generally credited with being more expressive and warm in their relationships with others (Broverman et al. 1972: 60–65; Lubinski et al. 1983: 435–437), taking community action, being able to make sacrifices, helping others (Bakan 1966), interpersonal orientation, building closeness and understanding with others, and understanding them, giving them support, being gentle, and tender, caring about others’ feelings, and being able to understand others (Tannen 1999). They are also submissive, passive, dependent on others, indecisive and prone to obedience (Brannon 2002, as cited in: Wojciszke 2003; Pankowska 2005).

In turn, the model “traditional” masculine traits are considered to be oriented towards action and activity (Bakan 1966). They also include instrumentality (Parsons, Bales 1955), competence (Broverman et al. 1972), dominance (Lubinski et al. 1983), an attitude of maintaining superiority over others (Tannen 1999), independence, decisiveness, dependability, self-confidence, a sense of leadership, courage, strength, vehemence, and a tendency to dominate (Deaux, Lewis 1984, as cited in: Mandal 2000; Brannon 2002, as cited in: Wojciszke 2003). Pankowska (2005) also noted the ambitious pursuit of goals, self-reliance, rationality, the ability to think logically, restraint and self-control, and efficiency in action. On the other hand, nowadays, we must contend with a modern model of

femininity and masculinity, which rejects gender dualism. As Krzysztof Arcimowicz wrote, “the concept of specialization, that is, the division of social roles by gender, is replaced by the concept of complementarity and androgyny” (Arcimowicz 2003: 56). In modern gender models, the boundaries of femininity and masculinity are fluid and changeable, with many varieties of femininity and masculinity emerging from which individuals can choose the ones that suit them best.

The considerations in this text are part of the current of reflecting on the intimate life of the couple, and love as an emotion is “a certain reality that exists in interactions, communicating man with the world and people with each other” (Kalinowska 2018: 36). The subject of my interest became the ways of showing love to a partner/partner in everyday interactions, with a particular focus on the differences between men and women. I was primarily interested in what the subjects themselves talk about, how they talk about what happens in the relationship, what daily rituals they have as a “couple”, and how they construct and understand “expressions of love”.

Analysis of the material took place *in vivo*; coding was open-ended and individual statements were given labels, which consequently became theoretical codes in the nature of sensitizing concepts. Some of these labels became categories that I subjected to “saturation”, referring to specific empirical references, i.e., gestures, situations, described events, and spoken words/sentences. For me, the most relevant aspects are the differences that emerge between men and women because of the way they talk about interactions with their partner. I am interested in whether women show love in a more emotional way, thus fitting more strongly into patriarchal patterns of femininity. And will men prefer more task-oriented and less emotional expressions of love? Will the ways that both sexes show love be more differentiated, indicative of the tendencies revealed in modern cultural gender models of women and men?

The analyzed empirical material comes from two qualitative research projects. Within the framework of the first study – “The social definition of love and the role it plays in the persistence of a heterosexual intimate relationship” – eight focus group interviews (FGIs) were conducted separately with women and men, and the following age ranges were determined based on the life cycle (Dobrowolska 1992): 19–25 years old, 26–37 years old, 38–55 years old, and over 55 years old. All study participants had experience of an intimate relationship of at least two years. Most were in long-term, stable partnerships or marriages (the length of the relationship was proportional to the age of the participants and lasted from 2 to 40 years). It is noteworthy, however, that in proportion to age, most of the survey participants were in relationships with “long” tenure. The respondents had similar economic status and were university or high school graduates. The survey was conducted in 2018.

The second source of empirical data was a survey conducted as part of the “How do Poles love?” project, carried out by the Market and Opinion Research

Agency on behalf of Sympatia.pl (the biggest dating website in Poland) in late 2018 and early 2019. The study included FGIs conducted online (BBD – Bulletin Board Discussion online), and the formula of this study allowed all participants to comment on the threads and elicit responses based on individual tasks. This study included 20 heterosexuals aged 18–55 who were married or cohabitating, with different places of residence and different levels of education. As qualitative data analysis was used, it does not give a complete picture of the subject of the study, and the purposive sampling does not allow for generalizations about the conclusions. The collected material only allows for an exploration of the practices of everyday life in sustaining an intimate relationship in sociological terms, and it can inspire in-depth research in this field.

2. “The ways men and women show love” in global studies

Research, including gender analyses, on how partners show love is scant. The vast majority of studies focused on whether men and women think about or experience love differently. The literature suggests that men and women generally experience love in similar ways (Fehr 2006: 230–235), although there are some consistent differences. For example, men and women tend to place different importance on the emotional and sexual aspects of romantic love, causing women to value the emotional aspects more than the sexual ones, while men show the opposite pattern (Schmitt et al. 2009: 830–835). Men tend to fall in love more quickly (Brantley et al. 2002: 614) and have more romantic views of love than women (Sprecher, Metts 1999: 840–845). However, much less is known about the ways in which men and women show and express emotions. One of the first empirical studies in this area was that of David Buss (1988), who asked respondents to say how same-sex and opposite-sex people show love.

Some differences were noticeable in this study. Men were four times more likely to equate sex with showing love, and they were also more likely to consider offering their partners different types of resources. Women, on the other hand, were more likely to forgive their partner’s infidelity.

An inspiring study was conducted by Elizabeth Schoenfeld, Carrie Bredow, and Ted Huston (2012), who investigated the relationship between love and ways of behaving toward a partner. They found that the more women loved their partners, the less antagonistic they were with them. Men’s love was more closely related to the way they organize their leisure time – the more in love they were with their partners, the more time they spent engaging in relationship issues. The more in love they were with their partners, the more often they did household chores together with their partners (there was no such relationship for women). It turned out that sex was also an important way of showing love for men.

Another study, by Daniel Weigel and Deborah Ballard-Reisch (1999), reviewed how often partners behaved positively toward their spouse, whether they communicated openly, assured their partner of their commitment, performed various instrumental tasks, and interacted with family and friends. They showed that wives' love was related to all five aspects, while husbands' love was only directly related to assured commitment to the relationship. In contrast, other studies did not indicate any major differences between the sexes. In these studies, people were asked to indicate the ways that they prefer to show and receive love (Perrin et al. 2011).

Researchers have also assessed relationships between partners in close love relationships by analyzing factors that promote relationship persistence. One of the most significant areas is mutual communication, which refers to the sphere of intimacy, daily verbal and non-verbal communication, and ways of dealing with conflicts (Janicka 2008: 41). Reciprocity in communication refers to giving each other information, discussing relationship issues and daily life, and other important aspects that are important to the people in the couple. Conversations should be frank and open and relate to both the facts discussed and their feelings (Hahlweg 1996, as cited in: Janicka 2008: 41–48).

The second area of importance for couples is intimacy, understood as

a state of feelings, thoughts, attitudes, and gestures, which is produced under favorable conditions between people who trust each other to such an extent that, for the duration of their contact, they remove the usual barriers and safeguards used in social life, and act and express themselves openly without manipulation (Bieńko 2013: 28).

The last important dimension, on the other hand, is argumentative behavior, which refers to communicating or leveling negative verbal messages and nonverbal behavior to each other (Hahlweg 1996, as cited in: Janicka 2008: 41–48). Research shows that it is more beneficial for the longevity of a relationship to avoid, minimize, or even suppress negative, antagonistic behaviors than to simply be nice to a partner (Caughlin, Huston 2006, as cited in: Schoenfeld et al. 2012: 1398).

The idea has become widespread that women have better communication skills, including those for expressing and showing love. According to Francesca Cancian, this feminized perspective leads us to believe that it is then up to men to “make themselves more like” women in this context, so that the relationship between them becomes more close, intimate, and lasting (Cancian 1986: 692).

Women and men are still socially “rewarded” for conforming to socially imposed roles and expectations related to their gender, and gendered socialization often continues to uphold these “typically masculine” traits in boys and “typically feminine” ones in girls. The consequence of this process will be learning to function emotionally in an intimate relationship, again in accordance with this social conditioning. Women will strive to reveal their emotions and provide more support and assistance, while men will reveal more instrumental behavior (Cancian 1986; Eagly 1987; Wood, Inman 1993).

3. Similarities and differences in how men and women display affection

For sociological analysis, small events or “small gestures” are often significant (Silverman 2007: 11). When studying relationships in a couple, the interactions of the two people who are in a loving relationship allow us to understand their essence. Verbal and non-verbal communication play a key role in constructing an emotional bond, revealed both at the linguistic level and in the dimension of touch, closeness, and “being together” constitute a social bond, being a “couple”. The following analysis is not strictly an interaction-based analysis, since the study is based not on the observations and behaviors of a couple in their relationship with each other, but only traces these interactions based on the statements of the men and women surveyed. In other words, it is only a “passive” reproduction of the interactions in question.

4. “Kisses” and “cups of tea” – gestures of love

Touch is one of the first and most important ways to establish, build, and maintain social contact (Leathers 2007: 139–150). “Touch and close proximity signal a desire for closeness and immediacy, although the physical act of touching may require more physical proximity than is appropriate in a public place” (Leathers 2007: 148–149). Spatial proximity also communicates certain meanings to us, especially those of an intimate, extremely close sphere. “Touch has important communicative functions; namely, it can be a supportive function, which is related to the fact that touch is an effective means of emotional communication. [...] It can also communicate ‘belongingness’, i.e., that two people [...] like each other very much” (Konecki 2008: 79–80) and/or love each other.

And for women and men, everyday gestures such as smiling, “swooning”, the “fleeting” touching of a partner, and hugging him or her were extremely important when “realizing” love through these interactions. The semantics of touch are also different types of messages. Women most often mentioned ritual touches, which communicate the meanings of greeting and goodbye (cf. Leathers 2007: 154). They were also convinced that they were much more meaningful to them than to men – they unite the relationship in the daily order of its functioning: “Such small gestures – for greeting, a kiss, or hugging, approaching and touching him, holding his hand. [...] For example, when he’s sitting at the computer, I like to approach and embrace him, give him a kiss. I know he’s busy, that he’s doing something there, but just for a moment, I’ll approach him. I try not to disturb him, but these are the small gestures we have” [FGI/W19-25/2];¹ “It’s this closeness that is there all

¹ FGI – Focus Group Interview, W – Women, M – Man, 18–25, 26–37, 38–55, 55+ age group, 1–9 – number of the respondent.

the time throughout the day. Where you wake up in the morning, you greet each other with a kiss, go out and say goodbye with a kiss again, when everyone goes to work, during the day we call each other, I ask what you are doing, where you are” [FGI/W26-37/6]; “Closeness is when we greet each other with a kiss or a hug. We say, ‘What’s up?’ Pat each other on the back” [FGI/M26-37/2].

One of the expressions of care that the women also spoke of – this time mentioning their partners’ behaviors toward them – were situations in which they felt sick, indisposed, overtired, or were having a “hard time” at work. Examples of such behaviors include covering them with a blanket, making them a cup of tea, giving them medicine, or nursing them after an operation. These are positive touches that communicate support, feelings, and understanding the other person in a particular situation. According to the female respondents, this is also related to men’s “task-oriented” approach, as they actually show certain activities, feel needed and, as one respondent put it, are more sensitive to the needs of their female partners than is the case on a daily basis. Another way of showing love is to make their partner feel special, for example, during social gatherings, taking care of their partner, embracing her, giving her food and drink, and taking care of her physical comfort. According to the women, such behaviors testified that their relationship was important, that they felt “important”, “the only one” – that they were appreciated by their partner.

Men, on the other hand, when talking about themselves, also pointed out that gestures such as hugs and kisses are important to them, and through them, they show love and commitment to their partners. They referred to this as “little things”, “little signs of love”, which are meant to communicate their affection, to reassure their partner of it: “The constant elements are that you go up and give someone a kiss, for me, it’s a simple thing, but it shows attachment” [FGI/M19-25/3]; “I show through small gestures; I’ll hug, I’ll kiss, the fact that you say you love them” [FGI/M19-25/4]; “Hug, give a kiss. These are the kind of things that a lot of people have in them, you know, there after a number of years” [FGI/M38-55/4]; “You cover her with a blanket because she feels weak that she doesn’t have the strength anymore and she’s falling asleep, or you do something for her and say every once in a while, I don’t say eight times an hour, but you say a very sincere ‘I love you’, and that’s the moment [...]. These small, nice gestures are also very important; they make the whole thing. Love” [FGI/M38-55/5].

For the women, however, the themes of showing care through affectionate gestures and communicating their feelings to their partner in this way appeared more often – which is most likely due to the fact that women and men have different socialization processes. Biologically, too, women have nearly ten times more sensitive skin than men, and perhaps for this reason, too, touch is a more important form of communicating love for them than it is for men (Pease, Pease 2012: 129). These opinions were most often shared by women in the two extreme age groups, i.e., the youngest and oldest respondents. Perhaps this is because young women

are only just building a relationship, generally without children yet, and can put their partner at the center of their interests and activities. These are also “young” relationships with only a few years of experience.

On the other hand, in relationships that have lasted for several decades, older women emphasized that they know their partner “inside out” and often communicate “without words”, allowing them to identify these needs faster. Also, due to age and various health factors, the manifestation of care is more obvious to them. Tenderness in gestures and hugs become an expression of love then, as they build intimacy to a greater extent than rapprochements of a sexual nature, which, according to the women surveyed, lose intensity at this age.

As for communicating love through “small gestures”, for the men, those in the youngest age and middle-aged groups were the most likely to speak out. Perhaps this is due to when they were socialized – the older generation was not taught to communicate openly about their emotions. It is easier for the generation of 20-, 30-, or 40-year-olds to talk about it because the awareness of men displaying their feelings, and the social permission to do so, came relatively recently. It was not experienced by those who grew up in the middle of the last century and who have a more strongly socialized traditional model of masculinity, in which showing feelings in this way was not socially promoted.

5. “Exploring the body map” – gestures of passion

Another aspect mentioned by the respondents was the erotic sphere. The dimension of sexual but also sensual intimacy – generally stereotypically more often attributed to men – was important to both sexes, although in slightly different contexts. Regardless of the length of the relationship, men were more likely to raise the issue of creating a loving atmosphere by adoring their female partners, “hitting on” them, flirting with them, and inviting them on dates. This courting of wives and “girlfriends” (i.e., permanent partners) was extremely important in producing love and sustaining it: “In my opinion, this idea of picking each other up, this idea of relieving tension, preserving it only not in the short term, only for the first months or years. This is an unambiguous element for me personally, present in everyday life. I would say that adoring them, picking them up [...] works great. Starting from the first date anew, a surprise on the town. It takes energy and motivation” [FGI/M26-37/6].

They also touched on the topic of differences in interactions as they relate to how erotic interest is communicated to long-term partners compared to those described as “adventures”, “short romances”, and “infatuations”. With infatuations, sex is more mechanical, based on “primal instincts”. It is “one-dimensional”, based on short-term excitement, infatuation, and satisfying one’s own needs. In the case of long-term partners, sex has a different “quality”, based on love and attachment.

It requires satisfying the beloved’s needs first, followed by one’s own. Men spoke in an extremely sensual way about interactions with their beloved woman, and sex became multidimensional, lined with emotions and intimacy, and it involved “being together”. “Exploring the map” of each others’ bodies has nothing to do with bachelor adventures: “A short period of time, but it can be a fascinating journey, I think, into the world of the senses and such getting to know yourself much more deeply, not just your partner. That’s the excitement, which of course [...] mellows a bit over time, but it’s still there” [FGI/M55+/2].

Women, on the other hand, were more likely not to talk explicitly about the importance of intimate contact per se. Instead, they placed more importance on the communication process itself with their partner. It was important that they could tell “everything” to their partner about their sexual fantasies or needs. And the exchange of information was extremely valuable in their opinion, the fact that this is a sphere that can and should be discussed as with other topics. In their opinion, a way of showing love is also receiving compliments and assurances of love from their partners: “Talking about some of their sexual fantasies, for example, not necessarily immediately about *50 Shades of Grey*” [FGI/W19-25/3]; “During sex, talking to each other about feelings with the other person [...] that I love you, you’re wonderful, some words like that” [FGI/W19-25/1]; “[I want to hear] ‘you look nice’, and as if he thinks I look nice, he says ‘you look nice’” [FGI/W19-25/5]. Women’s reflections also included observations that men and women show each other that they are attracted to each other in a different way: “I go up to him and put my hand on his face and hug him, and he comes over and pats me on the butt. He tells me lots of compliments; he’s quite effusive” [FGI/W38-55/2]. This “pat on the butt” is the kind of “entertainment” touch that communicates attachment, “courtship”, and confirmation that the partner is attractive to the man in a playful way.

The erotic sphere and the initiation of sexual behavior may be related more to the way men show love than is the case with women. Perhaps men are more likely to believe that sex is crucial to building intimacy. Sexual intimacy is a very intimate area of a couple’s functioning and probably, for many men, one of the few times they are willing to openly reveal their feelings to their partner – showing their “true self”, stripped of many “social masks”. And perhaps, for this reason, men are more likely than women to equate sex with showing affectionate love to a partner.

6. “I’ll do it for you, darling” – gestures of helping

Both women and men pointed to various activities undertaken on behalf of their partner as “proof” of love. Perhaps the household tasks themselves are not strictly gestures of “producing love”. However, they are extremely relevant in the context discussed here, especially given the differences in this area between men and women. It turns out that activities such as cleaning, laundry, cooking, ironing,

washing floors or windows, or other physical actions done for the benefit of the other person are often seen as demonstrating commitment to the relationship and the attentiveness of the partner. And especially for men, they are seen as “evidence” and “gestures” of love.

Most often, in the context of “relieving” their partner of her duties or making it easier for her to do them, men spoke in this way: “My partner has a difficult time at work; she works a lot of overtime. Then I try to clean at home, make breakfast in the morning, go to the store to buy groceries. They are such small things that we don’t have to talk about it, we don’t have to mention it, but I know that she sees it somewhere and appreciates that I do certain things. I do it for the sake of our life together, for the sake of what we have in common” [FGI/M26-37/7]; “I go out in the morning to get rolls and leave them on the doorknob” [FGI/M38-55/6]. This sphere of household chores was probably emphasized in the men’s statements as a way of showing love to their partners more often than in the women’s because this area is still more often attributed to women. Perhaps men consider it relevant and important because it also breaks the perception of traditional masculinity. After all, the statements included comments precisely about “taking care of”, “doing something for female partners”, and “helping them”. Perhaps in this way, by performing certain tasks and offering practical help, they express concern towards their female partner.

Additionally, when talking about ways in which their partners express love, the women often referred to how men help them, simply by doing some things “for them”, to please them, and let them know that they are loved and supported by them: “It’s all about the little, small things. You come and have your shopping ready; you don’t have to do it anymore” [FGI/W19-25/3]; “Washed dishes. Well, I will get back later today and have fresh pasta cooked at home for soup” [FGI/W19-25/1]. The women also spoke of being relieved of tasks that are traditionally perceived as “typically” male, such as washing the car, filling it up with petrol, or changing the tires, as well as carrying heavy groceries or other items, for example: “Namely, when we moved in together, we were not yet married at the time, and he carried the mattress from Ikea to the third floor. I then felt that this was the man for me, it was then such a wow moment. We could have paid someone. It wasn’t that I didn’t have someone to bring the mattress to me. It was just that he did it for us. And then it really was such a confirmation for me, and also for him, of how important this relationship is” [FGI/W26-37/5].

However, while the women did appreciate this dimension of help, they generally do not identify it as an “expression of love”. Thus, washing a car will be seen by a man as a sign of love, but the woman will only see it as useful. Anyway, in the self-reflections of the men themselves, a similar observation also appears: “A man is enough, in my opinion, and material expressions of this love – sex or dinner. An example of this is how a woman asked her husband if he could do something nice

for her one day. Well, he washed her car. For a guy, for me, that would be extra; I would be happy. But a woman doesn't expect that” [FGI/M55+/3].

In their statements, the women treated this area of work at home quite differently. For some, it was something to be taken for granted, due to the more traditional division of household chores. For others, it was something that partners should appreciate. But they should not pretend that it is a gesture that “produces” or “sustains” love. Here is one such statement:

I clean up after him, do the laundry, he comes home at 8 p.m. sits down and eats and puts his plate away saying, ‘thank you’. I don't rebel against this because, as we said earlier about some shared values, we have a more traditional relationship, even though I go out to work. I get home much earlier than he does. That's why I take care of most things around the house. It suits us both. We have no problem with it. I know that he appreciates it, that I do many of these things simply for him [FGI/W37-55/3].

Interestingly, it was the men who were more likely to perceive help from their female partners in the area of domestic affairs: “I come to her, and she tells me, I cooked this for you, and I say, well, cool” [FGI/M19-25/6]; “I really appreciate small gestures. Once in a while, my girlfriend will bake me something. I appreciate it very much. So, on her own initiative, that is. If I ask, she will bake too, but [when] I don't have to ask, I am positively surprised” [FGI/M19-25/6]. These surveys involved people with secondary and higher education, generally from urban areas, so, they are more likely to claim an egalitarian distribution of household duties. It can be assumed that the survey participants were aware that women “may” but no longer “have to” be more active than men in this area.

7. “Flowers, chocolates and candlelight dinners” – gift-giving gestures

A way to show love – in the opinion of respondents – is also to give gifts to a loved one, without a reason, as a token of affection or love, behind which is the desire to arouse positive emotions in the partner, to make him/her happy. Men were more often attributed to this traditional way of expressing their feelings to their partner (regardless of the gender of the respondents), e.g., buying flowers, chocolates or other gifts: “Yes, flowers, of course, but I'm more attracted by the fact that I know it will make someone happy; it's more calculating than an impulse of the heart” [FGI/M55+/4]; “When I'm walking down the street, and I see a flower shop, I'll just go in and buy flowers. It will be nice for her, I'll feel cool” [FGI/M19-25/6]; “For me, it was romantic that my emotional troglodyte, when he bought me a gift, he hid it under my pillow. I slipped my hand in and found it. This was a manifestation of romance, so unusual and surprising” [FGI/W38-55/5].

However, in the men's statements, there was also information that their partners also buy gifts for them, e.g., candy, favorite foods, or games: “It's Children's Day.

I'm sitting at home, my girlfriend comes, a Happy Meal on the table, thank you, no questions asked, it's lovely" [FGI/M26-37/2]; "I buy my husband sweets. He loves sweets so much. It's automatic to me after so many years – I'm in the store and I'll think, yes, well he'd probably be happy if I brought something home with me" [FGI/W26-37/2]. The cultural conditioning associated with the fact that it is more often men who "should" give gifts to their female partners and solicit their favor (not only during the courtship phase) predisposes them to express their love by investing time and resources in the relationship to prove to their loved one that they are capable of providing material security for them, and this is perhaps revealed in such symbolic gestures more often in men than in women (cf. Buss 1988). However, it can be inferred from observations of everyday life that women also increasingly offer their partners gifts, including unexpected ones, without any reason, as "tokens of love". The only difference is that social expectations of men in this regard are still stronger.

The gestures of "gifting" your loved one with impressions, candlelight dinners arranged by yourself, a nice evening at home or outside, going out together to the cinema, theater or concert, or any other way of spending time together as a "surprise" for your partner/partner also became an interesting area of analysis. First of all, it is organizing for the other person a romantic "candlelight dinner" preparing at home or arranged in a restaurant: "These are literally some small things. We put the kids to bed and suddenly my wife says to me, come downstairs, and there are candles or salad, now we have time for ourselves, let's talk. And this is also cool such a nice surprise, because I did not expect this" [FGI/M38-55/6]. In the opinions of both men and women, it was noticeable that it does not matter which partner organizes leisure time, and that it happens alternately: "I try to make such a surprise, to plan, here I buy tickets, children to grandma, here I will leave work earlier, and then listen we go to the cinema today and I have a surprise for you. I do that, but my husband also does that, it's cool [...], not planning, just such surprising each other" [FGI/K26-37/6]. It seems to confirm the thesis that the love that men show was more closely related to the way they organize their leisure time. Men who declared that they loved their wives spent more of their leisure time engaging in activities focused on "us" as a couple and those that involved women (cf. Schoenfeld et al. 2012).

8. "I love you" – communicating love

Building attachment and emotional bonding are also produced during verbal communication. The participants paid a lot of attention to this area, which seems obvious because, in relationships where there is a feeling of love, this sphere of communication is also one of the key ones. Here there were aspects of simply saying "I love you", "you are important to me", but also the issue of empathy and the ability to communicate "without words", and the ability to listen to a partner, and to comfort them and lift their spirits.

Certainly, there were differences in describing the verbal interaction between men and women. Interestingly, the men spoke more often about this area of verbal communication and the resulting differences and misunderstandings. They pointed out that they are more open to it than they are to showing love directly, declaring it, and saying the words “I love you” out loud or talking about their feelings: “My partner is very effusive when it comes to expressing her feelings. She talks about them a lot, likes to talk about them and express them verbally” [BBD/M1].²

We both like to talk about love; of course, my wife does it more often. Sometimes it overwhelms me, but I tell her, and she understands [...]. Sometimes she says she loves too often, or when we don't see each other for a short time, a few days, she says she misses you. This is very nice and makes me happy, but it doesn't make me miss her really. It happens that she doesn't notice the lack of mood for such conversations. She just wants to talk about romantic things here and now, and this is not necessarily the right time [BBD/M2].

A man will not always say ‘I love you’. It's much easier to express how you feel about the woman you love in a different way. A man who is in love will always stand by his woman and defend her from any unpleasantness if necessary. He will support her in any situation, and will always take into account what she has to say. So, a man is more likely to show love with actions, and a woman is more likely to show love with words, but with actions too [BBD/M5].

These statements show that men cultivate closeness and intimacy in their relationships more through participating in joint activities than in the way they communicate verbally with their partner (cf. Fehr 2006).

However, they themselves valued receiving such emotional support from their female partners: “It's support when there's a problem there. Sit down, let's talk, I'll try to help you. It's also nice that she wants to help me. I don't have to fight it myself. There's probably a lot of it, but I'll be honest, I don't pay attention. Now I'm just starting to think about how important it is” [FGI/M38-55/6]. On the other hand, they admitted that their female partners have a need to “talk it out”, to be listened to, and it comes with difficulty to them: “When a spouse has a problem, she comes, and she will say her thing for half an hour or so [...]. I mean, you know what, listening and hearing are different subjects, but sometimes just listening. And don't say a fucking thing, just listen. For guys it's quite difficult, I think. [...] That is, to talk, listen, and let yourself be talked out” [FGI/M38-55/3]. In the men's statements, it was possible to see a duality, a contradiction of statements. On the one hand, they said that: “Often a woman does not expect a solution, but to be listened to. Don't feel like it? You need to break up” [FGI/M38-55/4]. On the other hand, there were statements such as: “Men prefer to give some concrete help, it is more difficult for us to listen to stories and problems for many hours” [FGI/M38-55/2]. It's apparent that many of them feel uncomfortable in this way of showing love, i.e., through listening and talking. Perhaps society's feminized view of love overlooks, underestimates, or misses the more masculine orientation

² BBD/M1 – Bulletin Board Discussion online; M – Man, W – Women, 1 – number of respondent.

to the more active expressions of love that men prefer (cf. Noller 1996). Perhaps this, as well as the way female partners behave and want to satisfy their needs in this area, is causing men, willingly or not, to develop the competence to show love in the direction that is more stereotypically perceived as “feminine”.

It is also confirmed by the women’s comments. When talking about their partners, they appreciated their efforts in this area of communication – being empathic, empathizing with their situation, seeing some situations “through her eyes”: “It’s a concern for me that he allows me when I’m mega upset to calm down, when I’ve hit rock bottom he always motivates me, and it’s his concern for me that is the most important, actually” [FGI/W19-25/5]; “In general, as I say that I’m having a hard time writing my master’s thesis, and he says it will be fine. I know for sure it will be fine one day, but once he says it will be fine, it’s a little better” [FGI/W19-25/3]; “Talking constructively to me, backing it up with an example, or putting myself in the situation I’m in now: look I used to have that too and I got out of it. So that’s a good motivator, actually. It’s also caring for the other person” [FGI/W19-25/5].

The women and men interpreted the various aspects related to verbal communication very similarly. What was important to them, above all, was a thorough knowledge of the other person, his beliefs, values, and the way he thinks about himself and others, which sometimes made it possible to communicate without words: “It is understanding without words, that you already guess what the other person might be thinking. There is no need to ask everything. Maybe also if the other person reacts emotionally, to understand that the fact that complains about us, it doesn’t mean that something we did just is a reaction to something else, not that something happened that she complained” [FGI/M26-37/4].

Similarity, regardless of gender, was also about trying to be sincere or “real” in this communication with a partner. It was important to remain attentive to the way they spoke about difficult, unpleasant things to a loved one, even the most difficult ones. The importance of showing patience, tolerance, or accepting your partner’s faults and making concessions and daily compromises was then emphasized. How to respond to crises, quarrels, arguments, and how to reconcile, reconciling after quarrels, also proved to be crucial: “We, too, don’t have such a perfect marriage that there are no arguments between us. But if I grumble a little with my husband because I don’t like something in general, not there in the little things, we can’t argue, we can’t be angry for a long time, two, three hours, one will sit here, the other here, and then we come together. And there are no silent days with us. I can’t be quiet and pass each other by” [FGI/K55+/3]. The more that partners love each other, the less likely they are to cause quarrels or tensions in the relationship, and the less often they behave in a confrontational manner, avoid criticizing their partner or imposing their opinion. What the respondents talked about, i.e., tolerating their partner’s faults, being empathic and patient with them, can be considered “gestures” of love and a way of maintaining it in close intimate relationships.

9. Final reflections

Every person lives in a world of social encounters, involving him either in face-to face or mediated contact with other participants. In each of these contacts, he tends to act out what is sometimes called a line – that is, a pattern of verbal and nonverbal acts by which he expresses his view of the situation and through this his evaluation of the participants, especially himself (Goffman 2008). “Productions” of love are the various categories of interactions that occur during and due to the co-presence of partners. The basic “behavioral material”, as Goffman (2008) wrote, is bodily gestures, facial expressions, and statements that people bring to a situation. The analysis of the above statements shows that the ways people show love in interactions between men and women are becoming more egalitarian, and that the desire to build a “special” relationship with a partner, full of love and assurances of commitment, applies to both men and women. The participants in the study are aware of their feelings for their partner, often subjecting their daily functioning in the relationship, their relationship with their loved ones, to self-reflection. Wanting to make their relationship happy, maintain mutual feelings, and show commitment, they try to show love in many ways, both verbally and non-verbally, with words and gestures.

The areas of gestures that emerged while analyzing the participants’ statements were far more numerous than those of verbal communication. As we were dealing with an analysis of the statements of people who are in relationships that they consider successful and happy, the statements often referred to reciprocity and to the fact that love requires “work”, confirmation, showing their feelings, and commitment, so that the relationship lasts.

It turns out that the ways in which “love” interacts reflect the significant intermingling of the patriarchal and modern models of femininity and masculinity. For women, the thesis is confirmed that they more strongly identify love with emotional expression and talking about feelings. They seem to think that it comes more easily to them – which is also confirmed by the men in the study. Showing love with a whole spectrum of gestures, but also directly spoken messages that assure the partner of one’s attentiveness – probably better fits the traditional model of femininity. Interestingly, according to most of the male respondents, love for a partner is also evidenced by a dinner that is served and cooked by the partner, or the preparation of a romantic dinner, which also indicates the identification of “expressions of love” in a more traditional way (although the women themselves mentioned this incidentally). However, women also prefer a number of “external” activities (attributed to masculinity in the patriarchal model), which they themselves are the initiators of, such as organizing joint visits to the cinema, concerts, or organizing joint trips. In the women’s statements it can be felt that this is “natural” for them and does not require any special effort.

It becomes interesting to observe how these models of masculinity – patriarchal and modern – are reflected in the men’s opinions. On the one hand, those that fit into traditional masculine behavior are noticeable, revealing themselves in active forms of showing affection, such as washing and filling up the car, carrying heavy things, or organizing time spent together. In a way, it’s also a perception of “doing women’s chores” at home, rather than perceiving it as cooperating for the benefit of a jointly run household. Although the sphere of housework has traditionally belonged to women, merely including themselves in this area of work, doing most of the chores “for” their partners, testifies to a new perception of ways of showing love. Since other studies speak of interacting for the home together with the partner (cf. Schoenfeld et al. 2012), we were dealing with the representation of these activities by men themselves.

Emotions and ways of expressing them are another area where these models intersect. On the one hand, men admit that they often have trouble listening to their partners when they need to share their problems (the men would like to “solve the problem” right away). But on the other hand, they also appreciate the fact that they themselves receive emotional support from their wives and girlfriends when they need it. They admit that they are not able to give it as women do, but some of them make “every effort”, even “by force”, and “in spite of themselves” to enter this emotional area and meet the needs and expectations of their loved one. It is also noticeable that in the sexual sphere in a close relationship, men are primarily oriented to meet the needs of their female partners, rather than their own needs, as in the patriarchal model.

The analyzed material certainly only allows us to capture some tendencies of more “feminine”, feminized ways of showing love in relationships, regardless of the respondent’s gender. It also makes it possible to see the opposite tendency, when women are – in the traditional sense – more in “masculine energy” because active forms of showing affection to their partners. It seems that some researchers’ interpretations of wives’ ability to love “eclipsing” their husband’s ability (for example, Cancian 1986: 695–670) cannot be fully confirmed. Both sexes now draw inspiration from the behavioral repertoire of both the traditional model and the modern one, expanding the range of interaction possibilities of both sexes in how they show love. This may be indicative of greater egalitarianism, androgyny, or perhaps simply being guided by “the heart”, because when you love someone, you want to show it “your way”, regardless of your understanding of “feminine” and “masculine” ways of “producing” and “sustaining” love.

Bibliography

- Arcimowicz K. (2003), *Obraz mężczyzny w polskich mediach. Prawda – fałsz – stereotyp*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Bakan D. (1966), *The duality of human existence*, Rand McNally, Chicago.

- Bauman Z. (1996), *Ponowoczesność, czyli dekonstrukcja nieśmiertelności*, „Kultura Współczesna”, no. 1–2(9–10).
- Bauman Z. (2005), *Razem osobno*, transl. T. Kunz, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Beck U., Beck-Gernsheim E. (2013), *Calkiem zwyczajny chaos miłości*, transl. T. Dominiak, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław.
- Bieńko M. (2013), *Intymne i prywatne praktyki codzienności. Studium socjologiczne*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, <https://doi.org/10.31338/uw.9788323521921>
- Blackwell D.L., Lichter D.T. (2000), *Mate selection among married and cohabiting couples*, “Journal of Family Issues”, vol. 21(3), <https://doi.org/10.1177/019251300021003001>
- Blood R., Wolfie D. (1960), *Husbands and Wives: The Dynamics of Family Living*, Free Press, Glencoe.
- Brantley A., Knox D., Zusman M. (2002), *When and why gender differences in saying “I Love You” among college students*, “College Student Journal”, vol. 36(4).
- Broverman I.K., Vogel S.R., Broverman D.M., Clarkson F.E., Rosenkrantz P.S. (1972), *Sex-role stereotypes: A current appraisal*, “Journal of Social Issues”, vol. 28(2), pp. 59–78, <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1972.tb00018.x>
- Buss D. (1988), *Love acts: The evolutionary biology of love*, [in:] R.J. Stenberg, M.L. Barnes (eds.), *The psychology of love*, Yale University Press, New Haven.
- Cancian F.M. (1986), *The feminization of love*, “Signs”, vol. 11, no. 4, <https://doi.org/10.1086/494272>
- Dobrowolska D. (1992), *Przebieg życia – fazy – wydarzenia*, “Kultura i Społeczeństwo”, no. 2.
- Eagly A.H. (1987), *Sex differences in social behavior: A social-role interpretation*, Erlbaum, Hillsdale.
- Fehr B. (2006), *A prototype approach to studying love*, [in:] R.J. Stenberg, K. Weis (eds.), *The new psychology of love*, Yale University Press, New Haven.
- Foster J. (1999), *An Invitation to Dialogue: Clarifying the Position of Feminist Gender Theory in Relation to Sexual Difference Theory*, “Gender & Society”, vol. 13, <https://doi.org/10.1177/089124399013004002>
- Giddens A. (2006), *Przemiany intymności. Seksualność, miłość i erotyzm we współczesnych społeczeństwach*, transl. A. Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Goffman E. (2006), *Rytuał interakcyjny*, transl. A. Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Goffman E. (2008), *Człowiek w teatrze życia codziennego*, transl. H. Datner-Śpiewak, P. Śpiewak, Altheia, Warszawa.
- Illouz E. (2016), *Dlaczego miłość rani. Studium socjologiczne*, transl. M. Filipczuk, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Jamieson L. (2008), *Od rodziny do intymności*, [in:] P. Sztompka, M. Bogunia-Borowska (eds.), *Socjologia codzienności*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Janicka I. (2008), *Stosunki partnerskie w związkach niematażeńskich*, “Przegląd Psychologiczny”, vol. 51, no. 1, pp. 37–53.
- Kalinowska K. (2018), *Praktyki flirtu i podrywu. Studium z mikrosocjologii emocji*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Konecki K. (2003), *Odczarowanie świata dotyczy także miłości*, [in:] K. Doktor, K. Konecki, W. Warzywoda-Kruszyńska (eds.), *Praca – Gospodarka – Społeczeństwo. Studia i szkice socjologiczne dedykowane profesor Jolancie Kulpińskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Konecki K. (2008), *Dotyk i wymiana gestów jako element wytwarzania więzi emocjonalnej: zastosowania socjologii wizualnej i metodologii teorii ugruntowanej w badaniu interakcji zwierząt i ludzi*, “Przegląd Socjologii Jakościowej”, vol. 4, no. 1, pp. 71–115, <https://doi.org/10.18778/1733-8069.4.1.04>

- Kwak A. (2014), *Współczesne związki heteroseksualne: małżeństwa (dobrowolnie bezdzietne), kohabitacje, LAT*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa.
- Leathers D.G. (2007), *Komunikacja niewerbalna. Zasady i zastosowania*, transl. M. Trzcńska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Lubinski D., Tellegen A., Butcher J.N. (1983), *Masculinity, femininity, and androgyny viewed and assessed as distinct concepts*, "Journal of Personality and Social Psychology", vol. 44(2), pp. 428–439, <https://doi.org/10.1037/0022-3514.44.2.428>
- Mandal E. (2000), *Podmiotowe i interpersonalne konsekwencje stereotypów związanych z płcią*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Noller P. (1996), *What is this thing called love? Defining the love that supports marriage and family*, "Personal Relationships", vol. 3, pp. 97–115, <https://doi.org/10.1111/j.1475-6811.1996.tb00106.x>
- Pankowska D. (2005), *Wychowanie a role płciowe*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Paprzycka E., Mianowska E. (2019), *Płeć i związki intymne – strukturalne uwarunkowania trwałości pary intymnej*, "Dyskursy Młodych Andragogów", vol. 20, pp. 441–455.
- Parsons T., Bales R.F. (eds.) (1955), *Family Socialization and Interaction Process*, The Free Press, Glencoe.
- Pawłowska B. (2013), *Emocje społeczne w pracy nauczyciela i przedstawiciela handlowego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, <https://doi.org/10.18778/7525-862-2>
- Pease B., Pease A. (2012), *Mowa ciała w miłości*, transl. B. Józwiak, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań.
- Perrin P.B., Heesacker M., Tiegs T.J., Swan L.K., Lawrence Jr. A.W., Smith M.B., Carrillo R.J., Cawood R.L., Mejia-Millan C.M. (2011), *Aligning Mars and Venus: The social construction and instability of gender differences in romantic relationships*, "Sex Roles", vol. 64, pp. 613–628, <https://doi.org/10.1007/s11199-010-9804-4>
- Przybył I. (2017), *Historie przedślubne. Przemiany obyczajowości i instytucji zaręczyn*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Schmidt F. (2015), *Para, mieszkanie, małżeństwo. Dynamika związków intymnych na tle przemian historycznych i współczesnych dyskusji o procesie indywidualizacji*, Fundacja na rzecz Nauki Polskiej–Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Warszawa–Toruń.
- Schmitt D.P., Youn G., Bond B., Brooks S., Frye H., Johnson S., Klesman J., Peplinski C., Sampias J., Sherrill M., Stoka C. (2009), *When will I feel love? The effects of culture, personality, and gender on the psychological tendency to love*, "Journal of Research in Personality", vol. 43(5), pp. 830–846, <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2009.05.008>
- Schoenfeld E.A., Bredow C.A., Huston T.L. (2012), *Do Men and Women Show Love Differently in Marriage?*, "Personality and Social Psychology Bulletin", vol. 38(11), <https://doi.org/10.1177/0146167212450739>
- Silverman D. (2007), *Interpretacja danych jakościowych. Metody analizy rozmowy, tekstu i interakcji*, transl. M. Głowacka-Grajper, J. Ostrowska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Sprecher S., Metts S. (1999), *Romantic beliefs: Their influence on relationships and patterns of change over time*, "Journal of Social and Personal Relationships", vol. 16, <https://doi.org/10.1177/0265407599166009>
- Sternberg R. (1986), *A triangular theory of love*, "Psychological Review", vol. 93(2), pp. 119–135, <https://doi.org/10.1037/0033-295X.93.2.119>
- Szukalski P. (2013), *Małżeństwo: początek i koniec*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, <https://doi.org/10.18778/7969-031-2>
- Tannen D. (1999), *Ty nic nie rozumiesz! Kobieta i mężczyzna w rozmowie*, transl. A. Sylwanowicz, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań.
- Weigel D.J., Ballard-Reisch D.S. (1999), *How couples maintain marriages: A closer look at self and spouse influences upon the use of maintenance behaviors in marriage*, "Family Relations", vol. 48, no. 3, pp. 263–269, <https://doi.org/10.2307/585635>

- West C., Zimmerman D. (1991), *Doing Gender*, [in:] J. Lorber, S.A. Farrell (eds.), *The Social Construction of Gender*, Sage Publications, Newbury Park.
- Wojciszke B. (2003), *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Scholar, Warszawa.
- Wojciszke B. (2010), *Psychologia miłości. Intymność, namiętność, zaangażowanie*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Wood J.T., Inman C.C. (1993), *In a different mode: Masculine styles of communicating closeness*, "Journal of Applied Communication Research", vol. 21, pp. 279–295, <https://doi.org/10.1080/00909889309365372>

SPOSOBY „OKAZYWANIA MIŁOŚCI” W RELACJI INTYMNEJ – PODOBIENSTWA I RÓŻNICE MIĘDZY INTERAKCJAMI Kobiet i Mężczyzn

Abstrakt. Celem artykułu jest przedstawienie wyników badań jakościowych dotyczących sposobów okazywania miłości w heteroseksualnych związkach przez kobiety i mężczyzn oraz wskazanie podobieństw i różnic, jakie występują między płciami. Analiza odnosi się do tradycyjnego i nowoczesnego modelu kobiecości i męskości. Wypowiedzi respondentów zostały podzielone na dwa główne obszary – szeroko definiowaną komunikację (gesty czułości, wsparcie emocjonalne, zachowania podczas nieporozumień) oraz podejmowanie określonych działań (pomaganie w wykonywaniu obowiązków domowych lub innych aktywności na rzecz partnera, kupowanie prezentów, organizowanie czasu wolnego, inicjowanie seksu). Analiza materiału empirycznego pokazała przenikanie się modeli patriarchalnych i nowoczesnych kobiecości i męskości w sposobach zachowań miłosnych kobiet i mężczyzn wobec swoich partnerów. I mężczyźni, i kobiety czerpią inspiracje z repertuaru zachowań zarówno z tradycyjnej męskości, jak i z tradycyjnej kobiecości, ewoluując w kierunku nowoczesnego modelu kobiecości i męskości, które stają się bardziej androgeniczne. Tym samym zdecydowanie poszerzają zakres sposobów okazywania miłości, łącząc te bardziej emocjonalne, sfeminizowane z tymi aktywnymi, tradycyjnie „męskimi”.

Słowa kluczowe: miłość, związek intymny, miłość erotyczna, para, związek heteroseksualny, związek romantyczny.

Karolina Roźniatowska*

 <https://orcid.org/0000-0003-3282-4736>

ŚPIĄCZKA I JEJ SPOŁECZNE KONSEKWENCJE PRZEGLĄD WĄTKÓW PORUSZANYCH W DYSKURSIE NAUKOWYM

Abstrakt. Śpiączka to zjawisko, które dotyka niewielki odsetek członków społeczeństwa. Jej konsekwencje mogą być bardzo poważne, zarówno w aspekcie zdrowotnym, jak i psychologicznym oraz społecznym. O zjawisku tym dużo pisze się w ramach nauk o zdrowiu, natomiast nauki społeczne nieszczególnie interesują się śpiączką. Celem mojego artykułu jest analiza tekstów naukowych, które poruszają temat śpiączki i jej skutków, oraz wyodrębnienie tematów poruszanych w dyskursie naukowym o śpiączce. Stawiam sobie także zadanie wskazania, jak wiele wniosków o psychospołecznym wymiarze śpiączki płynie z nauk o zdrowiu dla nauk społecznych. Aby zmapować wątki obecne w literaturze, buduję bazę publikacji, którą kolejno poddaję analizie treści. Jak wykazała analiza, wśród wyodrębnionych tematów w ramach problematyki śpiączki i jej konsekwencji znajdują się m.in. tożsamość osób wybudzonych, codzienność po wybudzeniu oraz przedstawianie śpiączki w tekstach kultury. Przeprowadzona analiza potwierdza, że śpiączka i jej konsekwencje to obszar wymagający eksploracji przez nauki społeczne, a szczególnie socjologię.

Słowa kluczowe: śpiączka, psychospołeczne konsekwencje śpiączki, przegląd literatury, analiza treści.

1. Wstęp

Według danych z ostatnich lat każdego roku w Polsce w stan śpiączki – najczęściej wywołany urazami w wyniku wypadków drogowych – zapada ok. 15 tysięcy osób, spośród których większość udaje się szybko wybudzić (PAP/Rynek zdrowia 2017). Nie są dostępne dokładne dane dotyczące liczby osób pozostających w przedłużającej się śpiączce, będącej poza kontrolą specjalistów (Pilonis

* Mgr, Szkoła Doktorska Nauk Społecznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, e-mail: k.rozniatowska@doctoral.uj.edu.pl

2016; Ważna 2019). Ostatnie dostępne szacunki wskazują, że w 2019 r. było to ok. 600 osób (Ważna 2019). Brak również statystyk dotyczących pacjentów wybudzonych z takiej śpiączki. Liczba dorosłych osób wybudzonych w jedynej w Polsce przeznaczonej do tego klinice w latach 2016–2020¹ wyniosła 21². W skali światowej są to dane trudne do określenia.

Trauma w postaci śpiączki jest tragiczna w swoich skutkach – zarówno zdrowotnych, jak i społecznych. W wymiarze medycznym wiąże się ona zazwyczaj z poważnymi konsekwencjami dla organizmu, które wymuszają długie leczenie, rekonwalescencję i rehabilitację po wybudzeniu (Marszałek 2013; Savchyn 2014). W wymiarze społecznym śpiączka oznacza przerwanie codziennego rytmu i aktywnego pełnienia ról społecznych, co ma negatywny wpływ na jakość życia, miejsce w strukturze społecznej i budowanie relacji (Tomaszewski i in. 2013). Śpiączka stanowi przełom w biografii i może powodować zmiany tożsamości rozumiane jako zmiany stosunku do samego siebie, przekonań o sobie, związków z innymi ludźmi i otaczającą rzeczywistością (Pąchalska i in. 2011a). Zastanawiające jest, w jaki sposób przebiega odnajdywanie się w, można powiedzieć, nowej rzeczywistości, którą zastaje się po wybudzeniu z długiego czasu zupełnego wyłączenia z aktywnego życia osobistego i społecznego. W dzisiejszym świecie, który ulega dynamicznym przemianom, oraz w płynnej rzeczywistości, zmieniającej postrzeganie czasoprzestrzeni (Bauman 2006; Giddens 2006), jeden moment może mieć niebagatelne znaczenie dla zmian cywilizacyjnych, kulturowych i społecznych – a co dopiero miesiące lub lata.

Śpiączka jako problem i zjawisko pojawia się w dyskursie naukowym. Toczy się on głównie w obrębie nauk o zdrowiu, takich jak neurologia czy neuropsychologia, ze względu na ścisły związek stanu śpiączki ze zmianami pracy mózgu i całościowego funkcjonowania somatycznego pacjentów. Problematyka śpiączki rzadziej poruszana jest w dziedzinie nauk społecznych, mimo że trauma śpiączki może nieść ze sobą skutki psychologiczne i społeczne. Zbiór dostępnych pozycji naukowych, traktujących o śpiączce i okresie po wybudzeniu pacjenta, jest ograniczony (z miażdżącą przewagą pozycji z dziedziny nauk o zdrowiu), a tym samym możliwy do skategoryzowania według najważniejszych tematów. Eksploracja i wstępna kategoryzacja głównych wątków, o których pisze i mówi się w kontekście śpiączki, są celami mojego artykułu. Chciałabym również wskazać, jakie istotne z punktu widzenia nauk społecznych wnioski o śpiączce i jej konsekwencjach znaleźć można w dyskursie nauk medycznych. Wykorzystuję w tym celu przegląd literatury i analizę treści.

W mojej pracy wychodzę od kryteriów, którymi kierowałam się przy wyborze tekstów do przeglądu literatury. Kolejno prezentuję metodę analizy zgromadzonego

¹ Dane do stycznia 2020 r.

² Źródło informacji: <http://www.uwmfm.pl/news/126/czytaj/5449/kolejne-wybudzenia-w-klinice-budzik-dla-doroslych.html> (dostęp: 10.01.2022).

materiału. Następnie wskazuję, jakie wątki pojawiają się w dyskursie naukowym wokół śpiączki i które aspekty są szczególnie ważne z perspektywy społecznej. Dodatkowo zwracam uwagę na różnorodną metodologię badań (noty umieszczone w przypisach), na podstawie których prowadzi się naukową narrację o śpiączce. Swoje rozważania kończę refleksją, że warto intensywniej eksplorować problem śpiączki i jej skutków (zwłaszcza psychospołecznych) na gruncie nauk społecznych; tym bardziej, że dysponują one szerokim wachlarzem metodologicznych możliwości zgłębiania tej problematyki i mogą dostarczyć szczegółowych i interesujących wniosków.

2. Metodologia przeglądu literatury

Dokonany przeze mnie przegląd literatury obejmował pozycje naukowe dostępne w Internecie oraz wybrane arbitralnie pozycje niedostępne elektronicznie. Przegląd miał dwa cele:

- 1) wyodrębnienie zbioru tekstów z różnych dziedzin, które dotyczą szeroko pojętego zjawiska śpiączki następującej po urazowym uszkodzeniu mózgu (dalej TBI – *traumatic brain injury*). Poszukiwana tematyka obejmowała: przypadki i przebieg śpiączki, przyczyny i konsekwencje śpiączki, losy wybudzonych, pomoc osobom w śpiączce oraz sytuację osób bliskich pacjentom,
- 2) skategoryzowanie tematów, które pojawiają się w tekstach o śpiączce, ze szczególnym wskazaniem obszarów istotnych z punktu widzenia nauk społecznych jako inspiracji do badań na tym gruncie.

Baza elektronicznych tekstów naukowych, wzięta pod uwagę w przeglądzie literatury naukowej, składała się z: 300 pierwszych wg trafności pozycji wyszukiwania hasła „śpiączka” w Google Scholar, 300 pierwszych wg trafności pozycji wyszukiwania hasła „coma article”³ w Google Scholar, a także wszystkich efektów wyszukiwania haseł „śpiączka” oraz „coma” w serwisie ResearchGate. Do elektronicznej bazy włączyłam 5 pozycji książkowych, niedostępnych elektronicznie, ale będących w moim posiadaniu i dostarczających szerokiej wiedzy nt. śpiączki i jej konsekwencji. Decyzja o uwzględnieniu tych publikacji była zupełnie arbitralna. Uznałam, że ich nieobecność w Internecie, czyli jednocześnie brak w wynikach mojego wyszukiwania, zdecydowanie zuboży prowadzony przegląd. Jestem bowiem świadoma, ile dla problematyki śpiączki wnoszą prace specjalistów takich jak Talar czy Pąchalska. Zdaję sobie sprawę, że podobna arbitralność rodzi pytanie o kompletność mojego doboru. Zgadzam się, że rzetelność mojej bazy jest

³ Zdecydowałam się na dodanie słowa „article” w wyszukiwaniu tekstów anglojęzycznych, ponieważ na pierwszych stronach wyszukiwania samego hasła „coma” dominowały artykuły osób o nazwisku Coma; wprowadzenie dodatkowego słowa rozwiązywało ten problem.

zagwarantowana wyłącznie w kontekście tekstów elektronicznych, wyszukanych wg przyjętych wyżej kryteriów. Pozycji książkowych niepublikowanych w Internecie, a nadających się do mojego przeglądu może być znacznie więcej, niż przewiduję. Nie widzę jednak przeszkód, by włączyć 5 wybranych przeze mnie pozycji, kierując się ich znajomością i wysoką przydatnością dla badanej tematyki.

Wstępna selekcja tekstów elektronicznych, która polegała na odrzuceniu źródeł traktujących o śpiączkach innych niż następstwa TBI (m.in. cukrzycowej, narkotykowej, alkoholowej, tropikalnej czy dotyczącej zwierząt), zaklasyfikowała do analizy następujące liczebności tekstów: 38 pozycji wyszukiwania hasła „śpiączka” w Google Scholar, 88 pozycji wyszukiwania hasła „coma article” w Google Scholar, 2 pozycje wyszukiwania hasła „śpiączka” w ResearchGate oraz 38 pozycji wyszukiwania hasła „coma” w ResearchGate. Uwzględniając dodane przeze mnie pozycje niedostępne w Internecie, w artykule tym wspominam 89⁴ tekstów naukowych w tematyce śpiączki, których analiza pozwoliła na osiągnięcie celów mojej pracy.

Zbiór tekstów poddałam analizie treści, prowadzonej oddolnie, z wykorzystaniem otwartego podejścia indukcyjnego. Moim punktem wyjścia, podobnie jak w przypadku metodologii teorii ugruntowanej (Glaser, Strauss 1967), nie był odgórnie przyjęty klucz, według którego kolejno kodowałabym teksty na podstawie wcześniej wypracowanych kategorii analitycznych. Do każdego tekstu podeszłam w sposób otwarty, oznaczając jego najważniejsze wątki i zagadnienia metodologiczne. Kolejno, na podstawie tematów wyróżnionych w każdym tekście, stworzyłam własne kategorie, czyli mapę owych zagadnień poruszanych naukowo w kontekście śpiączki oraz mapę metod wykorzystywanych w badaniach nad śpiączką. Obie mapy pozwoliły mi uzyskać dwuwymiarowy obraz: z jednej strony, *co* bada i pisze się w problematyce śpiączki i jej konsekwencji, a z drugiej strony, *jak* prowadzi się badania, na podstawie których toczy się później naukowy dyskurs o śpiączce. Wykorzystywane w badaniach metody reprezentują zarówno ilościowe, jak i jakościowe podejście badawcze. Poruszane w dyskursie tematy to: ontologia śpiączki, granice śpiączki, szanse na świadome życie, wspomnienia z okresu nieświadomości, tożsamość i życie codzienne wybudzonych, współtowarzyszenie znaczących Innych, perspektywa personelu medycznego, ujęcie społeczno-kulturowe i technologia w służbie śpiączki. Kolejno przyjrzę się im bardziej szczegółowo.

⁴ Niezgodność liczby tekstów występujących w bibliografii i liczby tekstów będącej efektem wyszukiwania w Internecie wynika z dublowania się niektórych pozycji w Google Scholar i ResearchGate.

3. Ontologia śpiączki

Wątkiem, od którego pragnę zacząć prezentowanie tematów pojawiających się w dyskursie naukowym o śpiączce, jest samo definiowanie tego stanu. Autorzy tekstów bardzo często właśnie od wyjaśnienia, czym jest śpiączka, zaczynają swoje naukowe rozważania. Analiza tekstów wykazała, że przytaczane definicje nie różnią się między sobą – zapewne ze względu na niekwestionowaną klasyfikację medyczną. Powtórzę więc za Dzięgielem wraz z zespołem (2007⁵), Gaberem (2008), Wijdicksem i Pfeiferem (2008), Norkowskim (2009), Świerkocką i Komendzińskim (2013) oraz Zarzyckim i in. (2018), że śpiączka to stan nieświadomości, w którym pacjent nie reaguje na żadne bodźce lub wykazuje na nie zupełnie minimalną reakcję. Stan ten cechuje również brak przechodzenia ze stanu snu do czuwania i odwrotnie oraz niemożność otwierania oczu. Co istotne, jednocześnie odruchy z pnia mózgu pozostają zachowane. Jennet i Plum (1972), Dzięgiel i in. (2007), Świerkocka i Komendziński (2013) oraz Zarzycki i in. (2018) wskazują dodatkowo na rozróżnienie śpiączki od stanu wegetatywnego, z których ten drugi pozwala na zachowanie cyklu snu i czuwania. Shewmon (2001), Young (2009), Talar (2018) i Zarzycki wraz z zespołem (2018) piszą także o różnicy między śpiączką a śmiercią mózgu, wiążącej się z całkowitym zaniknięciem odruchów z pnia mózgu.

W analizowanych artykułach próbuje się także ustalić ontologiczny i moralny status osób pozostających w śpiączce. Pytania o ów status zadawała m.in. Rogers (1992⁶), zaznaczając jednocześnie, że nie ma jednej trafnej odpowiedzi, ale dyskusja pozostaje otwarta. W dyskursie wokół statusu ontologicznego i moralnego pacjentów w śpiączce prezentowane są zróżnicowane stanowiska. Sgreccia (2004⁷), powołując się na filozofię personalistyczną i religię katolicką, uważa, że nawet gdy ciało pozostaje w stanie wegetatywnym, to dusza i jej jedność z ciałem gwarantują status ontologiczny i moralny człowieka. Status ten, jego zdaniem, przynależy temu, w którym tkwi życie, czego z kolei nie można odmówić pacjentom w śpiączce. Dowody na życie takich osób przedstawia m.in. Biały (2014⁸), pisząc o przypadkach urodzenia dziecka przez ciężarne kobiety, u których kilka miesięcy lub nawet lat⁹ wcześniej stwierdzono śmierć mózgu, śpiączkę lub stan

⁵ Definicje śpiączki, zawarte w analizowanych tekstach, przytaczane były na podstawie funkcjonujących w literaturze medycznej klasyfikacji. Nie powstały one bezpośrednio na drodze badań naukowych przytaczanych autorów, stąd też nie wspominam o kwestiach metodologicznych.

⁶ Wywód filozoficzny na podstawie doświadczeń autora.

⁷ Wywód filozoficzny na podstawie doświadczeń autora.

⁸ Wywód filozoficzny na podstawie doświadczeń autora i analizy dokumentów medycznych.

⁹ Znany jest przypadek pacjentki, która po kilku latach w śpiączce, będąc nadal w tym stanie i leżąc na oddziale szpitalnym, zaszła w ciążę. Gwałcieł został aresztowany. Zob. <https://abcnews.go.com/US/phoenix-police-make-arrest-connection-woman-gave-birth/story?id=60568859> (dostęp: 10.01.2022).

wegetatywny. Co więcej, Mindell (1989) i Józefowicz (niepublikowane) opracowali swoje autorskie sposoby komunikacji z osobami w śpiączce jako wyraz przekonania o ich świadomości i zachowanej podmiotowości. Orłowski (2006) zgadza się z rozważaniami wypływającymi z filozofii personalistycznej i twierdzi, że dopóki organizm stanowi skoordynowaną całość i zachowuje swoje funkcje, nawet w stopniu ograniczonym – jak w okresie płodowym lub stanie śpiączki – przysługuje mu status osoby, człowieka. Z kolei Graham (2016) zawęża szerokie personalistyczne kryteria i postuluje, że status moralny przynależy jedynie temu, kto posiada świadomość i zdolność odczuwania bólu i przyjemności. Zgadza się z nim Veatch (1993), który za śmierć człowieka (a więc i utratę statusu ontologicznego i moralnego) uważa już nieodwracalną utratę świadomości.

Rozważania te można uznać za próby jednoznacznego określenia statusu osób pozostających w śpiączce, co mogłoby mieć konsekwencje dla procedur medycznych i przepisów prawnych. Wydaje się jednak, że przy obecnym stanie wiedzy odpowiednim wyjściem jest – za Rogers (1992) – uznać tę dyskusję za wciąż otwartą. Tak jak postuluje to Thomasa (1984), nadawanie statusu ontologicznego czy moralnego i idące za nim określone traktowanie pacjentów powinno być uzależnione od specyfiki poszczególnych przypadków, a nie wynikać ze sztywnych, odgórnie przyjętych reguł. W przypadku śpiączki nigdy do końca nie wiadomo, jaki w istocie jest stan świadomości danej osoby i trudno sprostać kryterium „nieodwracalności” utraty świadomości Veatcha (1993). W związku z tym należy próbować możliwie najtrafniej odczytywać sygnały przekazywane przez pacjentów, co podkreślają również Dalakaki i Mantzouranis (2012).

4. Śpiączka i jej granice

Niezwykle istotnym wątkiem na gruncie nauk medycznych i jednocześnie obszarem aktywnych dyskusji jest sposób diagnozowania śpiączki. Jak wykazała analiza treści, najczęściej pojawiającym się w dyskursie, ale i przenikającym do świadomości społecznej narzędziem diagnostycznym jest Glasgow Coma Scale (GCS), czyli skala pomiarowa, dzięki której możliwe jest określanie głębokości śpiączki na podstawie oceny reakcji na bodźce docierające do pacjenta. Dalsza analiza tego tematu pozwoliła zidentyfikować kontrowersje dotyczące GCS, wspomniane w dyskursie naukowców. Rzecz jasna ma ona wielu swoich zwolenników, takich jak Pal i współpracownicy (1989), Young (2009), Wijdicks i współpracownicy (2011) oraz Książkiewicz z zespołem (2006), którzy wyjaśniają jej zawikłaność i postulują jej skuteczność nie tylko w diagnozowaniu głębokości śpiączki, ale i w przewidywaniu szans na wybudzenie oraz jego konsekwencji. O skali Glasgow dużo pisze się jednak nie tylko ze względu na jej zalety. Krytyka GCS, zidentyfikowana w tekstach zakwalifikowanych do analizy, obejmuje zbyt powszechne użycie, niekompleksowość, nierzetelność i niedostosowanie do indywidualnych przypadków

pacjentów (Segatore, Way 1992; Lowry 1999; Green 2011). W publikacjach zawarta jest nie tylko krytyka obecnie wykorzystywanych narzędzi diagnostycznych, ale także prezentacja alternatyw dla nich. Kalmar i Giacino (2005) oraz Portaccio i współpracownicy (2018) proponują sposób zrewidowania GCS, by stała się bardziej trafna, nadając jej jednocześnie nową nazwę, czyli *GCS-revised*. Rappaport wraz z zespołem (1982) wprowadza dodatkowo Disability Rating Scale, której mocną stroną jest ocena skutków obrażeń pacjentów w śpiączce i szacowanie, ile może potrwać ich rekonwalescencja. Dzięki powstaniu metaanaliz na temat skuteczności postawionych na przestrzeni lat diagnoz, których opracowania podjęli się m.in. Segatore i Way (1992), Marion i Carlier (1994), Fischer i Mathieson (2001) oraz Barlow (2012), udało się zaproponować kolejne narzędzia diagnostyczne. Zafonte i współpracownicy (1996) oraz Teasdale (2014) dokładnie opisują skale pomiarowe, które uwzględniają indywidualne cechy demograficzne i sytuację kliniczną pacjentów, a Tatman wraz z zespołem (1997) – narzędzia do użytku wśród dzieci. Owen w swojej publikacji (2018) prezentuje dodatkowo techniki bardziej trafnego rozróżniania śpiączki i stanu wegetatywnego na podstawie rezonansu magnetycznego.

Niezależnie od przyjętej metody, wątek diagnozowania śpiączki ma duże znaczenie dla kwestii społecznych. Jak udowodnił Dyga (2018), sposób komunikacji o stanie zdrowia na linii lekarz-pacjent lub lekarz-bliscy pacjenta, tak jak i treść przekazywanych komunikatów – choć nie w obszarze śpiączki, ale w obszarze zdrowia ogólnie – odgrywa istotną rolę w kształtowaniu poglądów o chorobie i sobie samym u pacjenta oraz podejścia do chorego u jego bliskich. Co za tym idzie, trafna diagnoza głębokości śpiączki powinna być podstawą w całym procesie wybudzania z niej, ponieważ od tego może zależeć postawa pacjenta (jeśli być może słyszy głosy wokół siebie) i odwiedzających go osób.

5. Śpiączka a szanse na świadome życie

Słowo-klucz dla wielu pozostających w śpiączce, a także ważny wątek w bazie przeglądanych tekstów, to *rokowania/szanse*. Dyskurs medyczny często porusza problematykę związaną z szansami na wybudzenie. Analiza tego wątku pozwoliła wyodrębnić dwa główne motywy: efektywność terapii, mających na celu wybudzenie pacjentów, oraz zależność owej efektywności od poszczególnych cech osób w śpiączce. Prezentowane stanowiska obejmują ocenę skuteczności terapii, które – jak wynika z analizowanych tekstów (Meyer i in. 2010) – stosuje się najczęściej, czyli farmakologicznej (Sawyer i in. 2008¹⁰), stymulacyjnej (Helwick 1994¹¹), sensorycznej (Lombardi i in. 2002¹²), muzykoterapii (Noda i in.

¹⁰ Badania w dziedzinie farmakoterapii; analiza danych zastanych.

¹¹ Brak danych metodologicznych.

¹² Badania w dziedzinie rehabilitacji; analiza danych zastanych.

2004¹³) oraz stymulacji elektrycznej (Peri i in. 2001¹⁴). Specjaliści w swoich tekstach nie dowodzą jednak, by jakkolwiek z dostępnych terapii została uznana za jednoznacznie skuteczną w zbliżaniu do wybudzenia pacjenta (Meyer i in. 2010). Za metody przynoszące najlepsze rezultaty dyskurs naukowy uznaje za to (neuro)rehabilitację i neuroterapię. Pleśniarska (2015¹⁵) pisze, że stan pacjentów, wobec których stosuje się odpowiednie zabiegi rehabilitacyjne (takie jak termoterapia, hydroterapia, magnetoterapia, masaże, akupunktura, akupresura i kinesiota-ping), może ulec poprawie (także w zakresie świadomości). Zdaniem Marszałek (2013¹⁶) i Savchyn (2014¹⁷) metody te zapobiegają również powikłaniom wynikającym z unieruchomienia. Kiełbowicz (2018¹⁸) ma jednak wątpliwości co do skuteczności wspomnianych zabiegów ze względu na – jej zdaniem – za małą siłę dowodów naukowych. Z kolei pozytywne efekty zastosowania neuroterapii (stymulacji układu nerwowego) nie są w dyskursie naukowym kwestionowane. Pąchalska i współpracownicy (2012¹⁹) udowadniają, że wpływa ona pozytywnie na organizm osoby wybudzonej, poprawiając jej funkcje fizjologiczne, poznawcze (działanie uwagi i pamięci) i wykonawcze (w tym remisja niektórych zaburzeń samoświadomości). Również Pąchalska i in. (2011a²⁰), a wraz z nią Mańko z zespołem (2013²¹) dowodzą, że zastosowanie stymulacji magnetycznej mózgu (rTMS) podczas procesów neurorehabilitacji zwiększa jej efektywność. Macqueen i współpracownicy (2003²²) dodają, że skuteczność rehabilitacji i rekonwalescencji po wybudzeniu ze śpiączki jest większa u osób, które aktywnie uprawiały sport przed doznanym urazem.

Drugim istotnym obszarem jest testowanie wpływu cech demograficznych pacjentów i czynników zewnętrznych na szansę wybudzenia się ze śpiączki lub przejścia do jej lżejszego stadium, czyli stanu minimalnie świadomego (ang. *minimally conscious state, MCS*). Diringer (1992²³), Bates (2001²⁴) i Kane

¹³ Badania w dziedzinie neurologii; eksperyment kliniczny na 26 osobach po ciężkim urazie mózgu.

¹⁴ Badania w dziedzinie neurologii; eksperyment kliniczny na 10 osobach w śpiączce.

¹⁵ Badania neurologiczne pacjenta w trakcie odbywania rehabilitacji; studium przypadku 23-latka po urazie mózgu.

¹⁶ Badania w dziedzinie rehabilitacji; analiza danych zastanych.

¹⁷ Badania w dziedzinie neurorehabilitacji; studium przypadku 10-latka w śpiączce; badania kliniczne.

¹⁸ Badania w dziedzinie rehabilitacji; analiza danych zastanych.

¹⁹ Badania w dziedzinie neuropsychologii; studium przypadku 30-latka w śpiączce; badania kliniczne.

²⁰ Badania w dziedzinie neuropsychologii; studium przypadku 26-latka wybudzonego ze śpiączki; badania kliniczne.

²¹ Badania w dziedzinie neuropsychologii; eksperyment kliniczny wśród 40 osób po ciężkim urazie mózgu.

²² Badania w dziedzinie rehabilitacji; eksperyment kliniczny wśród osób rehabilitowanych po urazach; 40 uprawiających wcześniej sport i 40 nieuprawiających.

²³ Brak danych metodologicznych.

²⁴ Brak danych metodologicznych.

z współpracownikami (2005²⁵) postulują, że im więcej odkryje się zmiennych wpływających na skuteczność wybudzania pacjentów, tym trafniej można będzie prowadzić proces wybudzania i leczenia w przyszłości. Analiza tekstów pozwoliła wyodrębnić cechy uważane przez badaczy za istotne w tym kontekście. Baricich z zespołem (2017²⁶) odkryli, że czynnikami sprzyjającymi poprawie stanu zdrowia w śpiączce są: płeć męska, młody wiek, krótki czas przebywania w ciężkim stanie, rozlany uraz aksonalny (ang. *diffuse brain injury*) jako rodzaj urazu mózgowia oraz obecność stanu epileptycznego (ang. *status epilepticus*). Stover i Zeiger (1976²⁷) oraz Ross i współpracownicy (1994²⁸) piszą, że pacjentom daje się tym większe szanse na wybudzenie, im krócej przebywają oni w śpiączce. Laureys z zespołem (2006²⁹) przypominają jednak, że zdarzają się także niewyjaśnione medycznie przypadki wybudzeń ze śpiączki, których się nie spodziewano, jak przykład pacjenta, który obudził się po 19 latach.

6. Wspomnienia z „tamtej strony”

Istotny pierwiastek społeczny ma wątek relacji pacjentów wybudzonych ze śpiączki na temat ich wspomnień z czasu pozostawiania w nieświadomości. Jak wynika z mojej analizy, Schnaper (1975³⁰) kilkadziesiąt lat temu otworzył w dyskursie naukowym temat pamięci osób wybudzonych o doświadczeniach z okresu śpiączki, zadając pytania o odczuwanie bodźców wzrokowych, słuchowych, smakowych lub fizycznych; posiadanie snów, myśli i uczuć; pierwsze wrażenia po wybudzeniu oraz możliwości rozpoznania sytuacji i osób po obudzeniu się. Z czasem inni naukowcy podejmowali ten temat w swoich badaniach i publikacjach. Cloute i współpracownicy (2008³¹) wykazali, że tylko niewielu pacjentów jest w stanie opowiadać o wspomnieniach z okresu nieświadomości. Thonnard z zespołem doprecyzowali jednak (2013³²), że ci pacjenci, którzy potrafią to robić, posiadają wspomnienia żywe i pełne silnego ładunku emocjonalnego. Tosch (1988³³) tłumaczy, że według relacji

²⁵ Badania w dziedzinie neurologii; pomiary i testy kliniczne.

²⁶ Badania w dziedzinie neurologii; pomiary i testy kliniczne.

²⁷ Badania w dziedzinie rehabilitacji; analiza dokumentacji medycznej i pomiary kliniczne u 40 nastolatków wybudzonych ze śpiączki.

²⁸ Badania w dziedzinie rehabilitacji; pomiary kliniczne u 102 pacjentów po urazie mózgu.

²⁹ Badania w dziedzinie neuropsychologii; pomiary pamięci u 21 osób wybudzonych ze śpiączki.

³⁰ Psychologiczne refleksje oparte na obserwacjach pacjentów po urazach mózgu na oddziale ratunkowym.

³¹ Jakościowe badania neuropsychologiczne w postaci 6 wywiadów indywidualnych z osobami po ciężkim urazie mózgu (TBI) i 6 wywiadów indywidualnych ze znaczącymi Innymi dla tych respondentów.

³² Badania w dziedzinie neuropsychologii; pomiary pamięci u 21 osób wybudzonych ze śpiączki.

³³ Badania w dziedzinie neurologii; 15 półstrukturyzowanych wywiadów z osobami wybudzonymi ze śpiączki.

wybudzonych pacjentów pograżenie w śpiączce porównywalne jest do poczucia uwięzienia wbrew własnej woli, któremu często towarzyszy zintensyfikowane odczuwanie wrażeń zmysłowych (senne wizualizacje i odczucia węchowe) lub niewytłumaczalne poczucie bycia blisko śmierci. Wijdicks i Schievink (1997³⁴), a także Tosch (1988) dokumentują, że niektórzy pacjenci w stanie śpiączki czuli fizyczny ból zabiegów medycznych lub drobnych incydentów ze strony personelu medycznego, np. uszczypnięć. Tosch (1988) dodaje, że innym zdarzało się z kolei słyszeć wokół siebie głosy odwiedzających. Ross i współpracownicy (1994³⁵), a później także Tosch (1988) wykazują, że na możliwość odtworzenia doświadczanych wrażeń nie miała wpływu głębokość śpiączki, a jedynie długość jej trwania – im dłuższa, tym mniejsze szanse odtwarzania wspomnień mieli pacjenci. W aspekcie metodologicznym Colbeck (2014³⁶) pisze, że trafną metodą uzyskiwania informacji o wspomnieniach z czasów śpiączki okazała się analiza narracji wywoływanych w grupie pacjentów, których zadaniem było opisywanie swoich przeżyć i emocji związanych z tą traumą. Wspomnienia uznane tu zostały za materię, która ma wpływ na powracanie do aktywnego życia społecznego. Nasuwa to refleksję, że warto zbadać je w sposób pogłębiony, bardziej szczegółowy niż pomiary kliniczne lub ustrukturyzowane wywiady – choćby za pomocą wywiadów biograficzno-narracyjnych, które stymulowałyby umieszczenie materii wspomnień w strumieniu wszystkich doświadczeń biograficznych. Taki zabieg badawczy wzbogaciłby dotychczasowy dyskurs naukowy o narrację podmiotów o szczególnym znaczeniu w tematyce śpiączki, czyli osób wybudzonych.

7. Tożsamość wybudzonych i jej przemiany

Kluczowym dla nauk społecznych wątkiem, pojawiającym się w zbiorze analizowanej przeze mnie literatury, jest tożsamość osób wybudzonych ze śpiączki. Pojawia się on zarówno w naukach o zdrowiu, jak i naukach społecznych. Talar (2002³⁷), Pąchalska (2003³⁸, 2011b³⁹), Grochmal-Bach i Pąchalska (2004⁴⁰)

³⁴ Badania w dziedzinie neurologii; studium przypadku neuroobrazowania u pacjentki wybudzonej ze śpiączki.

³⁵ Badania w dziedzinie rehabilitacji; pomiary kliniczne u 102 pacjentów po urazie mózgu.

³⁶ Badania w dziedzinie literaturoznawstwa; analiza literatury pięknej i produkcji filmowych nt. śpiączki i pisemnej narracji rzeczywistych osób wybudzonych.

³⁷ Książka w dziedzinie neurorehabilitacji, powstała na podstawie doświadczeń pracy z pacjentami w zespole pracowników Katedry i Kliniki Rehabilitacji AM w Bydgoszczy.

³⁸ Badania w dziedzinie neuropsychologii, wykonane metodą medycznego eksperymentu klinicznego; porównanie wyników badań dwóch 9-osobowych grup.

³⁹ Badania w dziedzinie neuropsychologii i neuropsychiatrii; kliniczne studium przypadku osoby będącej 63 dni w śpiączce oraz 98 dni w stanie posttraumatycznej amnezji.

⁴⁰ Książka w dziedzinie neuropsychologii, powstała na podstawie doświadczenia naukowego autorki.

oraz Cloute ze współpracownikami (2008⁴¹), na podstawie prowadzonych przez siebie badań klinicznych, dowodzą, że po uszkodzeniu mózgu, którego konsekwencją jest długotrwała śpiączka, pacjenci zmieniają swoją tożsamość. Jak zauważają polscy specjaliści (Talar 2002; Pąchalska 2003; Grochmal-Bach, Pąchalska 2004), osoby wybudzone przede wszystkim tracą ciągłość, spójność i jedność tożsamości, głównie ze względu na utratę poczucia czasu, skutkującą problemami z pamięcią autobiograficzną (Pąchalska i in. 2011b), albo napotykają problemy z przywróceniem spójnego i stabilnego poczucia własnej tożsamości (Ylvisaker i in. 2008⁴²). Błachnio (2007⁴³) dodaje, że przerwanie ciągłości tożsamości przejawia się silnym rozgraniczeniem dwóch okresów w biografii pacjentów: czasu przed wypadkiem i po nim. Co ważne, pacjenci najczęściej nie widzą związku między tymi dwoma okresami. Badania Pąchalskiej i współpracowników (2001⁴⁴, 2011b) dowodzą dodatkowo, że przemiana tożsamości i sposobu bycia człowieka, której można spodziewać się po doświadczeniu traumy śpiączki, jest często wręcz najłżejszym możliwym rezultatem. Piszą oni, że u przebadanych klinicznie pacjentów po śpiączce wystąpiły także zaburzenia psychiczne, takie jak syndrom tożsamości zapożyczonyj (ang. *Borrowed Identity Syndrome*), który objawia się przyjmowaniem tożsamości osoby, z którą aktualnie się przebywa, lub symptomy schizofrenii typu II, nazywane pośpiączkową paraschizofrenią. Co więcej, pacjenci mogą mierzyć się z innymi skutkami urazu mózgu, takimi jak zapomnienie, kim są ich najbliższe osoby, czy wyparcie ważnych dotychczas sfer życia, np. posiadania psa (Pąchalska i in. 2011b). Jak wynika z badań Błachnio (2007), u niektórych wybudzonych następuje tworzenie fałszywej tożsamości, a pokrewnym skutkiem przebywania w śpiączce mogą być także kłopoty z pamięcią autobiograficzną. Wnioski Błachnio (2007), które mają podłoże społeczne, pokazują, że najpowszechniejszą społeczną konsekwencją śpiączki jest wyłączenie z życia społecznego, co wiąże się z utratą statusu społecznego i izolacją.

Cloute i współpracownicy (2008) informują, że wybudzeni pacjenci konstruują swoją tożsamość na rozmaite sposoby, do których należą: odnoszenie

⁴¹ Jakościowe badania neuropsychologiczne w postaci 6 wywiadów indywidualnych z osobami po ciężkim urazie mózgu (TBI) i 6 wywiadów indywidualnych ze znaczącymi Innymi dla tych respondentów.

⁴² Neuropsychologiczne badania jakościowe w nurcie metodologii teorii ugruntowanej; 5 wywiadów z osobami po ciężkim urazie mózgu (TBI), półustrukturyzowane wywiady z lekarzami i pacjentami szpitali, wywiady grupowe z lekarzami oraz obserwacja interakcji między lekarzami i pacjentami.

⁴³ Neuropsychologiczne badania jakościowe; badana próba to 8 osób wybudzonych ze śpiączki (trwającej średnio 67,5 dni); obserwacja kliniczna, wywiady kliniczne z pacjentami i ich najbliższymi (liczebność nieznana), kwestionariusz ilościowy Wielowymiarowej Skali Oceny Tożsamości (WSOT).

⁴⁴ Badania w dziedzinie neuropsychologii; eksperyment kliniczny; porównanie wyników badań dwóch 15-osobowych grup. Dodatkowo obserwacje kliniczne, krótkie wywiady z pacjentami i ich bliskimi, testy neuropsychologiczne, ilościowy kwestionariusz Frontal Behavioral Inventory oraz ilościowa skala jakości życia.

tożsamości do kondycji medycznej (np. traktowanie siebie jako kogoś, kto cudem przeżył wypadek, lub uznawanie śpiączki za patologię, która przydarzyła się własnemu *self*), zależność tożsamości od innych osób (budowanie poczucia własnej wartości na akceptacji najbliższych), traktowanie doświadczenia śpiączki jako słabej strony swojej biografii (idealizowanie przeszłości przed wypadkiem i demonizowanie przyszłości) oraz rozwój jako punkt wyjścia dla definiowania *self* (adaptacja tożsamości do nowych warunków i samodoskonalenie na miarę możliwości). Chaskes, bazujący na swoim własnym doświadczeniu śpiączki, zaznacza (2010⁴⁵), że pacjent po powrocie do rzeczywistości społecznej musi przede wszystkim zmierzyć się z wyjątkowymi reakcjami otoczenia i dokonać reinterpretacji swojego *self*. Jego zdaniem dzieje się tak szczególnie w przypadku nabycia niepełnosprawności, które wymaga od wybudzonego włączenia zupełnie nowego konstruktów do spójnej całości, którą stanowił on przed kryzysem zdrowotnym. Polega to na uwzględnianiu tego, co się przydarzyło, w całości tego, kim się jest. Proces ten rozpoczyna się już w momencie postawienia diagnozy i uzyskania od specjalistów rokowań na przyszłość. Mimo narzuconej odgórnie nowej sytuacji (bycia wybudzonym ze śpiączki człowiekiem z niepełnosprawnością) tożsamość nie zostaje jednak deterministycznie określona, ale człowiek może aktywnie ją tworzyć, starając się stawiać czoła własnym trudnościom i społecznemu piętnowaniu (Chaskes 2010).

Dyskurs naukowy poświęcony tożsamości osób wybudzonych ze śpiączki toczy się głównie na gruncie nauk o zdrowiu, z dużą przewagą neuropsychologii. W związku z tym dostrzec można dwa główne problemy dotyczące sposobów badania tożsamości, która stanowi wysoce złożony konstrukt psychospołeczny. Po pierwsze, metodologia większości wspomnianych w tym wątku badań opiera się na metodach ilościowych – kwestionariuszach wywiadów klinicznych lub skalach pomiarowych. Pojawiające się metody jakościowe – głównie wywiady – występują nie w formie pogłębionej, ale (pół)ustrukturyzowanej, co również przywodzi na myśl bardziej schematyczne badania ilościowe niż głębsze podejście jakościowe. W ten sposób, bez otwarcia się na pełną narrację pacjentów i/lub ich bliskich, badania zubażają koncept tożsamości, w którym znaczenie ma nie tylko uplasowanie się na skalach pomiarowych, ale głównie dzielenie się doświadczeniem psychologicznym i społecznym. Po drugie, wspomniane badania jakościowe przeprowadzono na niewielkich próbach – także jednoosobowych, jako studia przypadku. Warto jednak wziąć pod uwagę, że historie osób wybudzonych ze śpiączki są w dużej mierze indywidualne i przed wyciągnięciem finalnych wniosków należałoby przebadać jak najwięcej osób. W ten sposób zbiór wiadomych konsekwencji śpiączki dla tożsamości lub sposobów na jej rekonstruowanie mogłyby się nieco powiększyć. Oba powyższe spostrzeżenia, wynikające z analizy przeglądanej literatury w zakresie

⁴⁵ Badania w dziedzinie socjologii; autoetnograficzne studium przypadku osoby wybudzonej z 7-miesięcznej śpiączki.

wątku tożsamości po śpiączce, prowadzą do wniosku, że temat ten – jak i zapewne inne – warty jest dalszej, bardziej jakościowej eksploracji, do której niezbędne narzędzia metodologiczne i teoretyczne znaleźć można na gruncie nauk społecznych, a zwłaszcza socjologii.

8. Przemiany życia codziennego po wybudzeniu

Codziennosc osób wybudzonych to kolejny istotny społecznie wątek, pojawiający się w przeglądanej literaturze. Analiza treści wykazała, że narracje naukowe o życiu codziennym wybudzonych pacjentów opierają się na zasadzie porównania – i nierzadko kontrastu – życia przed doznanym urazem i po nim. Specjaliści (Pąchalska i in. 2001; Tomaszewski i in. 2013⁴⁶; Pąchalska, Kropotov 2010⁴⁷; Talar 2014⁴⁸) zwracają uwagę, że ulega ono zupełnej zmianie względem okresu przed zapadnięciem w śpiączkę. Piszą, że rzeczywistością pacjentów staje się rekonwalescencja i rehabilitacja, ponieważ sam przełom w postaci wybudzenia to właściwie dopiero początek walki o sprawność. Wszystko to, jak diagnozują Pąchalska (2001) i Tomaszewski (2013) wraz ze współpracownikami, powoduje spadek jakości życia. Według ich badań wśród osób po ciężkich urazach mózgu czynniki obniżające jakość życia mają głównie pochodzenie motoryczne i społeczne. Na pogorszenie życiowej satysfakcji wpływają szczególnie spadek optymizmu i częsta utrata szczęścia w małżeństwie oraz stabilności finansowej (Tomaszewski i in. 2013; Pąchalska i in. 2010). Tomaszewski i in. (2013) oraz Meinzer i in. (2011⁴⁹) piszą, że szanse na podniesienie jakości życia takich pacjentów zależą od profesjonalnej opieki nad nimi, ale także od stanu ich zdrowia i własnej woli do zmiany swojej sytuacji na lepsze. Jones i jego współpracownicy (2011⁵⁰) wchodzą jednak w polemikę z przedstawionymi wyżej stanowiskami. Ich zdaniem, potwierdzonym w przeprowadzonych badaniach, czasami im cięższy był uraz poprzedzający śpiączkę, tym większa jest satysfakcja pacjenta po wybudzeniu i tym lepiej kształtuje się jego życie społeczne, zwłaszcza w kwestii relacji z innymi ludźmi. Prezentując swoje wnioski, Jones i in. (2011) kierują się przysłowiem, że co nie zabije, to wzmocni. Bez tej polemiki dostępna wiedza na temat satysfakcji wybudzonych osób z życia codziennego byłaby niepełna i – niesłusznie – ukierunkowana tylko na negatywne aspekty. Jest to kolejny

⁴⁶ Badania w dziedzinie rehabilitacji; próba objęła 40 osób z doświadczeniem śpiączki, wykorzystane metody to ustrukturyzowany wywiad kliniczny i analiza dokumentacji medycznej pacjentów.

⁴⁷ Brak informacji metodologicznych.

⁴⁸ Podręcznik neurorehabilitacji, powstały na bazie doświadczeń zawodowych autora.

⁴⁹ Badania w dziedzinie neurologii; metaanaliza publikacji w tematyce techniki neuroobrazowania.

⁵⁰ Badania w dziedzinie psychologii; ilościowy pomiar satysfakcji z życia na próbie 630 osób, które doświadczyły urazu mózgu.

wątek, który warto eksplorować z wykorzystaniem badań jakościowych, by jeszcze dokładniej zagłębić się nie tylko w obszar, „jak oceniane jest” życie codzienne, ale i „jak” ono przebiega oraz „jak” się zmieniło.

9. Śpiączka a współtowarzyszenie

Kolejnym ważnym społecznie tematem, często pojawiającym się w tekstach na temat śpiączki, jest współtowarzyszenie, czyli wsparcie udzielane pacjentom przez osoby im bliskie. Jak wynika z analizy treści, kategoria ta gromadzi narracje przedstawiające traumę śpiączki z innej perspektywy. Narratorzy poniekąd współdzielą trudne doświadczenia z pacjentami, ponieważ dramat śpiączki kogoś bliskiego wymusza zmianę także ich życia oraz dobrostanu psychicznego. Centrum życia tych osób staje się łóżko szpitalne, na którym bliska osoba toczy swoją walkę. Edgar i jego współpracownicy (2015⁵¹) określają rodziny pacjentów jako wiernych i czujnych obserwatorów każdej, nawet najmniejszej, zmiany stanu pacjenta, w oczekiwaniu na poprawę jego sytuacji. W tym oczekiwaniu są one pełne nadziei, odbierając każdy nowy gest chorego jako znak bliskiego wybudzenia, choć w rzeczywistości może być to nic nieznaczący fizyczny odruch. Zarówno badania Edgara i in. (2015), jak i Kenny’ego (2001⁵²) dowodzą więc, że ramy interpretacyjne zachowań pacjentów są zdecydowanie inne dla ich bliskich niż dla lekarzy, przez co każdą oznakę aktywności fizycznej ci pierwsi traktują jako przejaw aktywności mózgu i krok w stronę wybudzenia, podczas gdy realia medyczne najczęściej wskazują inaczej. Kenny (2001) dodatkowo poświadcza, że rodzinom pacjentów bardzo trudno jest pogodzić się ze zmianą, jaka zaszła w stanie i osobowości ich ukochanych bliskich. Adaptacja do tej sytuacji jest długim procesem, wymagającym empatii i cierpliwości.

Elżbieta Dróżdż-Kubicka, oceniając jakość życia rodzin dzieci przebywających w klinice „Budzik” i fundacji „Akogo?” Ewy Błaszczuk (2020⁵³), dostarcza intuicyjnych wniosków, że jakość życia rodzin dzieci, które udało się wybudzić ze śpiączki, jest znacznie wyższa niż rodzin tych małych pacjentów, którzy nadal w śpiączce pozostają. Po ewaluacji sytuacji bliskich osób, które współtowarzyszą dzieciom przebywającym w śpiączce, informuje ona, że rodziny pacjentów potrzebują dużego wsparcia w sytuacji, w której się znalazły. Mowa o wsparciu różnego rodzaju: instrumentalnym, informacyjnym i emocjonalnym. W jej opinii system wsparcia rodzin w podobnej sytuacji w Polsce pozostawia wiele do życzenia (Dróżdż-Kubicka 2020). Wychodząc naprzeciw temu wnioskowi, w samej

⁵¹ Filozoficzna analiza treści 51 wywiadów z osobami, których bliscy znajdują lub znajdowali się w stanie minimalnej świadomości.

⁵² Jakościowa analiza treści; studium przypadku rodziny, w której dziecko znalazło się w stanie wegetatywnym.

⁵³ Badania oparte na rozmowach i obserwacji rodzin pacjentów podczas wykonywania pracy zawodowej w klinice.

klinice „Budzik” wprowadzono kilka rozwiązań, mających na celu podnoszenie jakości życia rodzin pacjentów, np. zbudowano bazę wiedzy o pielęgnacji pacjentów w domu (Dróżdż-Kubicka 2020; Gaworska-Krzemińska 2020).

Warto zwrócić uwagę, że nie tylko Edgar, Kenny i Dróżdż-Kubicka mają doświadczenia badawcze dotyczące osób współtowarzyszących pacjentom w śpiączce. Również inni badacze, wykonujący wspomniane już w tym tekście medyczne badania kliniczne (Cloute i in. 2008; Błachnio 2007; Pąchalska i in. 2001), uwzględniali w metodologii rozmowy z bliskimi osób pogrążonych w śpiączce lub wybudzonych z niej. Wyniki tych badań nie dostarczają jednak informacji na temat samego procesu współtowarzyszenia, czyli nie skupiają się na tych znaczących Innych, których doświadczenie wprowadza cenną perspektywę do badań nad śpiączką. Co prawda nie to stanowi cel badań w zakresie nauk o zdrowiu, dlatego nie powinno się postrzegać tego jako słabej strony wspomnianych projektów. Można jedynie zwrócić uwagę, że nadanie większej wagi doświadczeniu znaczących Innych to ciekawy i potrzebny kierunek dla dalszej eksploracji tematyki śpiączki. Być może jest to zadanie szczególnie dla nauk społecznych.

10. Śpiączka oczami personelu medycznego

W dyskursie o śpiączce istotna jest także perspektywa pracowników medycznych jako kluczowych uczestników procesu leczenia i rekonwalescencji. Jak wynika z mojej analizy, śpiączka obliuguje personel do wdrożenia specjalistycznego sposobu traktowania pacjentów. Dyskurs naukowy zawiera informacje o codziennych wyzwaniach i nieustającej pracy nad rozwiązaniami problemów. Białkowska i Mroczkowska zwracają uwagę (2016⁵⁴), że pacjenci są całkowicie zależni od otoczenia i ich stan zależy w dużej mierze od sposobu podejścia medyków. Wysokiński i Świeszczak (2016⁵⁵) wskazują na istotny problem powstawania odleżyn i konieczność przeciwdziałania im lub radzenia sobie z nimi. Dunn i współpracownicy opisują (1990⁵⁶) zjawisko powstawania pęcherzy na ciele pacjentów. Talar (2014⁵⁷) wspomina, jak ważne jest odpowiednie żywienie osób w śpiączce, ponieważ – o czym piszą także Białkowska i Mroczkowska (2016) – często diagnozuje się u nich niedowagę. Sampson i Petersen (1979⁵⁸) wspominają dodatkowo o konieczności szczególnej troski nad kobietami w ciąży, przebywającymi w śpiączce. Wszystkie wspomniane zagadnienia, pojawiające się w dyskursie naukowym, wskazują ważną rolę personelu medycznego w trosce

⁵⁴ Badania w dziedzinie rehabilitacji; studium przypadku 40-latki w śpiączce; badania kliniczne.

⁵⁵ Publikacja w dziedzinie fizjoterapii; zbiór doświadczeń zawodowych i obserwacji klinicznych autorów.

⁵⁶ Badania w dziedzinie dermatologii; analiza dokumentów medycznych i pomiary kliniczne.

⁵⁷ Podręcznik neurorehabilitacji, powstały na bazie doświadczeń zawodowych autora.

⁵⁸ Badania w dziedzinie ginekologii; pomiary kliniczne.

o dobrostan pacjentów. Poza materiałami typowo medycznymi i klinicznymi medycy mają bogate doświadczenie pracy z pacjentami, a narracje o nim z pewnością zasługują na włączenie do dyskursu naukowego.

11. Śpiączka a społeczne i kulturowe wyobrażenia o niej

Kolejnym tematem publikacji naukowych w odniesieniu do śpiączki jest tworzenie kulturowych i społecznych wyobrażeń na temat tego stanu oraz kondycji osób wybudzonych. Analiza treści wykazała powtarzalność wątku kulturowych przedstawień śpiączki. Colbeck (2016⁵⁹) wskazał na znaczne dysproporcje między opisywaniem stanu zdrowia pacjentów w dziełach kultury a realnymi przypadkami medycznymi. Jego zdaniem kreacja bohaterów wybudzonych ze śpiączki w książkach i filmach zawiera element sensacji, fantastyki doświadczenia alternatywnego świata podczas śpiączki oraz idealizacji kondycji fizycznej po wybudzeniu, podczas gdy realne zmagania pacjentów są zazwyczaj bardzo trudne, a okres śpiączki jest przez nich nieuświadamiany bądź zapominany. Potwierdzają to Casarett i współpracownicy (2005⁶⁰), dokumentując, że znaczna większość przypadków śpiączki w fikcji telewizyjnej kończy się wybudzeniem bez jakichkolwiek skutków, defektów poznawczych czy ograniczeń w codziennym funkcjonowaniu. W dokonany przez autorów porównaniu z danymi medycznymi obraz ten jest zanadto optymistyczny i, jak pokazują wyniki ich analizy, może wpływać na kształtowanie w świadomości społecznej nieadekwatnych przekonań o śpiączce i rekonwalescencji po niej. Bliższe rzeczywistości niż opisy filmowe i serialowe są, jak pisze Colbeck (2014⁶¹), obrazy śpiączki w niektórych dziełach literackich, gdzie stanowi ona *leitmotiv*. Badacz dowodzi, że posiada ona wtedy znamiona głębokiej traumy, z którą uporanie się nie jest tak proste, jak mogłoby się wydawać (Colbeck 2014). Casarett i jego współpracownicy trafnie zwracają uwagę (2005), że znaczna większość społeczeństwa wiedzę na temat śpiączki czerpie, jeśli w ogóle, właśnie z tekstów kultury. To zrozumiałe, że z tym zjawiskiem bezpośrednio lub pośrednio ma do czynienia relatywnie mało osób, dlatego społeczne wyobrażenia o tym stanie budowane są nie na podstawie wypowiedzi ekspertów, ale bardziej dostępnych źródeł, takich jak filmy, książki czy seriale. Duża rozbieżność fikcji z rzeczywistymi losami pacjentów prowadzi do refleksji, że potrzeba edukacji społecznej w tym zakresie. Pytanie tylko, czy jest ona możliwa na szerszą skalę, biorąc pod uwagę swego rodzaju niszowość tematyki śpiączki i rzadkość jej występowania.

⁵⁹ Badania w dziedzinie literaturoznawstwa; analiza literatury pięknej i produkcji filmowych nt. śpiączki.

⁶⁰ Badanie w dziedzinie nauk o zdrowiu; porównanie wyników analizy treści 9 seriali amerykańskich z motywem śpiączki z rzeczywistymi wynikami pomiarów medycznych pacjentów wybudzonych ze śpiączki.

⁶¹ Badania w dziedzinie literaturoznawstwa; analiza literatury pięknej nt. śpiączki i pisemnej narracji rzeczywistych osób wybudzonych.

12. Technologia a śpiączka

Ostatni wątek, pojawiający się w zbiorze przeglądanych przeze mnie tekstów, to wykorzystanie dorobku cywilizacyjnego w kontekście śpiączki. Jak wynika z analizy, w dyskursie naukowym, zwłaszcza w ostatnich latach, pojawia się wiele głosów (m.in. Muneer i Fati 2019⁶²) o skuteczności systemów monitorowania funkcji życiowych pacjentów w śpiączce, opartych na technologii sieci komórkowych (GSM) i Internetu rzeczy (IoT). Muneer i Fati (2019) informują, że dzięki osiągnięciom technologii możliwe jest bieżące śledzenie stanu pacjenta i dostarczanie detalicznych danych o procesach zachodzących w jego organizmie. Tym samym gwarantowana jest zdaniem badaczy niezbędna precyzja pomiaru. Jednocześnie, co podkreślają autorzy, odpowiedzialność za dokonywanie takich pomiarów zdejmuwana jest z personelu medycznego. Laureys i Boly (2008⁶³) wskazują, że rozwój technologii z każdym rokiem umożliwia również usprawnianie komunikacji osób wybudzonych z otoczeniem, która bardzo często stanowi problem wskutek uszkodzenia aparatu mowy. Nawiązując do tego, Carreiras i współpracownicy (2006⁶⁴), a także Cudo (2011⁶⁵) i Kucharski (2015⁶⁶) wraz z zespołami podkreślają coraz większą popularność technologii BCI (ang. *Brain-Computer Interfaces*), pozwalającej na konwertowanie sygnałów mózgowych na komunikaty na komputerze (np. poprzez wybór odpowiednich obrazów przez użytkownika), a tym samym wspierającej komunikację.

13. Podsumowanie. Inspiracja do dalszych badań

Śpiączka stanowi złożone zjawisko, które oddziałuje nie tylko na sferę dobrostanu zdrowotnego człowieka, ale i całą sferę psychologiczną oraz społeczną. Jest ona doświadczeniem, które przychodzi niespodziewanie i przerywa dotychczasową organizację życia. Sprawia to, że wpisuje się ona w socjologiczne definicje traumy i trajektorii jako niespodziewanych momentów (lub okresów) biograficznych, z którymi, ze względu na ich powagę i skutki, jednostce trudno jest się uporać (Miejczarek-Żejmo 2005; Riemann, Schütze 2012). Właśnie konsekwencje śpiączki, dotyczące – obok zdrowia fizycznego – sferę psychologiczną i społeczną, czynią ją zjawiskiem istotnym z interdyscyplinarnego punktu widzenia. Przegląd literatury i zmapowanie zarówno wątków poruszanych w dyskursie naukowym, jak i metod badań prowadzonych nad śpiączką prowadzą mnie do dwóch głównych

⁶² Publikacja w dziedzinie technologii informacyjnych; prezentacja modelu IT.

⁶³ Brak danych metodologicznych.

⁶⁴ Publikacja książkowa w dziedzinie inżynierii medycznej, na podstawie doświadczeń i badań naukowych autorów.

⁶⁵ Publikacja teoretyczna w dziedzinie psychologii.

⁶⁶ Publikacja w dziedzinie inżynierii medycznej; przegląd literatury.

wniosków. Po pierwsze, publikacje dotyczące śpiączki, mimo że należą w większości do nauk o zdrowiu, poruszają o wiele więcej tematów niż samo zdrowie. Niektóre z nich skupiają się wręcz na wątkach psychospołecznych, prezentując jednocześnie wyniki medycznych badań klinicznych. Utrata świadomości i kontroli nad swoim ciałem, powiązana ze śpiączką, wymaga uwzględnienia m.in. wątków radzenia sobie z traumą, autoidentyfikacji czy jakości życia. Dokonana przeze mnie klasyfikacja tematów poruszanych w nawiązaniu do zjawiska śpiączki pokazuje z jednej strony, jak dużo istotnych społecznie wniosków o śpiączce wyciągnąć można z medycznego dyskursu naukowego, a z drugiej strony, jak mało śpiączka jest eksplorowana w badaniach społecznych. Po drugie, metody wykorzystywane do badania śpiączki i jej konsekwencji umożliwiają głównie pobieżne przyjrzenie się temu zjawisku, najczęściej w wybranym aspekcie – np. komplikacji w pracy mózgu. Rzadko kiedy temat eksplorowany jest kompleksowo, z uwzględnieniem aspektów psychospołecznych oraz z wykorzystaniem metod badawczych, które pozwoliłyby na uzyskanie bardziej złożonego wolumenu danych wynikowych. W tym kontekście uważam, że w poruszanej tematyce, także ze względu na jej interdyscyplinarność, tkwi potencjał do eksploracji na gruncie socjologii.

Widzę potrzebę prowadzenia właśnie społecznych badań nad śpiączką. Myślę, że socjologia jest odpowiednią dyscypliną naukową, która może zaadresować tę potrzebę. Nauka ta definiuje konstrukty społeczne, takie jak choćby tożsamość czy życie codzienne, w możliwie najszerszy sposób, uwzględniając czynniki społeczne, psychologiczne i kulturowe, a tym samym umożliwiając trafną konceptualizację i operacjonalizację. Również metodyka socjologii dostarcza wielu sposobów możliwie szczegółowego zbadania omawianych tematów. Myślę tu przede wszystkim o wywiadach biograficzno-narracyjnych, odpowiednich do badania życiowych trajektorii (Riemann, Schütze 2012). Skuteczność badania narracji po doświadczeniu wybudzenia ze śpiączki dowiedziono już na gruncie innych dyscyplin (Schnaper 1975; Tosch 1988; Cloute i in. 2008; Thonnard i in. 2013; Colbeck 2014), o czym wspominałam. Oddanie głosu osobom wybudzonym ze śpiączki nadaje badaniom autentyczności i wprowadza perspektywę rzeczywistego doświadczenia – na pewno unikatowego, ale być może mającego cechy wspólne z przeżyciami osób w podobnych sytuacjach. Obecny stan wiedzy nie pozwala jednak odnieść się do tej hipotezy, ponieważ wyczerpujących badań społecznych, których podmiotami byłyby osoby wybudzone, jest wciąż za mało (Błachnio 2007; Chaskes 2010). Tym bardziej utrzymuję, że warto rozwijać dokonania naukowe w kwestii poznawania fenomenu śpiączki także na gruncie społecznym – uzupełniając tym samym o wiele bogatszą perspektywę medyczną.

Bibliografia

- Baricich A., de Sire A., Antoniono E., Gozzerino F., Lamberti G., Cisari C., Invernizzi M. (2017), *Recovery from vegetative state of patients with a severe brain injury: a 4-year realpractice prospective cohort study*, „Functional Neurology”, t. 32, nr 3, s. 131–136, <https://doi.org/10.11138/FNeur/2017.32.3.131>
- Barlow P. (2012), *A practical review of the Glasgow Coma Scale and Score*, „The Surgeon”, t. 10, nr 2, s. 114–119, <https://doi.org/10.1016/j.surge.2011.12.003>
- Bates D. (2001), *The prognosis of medical coma*, „Journal of Neurology, Neurosurgery & Psychiatry”, t. 71, nr 20–23.
- Bauman Z. (2006), *Płynna nowoczesność*, przeł. T. Kunz, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Białkowska J., Mroczkowska D. (2016), *Rehabilitacja chorej wybudzonej ze śpiączki po cesarskim cięciu*, „Rehabilitacja w Praktyce”, t. 4, nr 3, s. 17–27.
- Biały S. (2014), *Życie w śpiączce (nieodwracalnej) samoistnym dobrem człowieka i jego rodziny: refleksje bioetyczne*, „Studia Teologiczne”, t. 32, nr 1, s. 321–333.
- Błachnio A. (2007), *Przerwanie ciągłości tożsamości u pacjentów wybudzonych z długotrwałej śpiączki*, [w:] M. Pąchalska, B. Grochmal-Bach, B.D. MacQueen (red.), *Tożsamość człowieka z perspektywy interdyscyplinarnej*, Wydawnictwo WAM, Kraków, s. 89–99.
- Carreiras J., Osorio P., Zamith A., Caetano A. (2006), *Brain Computer Interface (BCI) based on Electroencephalography (EEG)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Technicznego w Lizbonie, Lisboa.
- Casarett D., Fishman J.M., MacMoran H.J., Pickard A., Asch D.A. (2005), *Epidemiology and prognosis of coma in daytime television dramas*, „BMJ”, t. 331, nr 1537, <https://doi.org/10.1136/bmj.331.7531.1537>
- Chaskes J. (2010), *Out of a coma and into a wheelchair: Social and physical accessibility and the construction of disabled identity*, „Disability as a Fluid State (Research in Social Science and Disability)”, t. 5, s. 49–66, [https://doi.org/10.1108/S1479-3547\(2010\)0000005005](https://doi.org/10.1108/S1479-3547(2010)0000005005)
- Cloute K., Mitchell A., Yates P. (2008), *Traumatic brain injury and the construction of identity: A discursive approach*, „Neuropsychological Rehabilitation”, t. 18, nr 5–6, s. 651–670, <https://doi.org/10.1080/09602010701306989>
- Colbeck M. (2014), *Waking Is Rising and Dreaming Is Sinking: The Struggle for Identity in Coma Literature*, Department of English Literature, The University of Sheffield, Sheffield.
- Colbeck M. (2016), *‘Is she alive? Is she dead?’ Representations of chronic disorders of consciousness in Douglas Coupland’s Girlfriend in a Coma*, „Medical Humanities”, t. 42, s. 160–165, <https://doi.org/10.1136/medhum-2015-010763>
- Cudo A., Zabielska E., Bałaj B. (2011), *Wprowadzenie w zagadnienie interfejsów mózg-komputer*, „Studia z Psychologii w KUL”, t. 17, s. 189–211.
- Dalakaki X., Mantzouranis G. (2012), *Reflections on coma: Man deprived of his consciousness*, „The International Journal of Psychoanalysis”, t. 93, nr 5, s. 1137–1152, <https://doi.org/10.1111/j.1745-8315.2012.00641.x>
- Diringer M.N. (1992), *Early prediction of outcome from coma*, „Current Opinion in Neurology and Neurosurgery”, t. 5, nr 6, s. 826–830.
- Drózdź-Kubicka E. (2020), *Jakość życia rodzin dzieci w śpiączce z powodu urazów lub zdarzeń niepożądanych na podstawie pacjentów Kliniki Budzik i podopiecznych Fundacji „Akogo?”*, Gdański Uniwersytet Medyczny (niepublikowane).
- Dunn C., Held J.L., Spitz J. (1990), *Coma blisters: report and review*, „Cutis”, t. 45, nr 6, s. 423–426.
- Dyga K. (2018), *Self i tożsamość: Próba określenia znaczeń oraz wzajemnych związków między pojęciami*, „Polskie Forum Psychologiczne”, t. 23, nr 2, s. 413–429.

- Dzięgiel K., Nyka W.M., Wiśniewska M. (2007), *Aspekty neurologiczne rozpoznawania i różnicowania okresowych zaburzeń przytomności*, „Forum Medycyny Rodzinnej”, t. 1, nr 4, s. 362–367.
- Edgar A., Kitzinger C., Kitzinger J. (2015), *Interpreting chronic disorders of consciousness: medical science and family experience*, „Journal of Evaluation in Clinical Practice”, t. 21, nr 3, s. 374–379, <https://doi.org/10.1111/jep.12220>
- Fischer J., Mathieson C. (2001), *The History of the Glasgow Coma Scale: Implications for Practice*, „Critical Care Nursing Quarterly”, t. 23, nr 4, s. 52–58, <https://doi.org/10.1097/00002727-200102000-00005>
- Gaber T. (2008), *Case Studies in Neurological Rehabilitation*, Cambridge University Press, New York, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511544934>
- Gaworska-Krzemińska A. (2020), *Recenzja rozprawy doktorskiej na stopień doktora nauk o zdrowiu mgr Elżbiety Dróżdż-Kubickiej pt. Jakość życia rodzin dzieci w śpiączce z powodu urazów lub zdarzeń niepożądanych na podstawie pacjentów Kliniki Budzik i podopiecznych Fundacji „Akogo?”*, https://www.umb.edu.pl/photo/pliki/Dziekanat-WNOZ/stopnie_naukowe_i_tytuly/doktoraty/drozdz-kubicka/recenzja_rozprawy_doktorskiej_mgr_elzbiety_drozdz-kubickiej_dr_hab_aleksandra_gaworska-krzeminska.pdf (dostęp: 1.03.2022).
- Giddens A. (2006), *Ramy późnej nowoczesności*, [w:] A. Jasińska-Kania (red.), *Współczesne teorie socjologiczne*, t. II, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 687–699.
- Glaser B.G., Strauss A.L. (1967), *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*, Aldine Transaction, London.
- Graham M.S. (2016), *The Moral Status and Welfare of Patients Diagnosed as Vegetative With Covert Awareness*, Electronic Thesis and Dissertation Repository, <https://ir.lib.uwo.ca/etd/3859>
- Green S.M. (2011), *Cheerio, Laddie! Bidding Farewell to the Glasgow Coma Scale*, „Annals of Emergency Medicine”, t. 58, nr 5, s. 427–430, <https://doi.org/10.1016/j.annemergmed.2011.06.009>
- Grochmal-Bach B., Pąchałska M. (2004), *Tożsamość człowieka a teoria mikrogenetyczna*, Wydawnictwo WAM, Kraków.
- Helwick L.D. (1994), *Stimulation programs for coma patients*, „Critical Care Nurse”, t. 14, nr 4, s. 47–52, <https://doi.org/10.4037/ccn1994.14.4.47>
- Jennet B., Plum F. (1972), *Persistent vegetative state after brain damage. A syndrome in search of a name*, „Lancet”, t. 1, nr 1(7753), s. 734, [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(72\)90242-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(72)90242-5)
- Jones J.M., Haslam S.A., Jetten J., Williams W.H., Morris R., Saroyan S. (2011), *That which doesn't kill us can make us stronger (and more satisfied with life): The contribution of personal and social changes to well-being after acquired brain injury*, „Psychology & Health”, t. 26, nr 3, s. 353–369, <https://doi.org/10.1080/08870440903440699>
- Józefowicz J. (niepublikowane), *Życie we śnie. O sposobach nawiązywania kontaktu i metodach pracy z osobami w śpiączce*.
- Kalmar K., Giacino J.T. (2005), *The JFK coma recovery scale-revised*, „Neuropsychological Rehabilitation”, t. 15, nr 3–4, s. 454–460, <https://doi.org/10.1080/09602010443000425>
- Kane N., Curry S., Rowlands C., Manara A., Lewis T., Moss T., Cummins B., Butler S. (2005), *Event-related potentials – neurophysiological tools for predicting emergence and early outcome from traumatic coma*, „Intensive Care Medicine”, t. 22, s. 39–46, <https://doi.org/10.1007/BF01728329>
- Kenny R.W. (2001), *Toward a Better Death: Applying Burkean Principles of Symbolic Action to Interpret Family Adaptation to Karen Ann Quinlan's Coma*, „Health Communication”, t. 13, nr 4, s. 363–385, https://doi.org/10.1207/S15327027HC1304_02
- Kiełbowicz S. (2018), *Fizjoterapia pacjentów w śpiączce pourazowej oraz po wybudzeniu – praca przeglądowa*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków (niepublikowane).

- Książkiewicz B., Nyka W.M., Kukulska-Pawluczuk B. (2006), *Kliniczne aspekty zaburzeń przytomności u chorych z udarem mózgu*, „Udar Mózgu. Problemy Interdyscyplinarne”, t. 8, nr 2, s. 67–75.
- Kucharski P., Rybicki A.J., Kopaczyńska M. (2015), *Połączenie mózg – komputer jako metoda komunikacji z niereagującymi pacjentami – przegląd literatury*, „Acta Bio-Optica et Informatica Medica Inżynieria Biomedyczna”, t. 21, nr 3, s. 1548–1558.
- Laureys S., Boly M. (2008), *The changing spectrum of coma*, „Nature Clinical Practice Neurology”, t. 4, s. 544–546, <https://doi.org/10.1038/ncpneuro0887>
- Laureys S., Boly M., Maquet P. (2006), *Tracking the recovery of consciousness from coma*, „The Journal of Clinical Investigation”, t. 116, nr 7, s. 1823–1825, <https://doi.org/10.1172/JCI29172>
- Lombardi F., Taricco M., De Tanti A., Telaro E., Liberati A. (2002), *Sensory stimulation of brain-injured individuals in coma or vegetative state: Results of a Cochrane systematic review*, „Clinical Rehabilitation”, t. 16, s. 464–472, <https://doi.org/10.1191/0269215502cr519oa>
- Lowry M. (1999), *The Glasgow Coma Scale in clinical practice: a critique*, „Nursing Times”, t. 95, nr 22, s. 40–42.
- Macqueen B., Pąchalska M., Śniegocki M., Łukowicz M., Pufał A. (2003), *An evaluation of executive functions in sportsmen after traumatic brain injury*, „Ortopedia Traumatologia Rehabilitacja”, t. 5, nr 6, s. 767–780.
- Mańko G., Olszewski H., Krawczyński M., Tłokiński W. (2013), *Evaluation of differentiated neurotherapy programs for patients recovering from severe TBI and long term coma*, „Acta Neuropsychologica”, t. 11, s. 9–18.
- Marion D.W., Carlier P.M. (1994), *Problems with initial Glasgow Coma Scale assessment caused by prehospital treatment of patients with head injuries: results of a national survey*, „The Journal of Trauma”, t. 36, nr 1, s. 89–95, <https://doi.org/10.1097/00005373-199401000-00014>
- Marszałek I. (2013), *Wybrane metody rehabilitacji pacjentów z zaburzeniami świadomości*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków (niepublikowane).
- Meinzer M., Harnish S., Conway T., Crosson B. (2011), *Recent developments in functional and structural imaging of aphasia recovery after stroke*, „Aphasiology”, t. 25, nr 3, s. 271–290, <https://doi.org/10.1080/02687038.2010.530672>
- Meyer M.J., Megyesi J., Meythaler J., Murie-Fernandez M., Aubut J.A., Foley N., Salter K., Bayley M., Marshall S., Teasell R. (2010), *Acute management of acquired brain injury Part III: An evidence-based review of interventions used to promote arousal from coma*, „Brain Injury”, t. 24, nr 5, s. 722–729, <https://doi.org/10.3109/02699051003692134>
- Miejczażek-Żejmo A. (2005), *Pojęcie traumy w naukach społecznych*, „Kultura i Edukacja”, t. 1, s. 7–21.
- Mindell A. (1989), *Coma: Key to Awakening*, Shambala Publications, Berkeley.
- Muneer A., Fati S.M. (2019), *Automated Health Monitoring System Using Advanced Technology*, „Journal of Information Technology Research”, t. 12, nr 3, s. 104–132, <https://doi.org/10.4018/JITR.2019070107>
- Noda R., Maeda Y., Yoshino A. (2004), *Therapeutic time window for musicokinetic therapy in a persistent vegetative state after severe brain damage*, „Brain Injury”, t. 18, s. 509–515, <https://doi.org/10.1080/02699050310001645810>
- Norkowski J. (2009), *Człowiek umiera tylko raz. Mało znane fakty dotyczące śpiączki, stanu wegetatywnego i śmierci mózgowej*, Wydawnictwo Thaurus, Warszawa.
- Orłowski T. (2006), *Współczesne kontrowersje na temat śpiączki mózgowej*, „Studia Elckie”, t. 8, s. 61–77.
- Owen A. (2018), *Mózg. Granica życia i śmierci*, przeł. I. Zwiech, Feeria Science, Łódź.

- Pal J., Brown R., Fleischer D. (1989), *The value of the Glasgow Coma Scale and Injury Severity Score: predicting outcome in multiple trauma patients with head injury*, „The Journal of Trauma”, t. 29, nr 6, s. 746–748, <https://doi.org/10.1097/00005373-198906000-00008>
- PAP/Rynek zdrowia (2019), *Eksperci: prawie 15 tys. osób co roku zapada w Polsce w śpiączkę*, <https://www.rynekzdrowia.pl/Uslugi-medyczne/Eksperci-prawie-15-tys-osob-co-roku-zapada-w-Polsce-w-spiaczke,170100,8.html> (dostęp: 6.05.2021).
- Pąchalska M. (2003), *Reintegration of identity in patients with severe traumatic brain injury*, „Acta Neuropsychologica”, t. 1, nr 3, s. 311–344.
- Pąchalska M., Kiejna A., Frańczuk B., Talar J., Silverman F., Grochmal-Bach B., MacQueen B.D. (2001), *Pośpiączkowa paraszizofrenia a jakość życia pacjentów po urazach czaszkowo-mózgowych*, „Ortopedia Traumatologia Rehabilitacja”, t. 3, nr 3, s. 401–411.
- Pąchalska M., Kropotov J. (2010), *Event related potentials in the patient with AD/HD after long term coma: A case report*, „Acta Neuropsychologica”, t. 8, nr 4, s. 271–281.
- Pąchalska M., Łukowicz M., Kropotov J., Herman-Sucharska I., Talar J. (2011a), *Evaluation of differentiated neurotherapy programs for a patient after severe TBI and long term coma using event-related potentials*, „Medical Science Monitor”, t. 17, nr 10, s. 120–128, <https://doi.org/10.12659/MSM.881970>
- Pąchalska M., MacQueen B.D., Kaczmarek B.L., Wilk-Frańczuk M., Herman-Sucharska I. (2011b), *A case of „borrowed identity syndrome” after severe traumatic brain injury*, „Medical Science Monitor”, t. 17, nr 2, s. 18–28, <https://doi.org/10.12659/MSM.881381>
- Pąchalska M., Mańko G., Kropotov J., Mirski A., Łukowicz M., Jedwabińska A., Talar J. (2012), *Evaluation of neurotherapy for a patient with chronic impaired self-awareness and secondary ADHD after severe TBI and long term coma using eventrelated potentials*, „Acta Neuropsychologica”, t. 10, s. 399–417, <https://doi.org/10.5604/17307503.1023689>
- Peri C.V., Shaffrey M.E., Farace E., Cooper E., Alves W.M., Cooper J.B., Young S., Jane J.A. (2001), *Pilot study of electrical stimulation on median nerve in comatose severe brain injured patients: 3-month outcome*, „Brain Injury”, t. 15, s. 903–910, <https://doi.org/10.1080/02699050110065709>
- Pilonis H. (2016), *Jakie nadzieje daje Gienkowi Losce i pacjentom w śpiączce współczesna medycyna?*, <https://www.medonet.pl/zdrowie/zdrowie-dla-kazdego,jakie-nadzieje-daje-gienkowi-losce-i-pacjentom-w-spiaczce-wspolczesna-medycyna,artykul,1722182.html> (dostęp: 6.05.2021).
- Pleśniarska K. (2015), *Trudności w fizjoterapii pacjenta w stanie wegetatywnym – opis przypadku*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków (niepublikowane).
- Portaccio E., Morrocchesi A., Romoli A.M., Hakiki B., Taglioli M.P., Lippi E., Di Renzone M., Grippo A., Macchi C. (2018), *Improvement on the Coma Recovery Scale-Revised during the first four weeks of hospital stay predicts outcome at discharge in intensive rehabilitation after severe brain injury*, „Archives of Physical Medicine and Rehabilitation”, t. 99, nr 5, s. 914–919, <https://doi.org/10.1016/j.apmr.2018.01.015>
- Rappaport M., Hall K.M., Hopkins K., Belleza T., Cope D.N. (1982), *Disability rating scale for severe head trauma: coma to community*, „Archives of Physical Medicine and Rehabilitation”, t. 63, nr 3, s. 118–123, <https://doi.org/10.1037/t29015-000>
- Riemann G., Schütze F. (2012), *„Trajektoria” jako podstawowa koncepcja teoretyczna w analizach cierpienia i bezładnych procesów społecznych*, [w:] K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków, s. 389–414.
- Rogers K.A. (1992), *Personhood, Potentiality, and the Temporarily Comatose Patient*, „Public Affairs Quarterly”, t. 6, nr 2, s. 245–254.
- Ross B.L., Temkin N.R., Newell D., Dikmen S.S. (1994), *Neuropsychological outcome in relation to head injury severity. Contributions of coma length and focal abnormalities*, „American Journal

- of Physical Medicine & Rehabilitation”, t. 73, nr 5, s. 341–347, <https://doi.org/10.1097/00002060-199409000-00007>
- Sampson M.B., Petersen L.P. (1979), *Post-traumatic coma during pregnancy*, „Obstetrics and Gynecology”, t. 53, nr 3, s. 2–3.
- Savchyn U. (2014), *Ocena stanu pacjenta pediatrycznego w długoterminowej śpiączce po urazie czaszkowo mózgowym – studium przypadku*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków (niepublikowane).
- Sawyer E., Mauro L.S., Ohlinger M.J. (2008), *Amantadine enhancement of arousal and cognition after traumatic brain injury*, „Annals of Pharmacotherapy”, t. 42, s. 247–252, <https://doi.org/10.1345/aph.1K284>
- Schnaper N. (1975), *The psychological implications of severe trauma: emotional sequelae to unconsciousness*, „The Journal of Trauma: Injury, Infection, and Critical Care”, t. 15, nr 2, s. 94–98, <https://doi.org/10.1097/00005373-197502000-00002>
- Segatore M., Way C. (1992), *The Glasgow Coma Scale: time for change*, „Heart & Lung: the Journal of Critical Care”, t. 21, nr 6, s. 548–557.
- Sgreccia E. (2004), *Vegetative state and brain death: Philosophical and ethical issues from a personalistic view*, „NeuroRehabilitation”, t. 19, nr 4, s. 361–366, <https://doi.org/10.3233/NRE-2004-19413>
- Shewmon A.D. (2001), *The Brain and Somatic Integration: Insights Into the Standard Biological Rationale for Equating “Brain Death” With Death*, „The Journal of Medicine and Philosophy: A Forum for Bioethics and Philosophy of Medicine”, t. 26, nr 5, s. 457–478, <https://doi.org/10.1016/j.jmep.26.5.457.3000>
- Stover S.L., Zeiger H.E. (1976), *Head injury in children and teenagers; functional recovery correlated with the duration of coma*, „Archives of Physical Medicine and Rehabilitation”, t. 57, nr 5, s. 201–205.
- Świerkocka M., Komendziński J. (2013), *Neurologiczne aspekty zaburzeń przytomności*, „Annales Academiae Medicae Gedanensis”, t. 43, s. 147–154.
- Talar J. (2002), *Urazy pnia mózgu. Kompleksowa diagnostyka i terapia*, Katedra i Klinika Rehabilitacji AMB, Bydgoszcz.
- Talar J. (2014), *Śpiączka mózgowa – przypadki kliniczne*, Wydawnictwo Jan W. Talar, Bydgoszcz.
- Talar J. (2018), *Śpiączka mózgowa a tak zwana „śmierć mózgu”*, Wydawnictwo Jan W. Talar, Bydgoszcz.
- Tatman A., Warren A., Williams A. (1997), *Development of a modified pediatric coma scale in intensive care clinical practice*, „Archives of Disease in Childhood”, t. 77, s. 519–521, <https://doi.org/10.1136/adc.77.6.519>
- Teasdale G. (2014), *Forty years on: updating the Glasgow Coma Scale*, „Nursing Times”, t. 110, nr 42, s. 12–16.
- Thomasma D.C. (1984), *The comatose patient, the ontology of death, and the decision to stop treatment*, „Theoretical Medicine and Bioethics”, t. 5, nr 2, <https://doi.org/10.1007/BF00489490>
- Thonnard M., Charland-Verville V., Brédart S., Dehon H., Ledoux D., Laureys S. (2013), *Characteristics of Near-Death Experiences Memories as Compared to Real and Imagined Events Memories*, „PLoS ONE”, t. 8, nr 3, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0057620>
- Tomaszewski W., Mańko G., Ziółkowski A., Pąchalska M. (2013), *An evaluation of health-related quality of life of patients aroused from prolonged coma when treated by physiotherapists with or without training in the ‘Academy of Life’ programme*, „Annals of Agricultural and Environmental Medicine”, t. 20, nr 2, s. 319–323.
- Tosch P. (1988), *Patients’ recollections of their posttraumatic coma*, „Journal of Neuroscience Nursing”, t. 20, nr 4, s. 223–228, <https://doi.org/10.1097/01376517-198808000-00004>
- Veatch R. (1993), *The Impending Collapse of the Whole-Brain Definition of Death*, „Hastings Center Report”, t. 23, nr 4, s. 18–24, <https://doi.org/10.2307/3562586>

- Ważna M. (2019), *W „Budziku” dzieją się rzeczy niesamowite. Nie każdy może tu pracować*, <https://www.medonet.pl/zdrowie,klinika-budzik-dla-doroslych-w-olsztynie,artykul,1735334.html> (dostęp: 6.05.2021).
- Wijdicks E.F.M., Schievink W.I. (1997), *Coma nails*, „Journal of Neurology, Neurosurgery & Psychiatry”, t. 63, s. 294, <https://doi.org/10.1136/jnnp.63.3.294>
- Wijdicks E.F.M., Pfeifer E.A. (2008), *Neuropathology of brain death in the modern transplant era*, „Neurology”, t. 70, nr 15, s. 1234–1237, <https://doi.org/10.1212/01.wnl.0000289762.50376.b6>
- Wijdicks E.F.M., Rabinstein A.A., Bamlet W.R., Mandrekar J.N. (2011), *FOUR score and Glasgow Coma Scale in predicting outcome of comatose patients: A pooled analysis*, „Neurology”, t. 77, nr 1, s. 84–85, <https://doi.org/10.1212/WNL.0b013e318220ac06>
- Wysokiński P., Świeszczyk K. (2016), *Odleżyny jako istotny problem w opiece i rehabilitacji pacjenta unieruchomionego*, [w:] A.M. Borowicz, M. Osińska (red.), *Horyzonty współczesnej fizjoterapii*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Edukacji i Terapii im. prof. Kazimierzy Milanowskiej, Poznań, s. 195–212.
- Ylvisaker M., Mcpherson K., Kayes N., Pellett E. (2008), *Metaphoric identity mapping: Facilitating goal setting and engagement in rehabilitation after traumatic brain injury*, „Neuropsychological Rehabilitation”, t. 18, nr 5–6, s. 713–741, <https://doi.org/10.1080/09602010802201832>
- Young G.B. (2009), *Coma*, „Annals of the New York Academy of Sciences”, t. 1157, nr 1, s. 32–47, <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-374168-4.00011-3>
- Zafonte R., Hammond F., Mann N., Wood D., Black K., Millis S. (1996), *Relationship between Glasgow Coma Scale and functional outcome*, „American Journal of Physical Medicine & Rehabilitation”, t. 75, nr 5, s. 364–369, <https://doi.org/10.1097/00002060-199609000-00012>
- Zarzycki S., Korzep Ł., Gogol P., Sobstyl M. (2018), *Ocena stanu świadomości pacjenta po incydencie mózgowym w Oddziale Anestezjologii i Intensywnej Terapii (OAIIT)*, „Anestezjologia i Ratownictwo”, t. 12, s. 423–430.

COMA AND ITS SOCIAL CONSEQUENCES. REVIEW OF TOPICS IN THE SCIENTIFIC DISCOURSE

Abstract. Coma is a phenomenon affecting a small percentage of the population. Its consequences may be very serious, both in terms of health, psychology and society. This topic is broadly covered in health sciences, while social sciences are not particularly interested in coma research. The objective of my article is to analyze scientific texts on the subject of coma and its effects, and to identify topics covered in the scientific discourse about coma. I also want to point out how many conclusions about the psycho-social dimension of coma are derived from health sciences for social sciences. In order to map the topics present in the literature, I build a publication base, which I subsequently analyze using a content analysis method. As the analysis has shown, the topics distinguished within the scope of the coma and its consequences include, among others the identity of awakened people, everyday life after waking up and the representation of a coma in cultural texts. The conducted analysis confirms that coma and its consequences are a necessary area to explore for social sciences, especially sociology.

Keywords: coma, psychosocial consequences of coma, literature review, content analysis.

Emilia Garncarek*

 <https://orcid.org/0000-0002-9685-0741>

MUSIMY POROZMAWIAĆ O MACIERZYŃSTWIE – O PRZEŁAMYWANIU TABU TRUDNEGO MACIERZYŃSTWA WE WSPÓŁCZESNYM KINIE

Abstrakt. Artykuł jest próbą ukazania „kinowych odzwierciedleń” współczesnego trudnego macierzyństwa, które w ostatnim czasie jest coraz częściej zauważane i przedstawiane przez zachodnią kinematografię. Autorka tekstu poszukuje odpowiedzi na pytanie – jak wybrane obrazy filmowe naruszają i dekonstruują patriarchalny porządek płci w odniesieniu do macierzyństwa? Tekst prezentuje wyniki jakościowej analizy wybranych obrazów filmowych: *Musimy porozmawiać o Kevinie* (2011), *Córka* (2021). Podstawę teoretyczną zrealizowanych badań stanowiły: podejście genderowe w badaniach społecznych oraz koncepcja winy i wstydu T. Scheffa.

Słowa kluczowe: macierzyństwo, negatywne emocje, niespełnienie, wypalenie, żałowanie macierzyństwa, kino, film, badania jakościowe.

1. Wprowadzenie

Macierzyństwo bywa postrzegane przez kobiety nie tylko pozytywnie, jawić się może również jako problematyczne doświadczenie oraz wiązać z odczuwaniem licznych negatywnych emocji. Jak pokazują badania, coraz częściej słychać głosy kobiet, które świadomie rezygnują z rodzicielstwa, a także głosy matek, które mówią o wypaleniu lub żałują, że w ogóle zdecydowały się na dzieci. Ich przeżycia w różnym stopniu przystają do wzorca zachowań oczekiwanych przez społeczeństwo, osobiste doświadczenia są zaś zróżnicowane i pokazują wiele oblicz macierzyństwa. W naukach społecznych wskazuje się m.in. na pojawienie się zjawiska wypalenia rodzicielskiego (Pelsma i in. 1989; Mikołajczak i in. 2019),

* Dr, Katedra Socjologii Struktur i Zmian Społecznych, Instytut Socjologii, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki, ul. Rewolucji 1905 r. 41/43, 90-214 Łódź, e-mail: emilia.garncarek@uni.lodz.pl

ambivalencji rodzicielskiej (Parker 1995; Sikorska 2019, 2020) czy żałowania macierzyństwa (Donath 2017; Garncarek 2019a, 2019b, 2020; Piotrowski 2021; Sihto, Mustosmäki 2021; Mustosmäki, Sihto 2022). W ostatniej dekadzie bolesną stroną macierzyństwa, społecznie niewygodne prawdy o nim zauważa także zachodnia kinematografia. Przykładami filmów, których twórczy nie stawiają pytania o istotę i znaczenie macierzyństwa, wskazując na problemy i bariery w odgrywaniu roli matki, są m.in. *Musimy porozmawiać o Kevinie* (2011) w reżyserii Lynne Ramsay¹ oraz *Córka* (2021) w reżyserii Maggie Gyllenhaal². Obrazy te pokazują, jak macierzyństwo jest postrzegane przez społeczeństwo, a także jak społeczno-kulturowe uwarunkowania wpływają na odgrywanie roli matki oraz sposoby wyrażania związanych z tym emocji. Wspomniane reżyserki przełamują tabu macierzyństwa, obnażają w swoich dziełach jego stereotypowy obraz oraz podejmują z widzami dyskusje na temat jego przemian.

Niniejszy artykuł jest próbą odpowiedzi na pytanie o „kinowe odzwierciedlenia” współczesnego macierzyństwa, a dokładniej – jak wspomniane obrazy filmowe naruszają i dekonstruują patriarchalny porządek płci w odniesieniu do macierzyństwa, w tym esencjalizację, naturalizację i idealizację macierzyństwa?

2. Macierzyństwo jako społeczny konstrukt

Badania prowadzone w rozmaitych kontekstach społeczno-kulturowych pokazują zróżnicowanie macierzyństwa oraz zmienność macierzyńskich praktyk w zależności od momentu historycznego i grupy społecznej (Hryciuk, Korolczuk 2012). Stanowi ono pojemną kategorię, zwłaszcza współcześnie, ponieważ wskutek przemian społeczno-kulturowych mamy do czynienia z dywersyfikacją praktyk macierzyńskich, a dzięki rozwojowi medycyny i nowoczesnych technologii reprodukcyjnych, w zależności od społeczeństwa i uregulowań prawno-obyczajowych, również z większą swobodą w podejmowaniu decyzji prokreacyjnych (m.in. Badinter 1998; Budrowska 2000; Slany 2006; Garncarek 2014, 2017; Hryciuk, Korolczuk 2012; Kwak 2005, 2014). Uzasadnione jest zatem definiowanie macierzyństwa jako społecznie konstruowanej aktywności (Forcey 1994: 357). Jednak wspomniana dywersyfikacja praktyk macierzyńskich powoduje, że współcześnie jest ono w coraz większym stopniu terenem spornym (*contested terrain*), na którym ścierają się praktyki i dyskursy płci (Glenn 1994, za: Hryciuk, Korolczuk 2012: 275). Jak podkreślają Danuta Duch-Krzystoszek i Justyna Grzymała (2021), możemy mówić o kulturowych scenariuszach ról płciowych i rodzinnych, w tym roli macierzyńskiej, którą kobiety mają za zadanie odegrać.

¹ Film z 2011 r. Polska premiera kinowa odbyła się 13 stycznia 2012 r. Produkcja: Wielka Brytania/USA.

² Film z 2021 r. Polska premiera kinowa odbyła się 4 marca 2022 r. Produkcja: USA, Izrael, Wielka Brytania, Grecja.

W przypadku kobiet realizowane w określony sposób role żony i matki są wynikiem przyjętego modelu rodziny – tradycyjnego lub partnerskiego.

Przez wieki rodzina i macierzyństwo były najistotniejszymi, w dużej mierze jedynymi, obszarami działań i aktywności kobiet, definiującymi ich relacje z innymi ludźmi i grupami społecznymi, decydowały o pozycji społecznej, a także określały tożsamość i stanowiły kryterium oceny. Status kobiety określany był przede wszystkim w odniesieniu do życia rodzinnego, a macierzyństwo było bardzo ważnym elementem postrzegania samej siebie przez kobietę. W modelu tradycyjnym mieliśmy do czynienia z hierarchiczną strukturą, na szczycie której znajdował się mężczyzna występujący jako głowa rodziny. Charakterystyczne było również wyodrębnienie sfer aktywności, które uznawano za kobiece i męskie (Duch-Krzystoszek, Grzymała 2021). Kobiety ujmowano jako potencjalne lub aktualne matki, co wiązało się z ich określonym schematem socjalizacyjnym oraz utrwalaniem skłonności do poświęcenia, opieki, upodobania do nieodpłatnej pracy w domu oraz szczególnej wrażliwości i gotowości do zaspokajania potrzeb innych ludzi (Budrowska 2003; Krzyżanowska 2014). Funkcjonowanie mężczyzny w modelu tradycyjnym związane było natomiast z rolami zewnętrznymi, realizowanymi w sferze publicznej. Do głównych zadań mężczyzny należało utrzymanie rodziny, gospodarowanie dobrami materialnymi oraz podejmowanie decyzji istotnych dla członków rodziny (Duch-Krzystoszek, Grzymała 2021). Należy tu podkreślić, że zarysowany wyżej tradycyjny model płci i rodziny nie należy jedynie do przeszłości, współcześnie bowiem nadal ma się dobrze i funkcjonuje w wielu społecznościach, hołdują mu określone kategorie społeczne, jest także przedmiotem sporów politycznych.

Jak wskazują badaczki i badacze problematyki, tradycyjny model płci i rodziny z biegiem czasu zaczął ustępować miejsca modelowi partnerskiemu³, w którym podkreślana jest równość kobiety i mężczyzny, podział pracy i obowiązków przestaje być ściśle związany z płcią, a partnerom pozostawia się większą swobodę co do sposobów realizacji przyjmowanych przez nich ról (Duch-Krzystoszek, Grzymała 2021). Możliwość dokonywania wyborów, tak charakterystyczna dla nowoczesnego paradygmatu płci i rodziny, nie jest jednak do końca oczywista. Zarówno wyniki wielu badań społecznych, jak i potoczne obserwacje pokazują, że współcześnie mamy raczej do czynienia ze ścieraniem się tradycyjnego modelu z nowym sposobem postrzegania kobiet i mężczyzn, relacji między nimi czy też rodzicielstwa (Dzwonkowska-Godula 2015; Garncarek 2020, 2021).

³ Zdecydowany wpływ na funkcjonowanie kobiet i mężczyzn, podejmowane (zwłaszcza przez kobiety) role społeczne i ich charakter miały przemiany polityczne, ekonomiczne i światopoglądowe, postępujące od połowy lat 60. XX w., najpierw w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych, z upływem czasu rozszerzając się na inne części świata. Zmiany zachodzące w skali globalnej wpłynęły również na sytuację w Polsce. Stanowiły one przede wszystkim efekt szeroko rozumianej modernizacji społeczeństwa. Obserwowane przemiany społeczno-kulturowe rozpoczęte w XX w. ulegają obecnie przyspieszeniu, a ponowoczesna faza rozwoju społeczeństw prowadzi do ich intensyfikacji.

Jednocześnie ścieranie się dwóch przeciwstawnych modeli – tradycyjnego i nowoczesnego – stawia przed społeczeństwem wiele wyzwań, nie tylko na poziomie jednostkowym, lecz także grupowym i instytucjonalnym.

Analizując przemiany macierzyństwa, należy wspomnieć, że w tradycyjnym/patriarchalnym podejściu, które dominowało przez wieki, mamy do czynienia z modelem tzw. dobrej matki. Badacze i badaczki problematyki podkreślają, że dominował on zwłaszcza w XIX oraz w niemal całym XX w. Macierzyństwo było uważane za misję, jaką kobiety mają do wypełnienia. Brak miłości macierzyńskiej, odstępstwo od obowiązujących normatywnych wzorów były czymś nienaturalnym i spotykały się z krytyką i odrzuceniem. Dopiero pod koniec XX w. rozpoczął się proces demitologizacji macierzyństwa i „rozgrzeszania” kobiet, które nie traktowały go jako głównego celu w życiu. Zakwestionowano istnienie instynktu macierzyńskiego i wyraźnie wskazano, że jest on konstruktem społecznym i nie ma nic wspólnego z „kobiecą naturą” (Duch-Krzystoszek, Grzymała 2021). W nowym paradygmacie, naznaczonym m.in. trzecią falą feminizmu, macierzyństwo jako rola społeczna i jednocześnie komponent tożsamości kobiety zaczęło się zmieniać. W latach 70. ubiegłego wieku, zwłaszcza na Zachodzie, zaczęto zwracać uwagę na to, że posiadanie dzieci wiąże się również z negatywnymi emocjami, takimi jak frustracja, złość, gniew, smutek. Warto tu wspomnieć o głośnej pracy Adrienne Rich, która w książce *Of Woman Born. Motherhood as Experience and Institution* jako jedna z pierwszych zakwestionowała utożsamianie macierzyństwa wyłącznie z pozytywnymi uczuciami. Autorka odegrała ważną rolę w odmitologizowaniu macierzyństwa, odważyła się powiedzieć głośno o jego ciemnej stronie. Według Rich macierzyństwo jest formą sprawowania władzy nad kobietą. Przyszła matka nie dysponuje swoim ciałem, zachodzi w ciążę, ponieważ wszyscy wokół uważają, że to właśnie jest jej przeznaczeniem. Boi się przyznać, że ciąża może stanowić dyskomfort dla jej ciała i psychiki, a pielęgnacja i wychowywanie dzieci bywa dla niektórych kobiet wysiłkiem nie do udźwignięcia. Autorka nie występowała jednak przeciwko macierzyństwu, a jedynie jego patriarchalnej formie. Zależało jej na „odzyskaniu” macierzyństwa, a tym samym podmiotowości kobiety, która sama będzie decydowała o własnym ciele i życiu. Rich podkreśliła, że macierzyństwo można postrzegać nie tylko jako indywidualne przeżycie, lecz także jako instytucję, która utrwała patriarchalny porządek oparty na męskiej władzy i dominacji (Rich 1976). W porządku tym mamy do czynienia z określonymi oczekiwaniami wobec kobiety – ma być matką i w konkretny sposób realizować swoją rolę, jednak niektóre kobiety nie są w stanie udźwignąć ciężaru, jaki nakłada na nie patriarchalna kultura, co powoduje wewnętrzny konflikt i pojawienie się różnego rodzaju negatywnych emocji.

Współcześnie coraz więcej kobiet łączy role rodzinne i zawodowe oraz traktuje je równoważnie, wskazując przy tym na różnego rodzaju koszty macierzyństwa – ekonomiczne, społeczne, psychologiczne. W związku z tym niektóre z nich rezygnują z posiadania potomstwa lub odsuwają w czasie decyzję o urodzeniu dziecka

(Garncarek 2014, 2017). Jak podkreślają badaczki problematyki, jednocześnie mamy do czynienia z wysokimi standardami i wymaganiami stawianymi rodzicom, zwłaszcza matkom. Także relacje między rodzicami a dziećmi ulegają przemianom. Z jednej strony rośnie ranga dziecka, które stanowi centralną i najważniejszą wartość, z drugiej zaś postrzegane jest ono w kategoriach „kosztów” (Slany 2006). Również relacje pomiędzy dorosłym a dzieckiem stają się niejednokrotnie polem trudnych negocjacji (Duch-Krzysztozek, Grzymała 2021).

Interesującą kwestię w kontekście omawianej tu problematyki poruszyła m.in. Sharon Hays, która pokazała, że współczesne rodzicielstwo staje się kolejnym projektem do zrealizowania. Mamy do czynienia z profesjonalizacją rodzicielstwa, co oznacza, zwłaszcza dla matki, wiele wyzwań, którym musi ona sprostać. Autorka *The Cultural Contradictions of Motherhood* zdefiniowała nowe zjawisko występujące w kulturze zachodniej, które nazwała „intensywnym matkowaniem”. Wskazała, że „ideologia intensywnego macierzyństwa” wymaga ogromu czasu, energii i pieniędzy niezbędnych, aby właściwie wychować dziecko i opiekować się nim. Zdaniem badaczki współczesne kobiety są zarzucane propozycjami i poradami dotyczącymi tego, kiedy najlepiej mieć dziecko, jak zachowywać się w ciąży, jak wychowywać potomstwo itd. Za wzór natomiast stawiane są im różnego typu „mamy-ideały”, a wybory, których „muszą” dokonać kobiety, bardzo często dotyczą konkurencyjnych rozwiązań (Hays 1996).

Jak pokazują wyniki badań nad omawianą tu problematyką, pomimo wskazywanych wcześniej przemian w obszarze macierzyństwa (dywersyfikacja praktyk macierzyńskich) standardy „dobrego macierzyństwa” wydają się podnosić, a wymogi wobec kobiet – rosnąć (Medina, Magnuson 2009: 90). Nadal bardzo trudno odrzucić atrybuty tzw. dobrej matki, ponieważ macierzyństwo wciąż odbierane jest jako kluczowe dla życia społecznego. Zachowanie matek podlega społecznej ocenie i kontroli w sposób, w jaki nie kontroluje się mężczyzn. Jak podkreślają Walls i Wong-Wylie (2007), mamy do czynienia ze społecznym mechanizmem obwiniania matek (*mother-blaming*), który polega na przypisywaniu szczególnej, uświęconej roli matkom, odpowiedzialnym za przetrwanie ludzkości, oraz na obwinianiu ich za niewystarczająco dobre realizowanie kluczowych dla społeczeństwa zadań. Obraz „dobrej matki” jest tak silny, że kobiety, które odbiegają od ideału, narażają się na negatywne reakcje ze strony społeczeństwa. Od kobiet oczekuje się, aby kochały swoje dzieci, poświęcały im dużo czasu, stawiały je na pierwszym miejscu i były z tym szczęśliwe. Nie ma w tym układzie miejsca na frustrację czy zmęczenie, ponieważ takie objawy prowadzą do napiętnowania kobiet i postrzegania ich jako złych matek (Muller 2008; Badinter 2013). Mimo że coraz częściej głośno mówi się o ciemnych stronach macierzyństwa, zerwanie z mitem dobrej i szczęśliwej matki nadal przysparza kobietom wiele trudności.

Jak zaznacza Elisabeth Badinter, obecnie można mówić o ofensywie ideału macierzyństwa. Autorka zwraca uwagę na renesans myślenia naturalistycznego w kręgu kultury euro-amerykańskiej. Koncentruje się ono wokół ekologii i feminizmu

esencjalistycznego (Badinter 2013), które wywierają silny wpływ na społeczną pozycję kobiet i, co ważne, mogą hamować ich emancypację. Kobiety znajdują się dziś między trzema tożsamościowymi sprzecznościami. Po pierwsze, macierzyństwo prowadzi w większości przypadków do obniżenia statusu ekonomicznego kobiety. Po drugie, model macierzyństwa zaangażowanego nie sprzyja intymnej relacji i emocjonalnemu zaangażowaniu w związku. Po trzecie zaś, u dzisiejszych kobiet-matek rodzi się nowy, dotąd słabo artykułowany konflikt tożsamości, który zdaniem Badinter opiera się na wyborze pomiędzy dobrem osobistym, własnym egoizmem a wymagającym ideałem macierzyństwa (Badinter 2013). Niektóre kobiety mogą zatem doświadczać swoistego dysonansu. Z jednej strony mają do czynienia z zakwestionowaniem instynktu macierzyńskiego i wrodzonego charakteru matczynej miłości i kompetencji (Badinter 1998), co prowadzi do „odczarowywania” macierzyństwa. Kobietom proponuje się wybór różnych ról czy też różnych stylów macierzyństwa. Pojawiają się głosy, że „nowa matka” ma prawo do niedoskonałości, odczuwania „baby bluesa”, do nieradzenia sobie czy też negatywnych emocji wobec potomstwa. Z drugiej zaś strony remedium na niepewność, która pojawia się w obliczu nadmiaru możliwych opcji, ma być traktowanie roli macierzyńskiej jako czegoś naturalnego, intuicyjnego, niemalże instynktownego, kojarzącego się zatem z powrotem do tradycyjnych wzorów (Sikorska 2009, 2012). W konsekwencji kobiety, które same siebie postrzegają jako niewystarczająco „dobre matki”, mogą zmagać się ze stresem, frustracją, a także poczuciem winy i wstydu w związku z odczuwanymi emocjami oraz przekonaniem, że nie radzą sobie z realizacją swojej kobiecości i/lub macierzyństwa.

3. Teoretyczno-metodologiczne założenia badań własnych

Tekst powstał na podstawie szerszych badań nad problematyką przemian współczesnego macierzyństwa realizowanych przez autorkę. Niniejsze opracowanie opiera się na jakościowej analizie wybranych obrazów filmowych poświęconych macierzyństwu (*Musimy porozmawiać o Kevinie* oraz *Córka*). Produkcje te zdobywały nagrody na różnych festiwalach, a także były/są obecne w dyskursie publicznym, w tym naukowym. Ich twórczynie podjęły kwestię trudnego macierzyństwa (ambiwalencji, wypalenia, żalu), zadały pytania m.in. o znaczenie kobiecości i macierzyństwa, jednocześnie obalając związane z nimi mity. Podstawę teoretyczną zrealizowanych badań stanowiło natomiast podejście genderowe w badaniach społecznych (m.in. Kaschack 1996; Hearn 2003; Kimmel 2004; Douglas, Michaels 2005, O'Reilly 2004, 2009, 2016; Wharton 2005; Bradley 2008; Jeremiah 2010; Malinowska 2011) oraz koncepcja winy i wstydu Thomasa Scheffa (1987, 1988, 2000, 2003) – zaliczana do nurtu socjologii interakcjonizmu symbolicznego.

Zdaniem Harriet Bradley badania nad pięcią można prowadzić w odniesieniu do praktycznie wszystkich fenomenów społecznych i kulturowych (Bradley 2008: 17).

Używa się tu takich pojęć jak: *gendered society*, *gendered institutions*, *gendered interactions* czy *gendered person*, wskazując na „upłciowienie” społeczeństwa i różnych jego aspektów czy wręcz „zdominowanie świata społecznego przez system rodzajowy” (m.in. Kaschack 1996; Hearn 2003; Kimmel 2004; Wharton 2005; Bradley 2008). Płeć kulturowa jest właściwością życia społecznego, ujawniającą się w różnych jego instytucjach, w tym w rodzinie. Kulturowe definicje kobiecości i męskości przenikają większość zjawisk społecznych, w tym macierzyństwo. Nie są one „neutralne płciowo” – płeć jednostek w nich uczestniczących odgrywa istotną rolę, determinuje ich pozycję, sposób ich zachowania i traktowania przez innych (Dzwonkowska-Godula 2015). Jak podkreślają feministyczne krytyczki i badaczki, w patriarchalnym porządku macierzyństwo jest opresyjne dla kobiet, zakłada się bowiem (i oczekuje), że: 1) wszystkie kobiety chcą być matkami, tym samym pozycjonuje to macierzyństwo jako podstawowy element kobiecości/kobiecej tożsamości (esencjalizacja); 2) zdolność macierzyńska i miłość macierzyńska są wrodzone (naturalizacja); 3) wszystkie matki znajdują radość i cel w macierzyństwie i są w stanie sprostać społecznym oczekiwaniom (idealizacja) (m.in. Douglas, Michaels 2005; Jeremiah 2010; O’Reilly 2004, 2009, 2016).

W kontekście podjętej przez autorkę problematyki istotna okazała się także teoretyczna koncepcja Thomasa Scheffa, wiążąca emocje z ich społecznym pochodzeniem. Autor zaproponował koncepcję „subtelnej i rozpowszechnionej” systemu sankcji społecznych, działającego za pomocą uczuć wstydu i dumy (Scheff 1988). W tym systemie kontroli przyjemne uczucie dumy lub zadowolenia z siebie jest nagrodą za zachowania zgodne z oczekiwaniami społecznymi, natomiast wina i wstyd lub upokorzenie – karą doświadczaną przez jednostkę za wykroczenie przeciw społecznym normom, np. związanym z pełnieniem roli matki (konieczność opieki nad potomstwem, poświęcenie się dla dzieci, szczególna wrażliwość i gotowość do zaspokajania potrzeb innych ludzi itd.). Ponieważ jednostka dąży do odczuwania pozytywnych emocji, skutkiem jest konformizm i wysoki stopień stabilności społecznej. W efekcie duma i wstyd zapewniają społeczną regulację zachowań bez konieczności zewnętrznego nadzoru (Scheff 1990).

Doświadczane przez matki emocje są w pewien sposób istotne dla trwania i funkcjonowania społeczeństwa, ponieważ stoją na straży obowiązującego systemu norm związanych z pełnieniem roli macierzyńskiej. Jak podkreśla Nancy Reeves, predyspozycje biologiczne kobiety, odpowiednio uzasadnione przez instytucje społeczne, stały się przesłanką do upowszechnienia „nakazu macierzyństwa”, z którego dla każdej „normalnej kobiety” wynika powinność rodzenia dzieci, otczania ich opieką i zapewnienia im dobrego wychowania (Reeves 1982). Zatem w myśl Scheffa zachowanie porządku społecznego wymaga sterowania jednostką za pomocą uczuć wstydu i jego pochodnych, np. stosując odpowiednie wzmocnienia w postaci określonych przekazów, m.in. kierowanych do kobiet/matek. Można tu wspomnieć chociażby o następujących hasłach: „kobieta = matka”; „każda matka kocha swoje dziecko”; „serce matki wszystko wytrzyma”.

Jak wskazują badaczki i badacze zajmujący się socjologią filmu, nie jest on jedynie twórczą wizją reżysera/reżyserki. Ewelina Wejbert-Wąsiewicz podkreśla, że

celem każdej sztuki nie jest proste odzwierciedlenie jakiegoś obiektu, lecz uczynienie z niego nosiciela znaczenia. Film jako produkt swojej epoki staje się zwierciadłem, w którym dane społeczeństwo może się przejrzeć. Jawi się niczym archiwum „ducha epoki”, rodzaj repliki pamięci. [...] archiwum rzeczywistości (o ludziach, zjawiskach, ideach, historii) (Wejbert-Wąsiewicz 2017).

Czasem może także odgrywać rolę generatora nowych zjawisk społeczno-kulturowych, w tym przypadku, omawianym w niniejszym tekście – przemian macierzyństwa.

Celem analizy wybranych filmów (*Musimy porozmawiać o Kevinie* oraz *Córka*) było możliwie szczegółowe i rzetelne wskazanie, jakie tematy oraz w jaki sposób były poruszane w materiale badawczym. Analizie poddano zbiór elementów składających się na pojedynczy obraz filmowy (zarówno płynące z niego komunikaty werbalne, jak i niewerbalne). Stanowił on wzajemnie się uzupełniającą i odwołującą się do siebie całość tematyczną, stanowiąc jednocześnie znaczeniową jedność. Istotny w procesie badawczym był ogólny sens wypowiedzi i kontekst społeczno-kulturowy tworzonych przez bohaterki opowieści/komunikatów, który stanowił jednocześnie ich ramę interpretacyjną. Kolejnymi krokami postępowania analitycznego były zatem: 1) wybór materiału empirycznego; 2) trzykrotny analityczny ogląd poszczególnych obrazów filmowych zmierzający do strukturyzacji poruszanych w nich tematów i prezentowanych treści; 3) tworzenie klucza kategoryzacyjnego będącego efektem oglądania filmów i stanowiącego ustrukturyzowany zbiór kategorii tematycznych zawartych w filmie (kategorie klucza stanowiły kolejne przedstawiane w filmach tematy główne bądź ich mniej znaczące aspekty; klucz stanowił rodzaj listy zagadnień poruszanych w materiale badawczym i służył agregacji podobnych wątków przy jednoczesnych próbach uchwycenia maksymalnej różnorodności tematycznej) – na poczet niniejszego tekstu wybrano wątki, które naruszały/dekonstruowały tradycyjne myślenie o macierzyństwie (patriarchalny porządek płci), w tym – esencjalizację, naturalizację i idealizację macierzyństwa; 4) definiowanie kategorii w kluczu w celu przybliżenia sposobu, w jaki zostały one wydzielone i są rozumiane przez badacza; 5) konstruowanie tabel z wybranymi cytatami, zapewniającymi bezpośredni kontakt z materiałem empirycznym (por. Szczepaniak 2012: 110).

4. *Musimy porozmawiać o Kevinie* – historia Evy

*Musimy porozmawiać o Kevinie*⁴ to wielopłaszczyznowy dramat psychologiczny przedstawiający historię Evy i jej rodziny, ze szczególnym uwzględnieniem stosunków Evy z jej synem Kevinem. Fabuła filmu opiera się na retrospektywnych rozważaniach bohaterki nad macierzyństwem. Mimo że Eva jest matką jeszcze jednego dziecka – kilkuletniej dziewczynki – to właśnie historia jej trudnej relacji z pierworodnym dzieckiem, nastoletnim Kevinem, stanowi główny wątek filmu. To studium matczynej ambiwalencji, w którym rozważana jest rola, jaką mogła odegrać bohaterka w podjętej przez Kevina decyzji o zamordowaniu dziewięciu osób w liceum, do którego uczęszczał. Jak się okazuje w jednej ze scen filmu, nastolatek zabił również swoją siostrę i ojca.

Retrospektywna opowieść, którą snuje główna bohaterka analizowanego filmu, opowiada o czasie przed zajściem w pierwszą ciążę, okresie ciąży, pierwszych latach opieki nad małym Kevinem, ukazując jednocześnie wewnętrzne konflikty Evy – jako kobiety i matki. To obraz macierzyństwa „bez lukru”, obraz kobiety targanej różnymi emocjami, również negatywnymi, odczuwanymi w związku z pełnioną rolą matki, ale także wobec syna.

Jak już wspomniano w pierwszych podrozdziałach niniejszego artykułu, w patriarchalnym porządku zakłada się i oczekuje, że wszystkie kobiety chcą zostać matkami, a pragnienie macierzyństwa jest wrodzone. Główna bohaterka *Musimy porozmawiać o Kevinie*, trzydziestokilkuletnia Eva, jest w szczęśliwym związku, realizuje się zawodowo, chętnie podróżuje po świecie. Razem z mężem spędza czas na poznawaniu nowych miejsc i nieskrępowanej zabawie. Zdaniem jej męża oraz społeczeństwa ma udaną karierę, a okoliczności i czas sprzyjają decyzji, aby zostać matką. Bohaterka podkreśla jednak, że nigdy nie doświadczyła kulturowo zakładanej naturalnej kobiecej tęsknoty do bycia matką, bycia w ciąży, rodzenia i wychowywania dzieci. Snując swą narrację, nie odrzuca jednak dzieci jako takich, ale przede wszystkim wizję siebie w roli matki. Wspomina, że w pewnym okresie swojego życia czekała na tę „nadrzędną potrzebę”, o której słyszała zewsząd, na pewnego rodzaju hormonalny imperatyw, który wpływa na chęć posiadania potomstwa, jednak w jej przypadku nigdy się nie pojawił. Analiza ukazanych w filmie scen pokazuje, że bohaterka dekonstruuje patriarchalne (esencjalistyczne) myślenie o macierzyństwie, ponieważ nie każda kobieta chce mieć dzieci, a pragnienie macierzyństwa nie jest wrodzone.

Pod wpływem społecznych oczekiwań i namowy męża Eva zachodzi jednak w ciążę. Od samego początku przeraża ją wizja bycia matką. Znamienna jest scena

⁴ Należy tu dodać, że scenariusz powstał na podstawie książki pod tym samym tytułem autorstwa Lionel Shriver. W wielu wywiadach autorka wspominała, że podobne pytania na temat macierzyństwa, które zadaje bohaterka jej książki, zadawała również ona sama. Autorka zrezygnowała z roli matki, jest kobietą dobrowolnie bezdzietną.

ze szkoły rodzenia, do której uczęszcza Eva. Podczas obserwacji innych kobiet dyskutujących o porodzie, połogu, pielęgnacji dziecka, bohaterka uświadamia sobie, że zupełnie nie jest przygotowana do pełnienia nowej roli. Wszystko to, co jest z nią związane, wydaje jej się obce i przerażające. Macierzyństwo kojarzy się Evie z zależnością, z różnego rodzaju ograniczeniami, z „uwięzieniem w cudzej historii”. Od samego początku jej relacja z dzieckiem jest trudna, o czym świadczą sceny ukazujące Evę tuż po porodzie. Obserwujemy znamiona depresji poporodowej. Eva nie ma cierpliwości do syna, opieka nad wymagającym i ciągle czegoś oczekującym od niej dzieckiem nie sprawia jej satysfakcji, pojawiają się negatywne emocje w związku z pełnioną rolą matki. Eva bywa chłodna, nie potrafi nawiązać więzi z synem, z czasem pojawiają się również problemy wychowawcze (Kevin bywa złośliwy, zamyka się w sobie, nie ma z nim kontaktu). Kolejne sceny filmu ukazują relacje Ewy z nastoletnim już synem, a także z córeczką i mężem. Z jednej strony mamy do czynienia z konwencjonalnym życiem, wydawałoby się, zwyczajnej rodziny z klasy średniej, żyjącej w bezpiecznym, dużym domu. Z drugiej zaś z zaburzoną relacją matki i syna, który to związek od samego początku ma pasywno-agresywny charakter. Ze snutej przez Evę retrospektywnej opowieści wynika, że Kevin był dzieckiem, które zaburzyło całe dotychczasowe życie bohaterki.

Analiza obrazu pokazuje, że Kevin za wszelką cenę nieświadomie dąży do nawiązania relacji ze swoją matką. Stale zwraca na siebie uwagę – nie reaguje prawidłowo, odmawia normalnych zachowań, niszczy przedmioty, ale także marzenia swojej matki, czego przykładem jest scena dewastacji pieczołowicie wyremontowanego pokoju/gabinetu Ewy. Jednocześnie chce, żeby matka zdawała sobie sprawę z umyślności jego czynów (nadmiernie raduje się na widok ojca, przy którym bardzo dobrze się zachowuje). Kevin nie chce, żeby matka czuła się szczęśliwa, nieustannie karze ją. Zachowanie chłopca wydaje się desperackim poszukiwaniem więzi z rodzicielką. Od najmłodszych lat próbował on zniszczyć mur, jaki zbudowała jego matka, która od samego początku nie potrafiła zająć się synem zgodnie ze społecznymi oczekiwaniami.

Należy tu wspomnieć, że w patriarchalnej koncepcji płci zakłada się, że macierzyństwo jest naturalne dla każdej kobiety, że każda kobieta wie, jak być matką, co ma wynikać z instynktu (naturalizacja), a nie poziomu inteligencji czy też stopniowego uczenia się, wchodzenia w rolę. Co istotne, niezdolność Ewy do macierzyństwa, do pełnienia roli matki zgodnie z oczekiwanym społecznie schematem to nie tylko jej indywidualna sprawa, to nie tylko jej osobista porażka. Zgodnie ze społecznymi wymaganiami jej zachowanie i negatywne emocje związane z pełnieniem roli matki są „nielegalne”. Brak zdolności macierzyńskich, które z założenia są wrodzone, powoduje, że Eva musi grać czy też, nawiązując do badań Susan Maushart (2000), autorki *The Mask of Motherhood* – udawać macierzyństwo, aby nie zostać posądzoną o bycie „złą matką”. Jak pisze Jane Messer, matki nie zawsze spontanicznie odczuwają pozytywne emocje wobec dziecka. Można mówić o pewnego rodzaju pracy nad emocjami, dążeniu do tych, które są społecznie

oczekiwane. Praca ta niejednokrotnie polega na tłumieniu i ukrywaniu swoich prawdziwych uczuć, np. nudy, gniewu, złości, smutku, rozczarowania (Messer 2013). Sytuacja ta dotyczy również Evy. Bohaterka wie, że powinna czuć to, co czują inne matki, to, czego oczekuje od niej społeczeństwo, a także jej mąż Franklin. Pracuje nad tym. Można powiedzieć, że Messer, że praca nad emocjami jest nieodłączną częścią pracy macierzyńskiej. W analizowanym tu obrazie filmowym mamy do czynienia z refleksyjnym myśleniem bohaterki o rodzicielstwie. Krytykuje ona praktyki macierzyńskie, ale jednocześnie odsłania dynamikę pracy matczynej, pracy nad sobą w roli matki.

Eva jest obwiniana i uważana za ambiwalentną lub złą opiekunkę. Jest ona postrzegana jako osoba pozbawiona zakładanego wrodzonego pragnienia bycia matką, niezdolna do matkowania, jak również odczuwania szczęścia, którego oczekuje się od kobiet realizujących tę rolę. Bohaterka przekonująco pokazuje swoje niezadowolenie z patriarchalnego macierzyństwa. Dokonując retrospekcji swojego doświadczenia, wskazuje najpierw na niezadowolenie z bycia matką, ambiwalencję, następnie jednak (zgodnie z patriarchalną koncepcją płci) poczucie winy wynikające z odczuwania tzw. nielegalnych, negatywnych emocji wobec swojego dziecka. Jej retrospektywna narracja jawi się jednak jako krytyka patriarchalnego macierzyństwa i dekonstruuje jego esencjalizację i naturalizację.

Jak pisze Budrowska, tradycyjny sposób postrzegania macierzyństwa obejmuje idealizację roli matki (Budrowska 2001: 107, 112). Zakłada się, że posiadanie dziecka i opieka nad nim wywołują jedynie pozytywne emocje. Skoro kobiety są predestynowane do bycia matką, wiedzą, jak się zajmować potomstwem, nie ma tu miejsca na takie zjawiska jak depresja poporodowa, *baby blues*, nieradzenie sobie z dzieckiem czy odczuwanie wobec niego uczuć innych niż miłość. Autorka wskazuje, że „[w] społecznym przeświadczeniu funkcjonuje mocno zakorzeniony ideał dobrej, czulej, delikatnej, bezwarunkowo i niezmiennie kochającej, akceptującej, wyrozumiałej matki”. Bohaterka (Eva) zaprzecza tej wizji macierzyństwa, kobieta nie zawsze odczuwa bowiem wyłącznie radość i szczęście z powodu bycia matką. Jej pierwsza ciąża, poród, karmienie, jak i opieka nad dzieckiem wiązały się z emocjonalnym cierpieniem i frustracją, zatem mamy tu do czynienia z rozbieżnością między rzeczywistością a społecznymi oczekiwaniami i jednocześnie dekonstrukcją patriarchalnego porządku płci w odniesieniu do macierzyństwa, w tym jego idealizacji.

W jednej ze scen filmu *Musimy porozmawiać o Kevinie* główna bohaterka odwiedza syna w więzieniu. Spotyka tam inną matkę, która dzieli z Evą podobne doświadczenie. Siedząc obok siebie i łapiąc się za ręce, obie wiedzą, że starały się na tyle, na ile potrafiły. Wiedzą, że trudno być idealną opiekunką. Eva uświadamia sobie, że jej historia nie jest wyjątkowa, że jest wiele podobnych kobiet przytłoczonych trudami macierzyństwa. Wydaje się, że to krótkie spotkanie zdejmuje z Evy ciężar odpowiedzialności za przestępstwo, które popełnił jej syn. Kobieta odrzuca koncepcję winy i wstydu, jednocześnie odrzucając patriarchalną wizję macierzyństwa.

5. „Wyparte wspomnienia” – historia Ledy

Akcja filmu *Córka* rozgrywa się na urokliwej greckiej wyspie, gdzie wakacje spędza główna bohaterka – Leda Caruso, 48-letnia profesorka literatury włoskiej. Przyjeżdża na greckie wybrzeże, by z dala od codzienności, w ciszy i spokoju skupić się na pracy naukowej oraz nieco odpocząć. Na pozór wydaje się, że kobieta spędza idylliczny czas, jednak kolejne sceny odkrywają karty, na których znajdują się bolesne doświadczenia z przeszłości. Wyparte wspomnienia wywołuje pojawienie się na plaży wielkiej amerykańskiej rodziny o greckich korzeniach. Kontakt z hałaśliwą i anektującą spory kawałek wybrzeża grupą w pierwszej kolejności budzi w Ledzie sprzeciw i chęć walki o wybrane wcześniej miejsce. Następnie bohaterka zaczyna obserwować jedną z członkiń owej rodziny – młodą kobietę o imieniu Nina. Kobieta ta opiekuje się kilkuletnią córką, która wymaga uwagi. Leda dostrzega w oczach młodej kobiety znajome emocje, m.in. zagubienie, panikę, zniecierpliwienie i zmęczenie opieką nad dzieckiem. Budzą one w głównej bohaterce wspomnienia z przeszłości i zmuszają ją do konfrontacji z historią własnego macierzyństwa.

Bezpośrednim wyzwalaczem wypartych wspomnień okazuje się zaginięcie lalki, która należy do córeczki młodej kobiety. Leda angażuje się w poszukiwania zabawki, lecz kiedy ją znajduje, nie informuje o tym ani Niny, ani jej rodziny. Lalkę zabiera ze sobą. Brudny plastikowy przedmiot, który kradnie Leda, jest jednym z elementów układanki składającej się na trudne wspomnienia z przeszłości, które stanowią główny watek analizowanego filmu.

Troską wobec lalki bohaterka próbuje odkupić winy z przeszłości. Z fragmentów retrospekcji dowiadujemy się, że w wieku ok. 30 lat Leda marzyła o karierze akademickiej. Oprócz pracy nad doktoratem realizowała jednak rolę żony i matki (wychowywała dwie małe córeczki). Retrospektywne sceny ukazują pracującego zawodowo męża, który oczekuje od Ledy, że skupi się ona na prowadzeniu domu i przejmie większość obowiązków wychowawczych. Widzimy, jak mąż ignoruje potrzeby bohaterki. Ten stan powoduje, że w Ledzie wzrasta złość – nie tylko na małżonka, lecz także na córki. Znamienna jest scena ukazująca dzień z życia bohaterki, kiedy to jak zwykle bawi się z dziećmi. Wyczerpana, przysypia na podłodze, na której nadal bawią się jej dzieci. Dziewczynki, czesząc ją jak lalkę, w pewnym momencie mocno pociągają matkę za włosy, co powoduje, że Leda budzi się, po czym irytuje i podnosi głos. To jedna ze scen, która pokazuje, że bohaterka nie chce być niczyją zabawką. Nawiązując do rozważań Virginii Woolf (2022), widzimy, że Leda potrzebuje „własnego pokoju”, własnej przestrzeni, oddechu. Z jednej strony zachowanie córek uświadamia jej, że jej ciało nie należy do niej, że symbioza dziecka z matką jest nierozdzielna. Z drugiej zaś – rośnie w niej bunt przeciwko społecznym oczekiwaniom wobec kobiet-matek. Leda nie wyraża zgody na bycie nieustannie dostępną, na bycie zarówno opiekunką, żywicielką, jak i lalką. Tym samym mamy tu do czynienia z dekonstrukcją naturalizacji macierzyństwa.

W analizowanym filmie obserwujemy także inną znamioną scenę, która stanowi metaforę roli macierzyńskiej odgrywanej przez bohaterkę. W pierwszych dniach pobytu w wynajętym domu Leda podnosi z patery jabłko, które z wierzchu wygląda zdrowo i pięknie, jednak jest zgniłe pod spodem. To scena, która zapowiada, że przedstawiana historia nie będzie idylliczna jak krajobraz, który otacza Ledę. Reżyserka stale podsyca napięcie i dawkuje widzom wspomnienia głównej bohaterki.

Istotne dla analizowanego problemu są sceny (retrospektywne wspomnienia bohaterki), w których Leda postanawia opuścić córki i rodzinny dom. Rola pełnotatowej matki, wymagania córek, ciągły hałas i zgiełk, który przeszkadza bohaterce w pracy nad doktoratem, stają się na tyle nie do wytrzymania, że Leda postanawia zmienić swoje życie. Po jednej z konferencji, na której Leda wdaje się w romans, również jej stosunki z mężem zaczynają się psuć. Wszystkie te zdarzenia doprowadzają bohaterkę do podjęcia decyzji o opuszczeniu rodziny. Nie potrafi pogodzić macierzyństwa z własnymi potrzebami i ambicjami. Bohaterka wybiera siebie i drogę samorealizacji, tym samym staje się „złą matką”. Retrospektywne sceny z Ledą i córkami pokazują kobietę, która wybiera wewnętrzny spokój oraz karierę zamiast dzieci. W ten sposób bohaterka dekonstruuje patriarchalne myślenie o macierzyństwie – nie każda kobieta chce mieć potomstwo, pragnienie macierzyństwa nie jest wrodzone, kobieta nie zawsze odczuwa wyłącznie radość i szczęście z powodu bycia matką. Opieka nad dzieckiem/dziećmi wiąże się również z negatywnymi emocjami – złością, smutkiem, żalem, które mogą doprowadzić do wypalenia rodzicielskiego lub żałowania decyzji o rodzicielstwie w ogóle. W przypadku Ledy (podobnie jak u Ewy) mamy do czynienia z rozbieżnością między rzeczywistością a społecznymi oczekiwaniami. W jednej ze scen Leda stwierdza także, że „macierzyństwo to przytłaczająca odpowiedzialność”, tym samym dekonstruuje idealizację macierzyństwa.

Analiza materiału pokazuje, że w przypadku *Córki* mamy do czynienia z dekonstrukcją patriarchalnego porządku płci w odniesieniu do macierzyństwa. Reżyserka rozprawia się z mitem matki jako kobiety odpowiedzialnej, pełnej poświęcenia, wyzbytej egoizmu. Pokazuje, jak ważna dla kobiety jest kariera zawodowa i ile wyrzeczeń kosztuje oddanie się pracy. Obserwujemy bohaterkę, która osiągnęła sukces zawodowy, lecz głęboko skrywa ciągle bolesną dla niej przeszłość. Pomimo świadomego wyboru i ówczesnej ulgi po latach wydaje się jednak przytłoczona swoją dawną decyzją. Jej zachowanie pokazuje nieustanne poczucie winy i próbę jej odkupienia.

6. Zakończenie

Jak już wspomniano we wstępie, pomimo tego, że współcześnie obserwujemy przemiany kulturowych koncepcji płci oraz wzorów rodzicielstwa (zarówno macierzyństwa, jak i ojcostwa) (Dzwonkowska-Godula 2015), badaczki i badacze

społeczni wskazują, że kobiety nadal postrzegane są przez pryzmat roli macierzyńskiej, jest ona ciągle elementem społecznych oczekiwań wobec nich. Wymóg ten wzmacniany jest w procesie socjalizacji jednostek. Co ważne, w świadomości społecznej oraz dyskursie publicznym dominują narracje ukazujące zwłaszcza pozytywne strony macierzyństwa. Jednak przeżycia współczesnych kobiet/matek w różnym stopniu przystają do wzorca zachowań oczekiwanych przez społeczeństwo. Ich osobiste doświadczenia są zróżnicowane i pokazują wiele oblicz macierzyństwa. W ostatnich latach problem ten zaczyna być przedmiotem analiz socjologicznych, podejmuje go również współczesna kinematografia. Nie bez znaczenia jest fakt, że analizowane obrazy filmowe stworzyły kobiety. Obie reżyserki zadają pytania o znaczenie kobiecości i macierzyństwa. Jednocześnie rozprawiają się z mitem matki. Analiza materiału pokazała, że macierzyństwo nie jest naturalnym powołaniem kobiety, nie jest rolą, którą realizuje się bezrefleksyjnie, chociaż taki przekaz serwuje się kobietom od najmłodszych lat. Obie reżyserki obalają mit matki jako kobiety, która jako jedyna jest/powinna być odpowiedzialna za wychowanie potomstwa, kobiety pełnej poświęcenia dla dzieci oraz osoby, która jest wyzbyta egoizmu. Analizowane tu obrazy ujawniły liczne różnice pomiędzy tym, czego oczekuje od matek społeczeństwo, a wewnętrznymi (nie zawsze uświadamianymi) potrzebami kobiet-matek. Zarówno *Musimy porozmawiać o Kevinie*, jak i *Córka* naruszają i dekonstruują patriarchalny porządek płci w odniesieniu do macierzyństwa, w tym: esencjalizację, naturalizację i idealizację macierzyństwa.

Bibliografia

- Badinter E. (1998), *Historia miłości macierzyńskiej*, przeł. K. Choiński, Oficyna Wydawnicza Wolumen, Warszawa.
- Badinter E. (2013), *Konflikt: kobieta i matka*, przeł. J. Jedliński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bradley H. (2008), *Pleć*, przeł. E. Chomicka, Wydawnictwo Sic!, Warszawa.
- Budrowska B. (2000), *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*, Wydawnictwo Funna, Wrocław.
- Budrowska B. (2001), *Regulamin i improwizacje, czyli o kulturowym skrypcie bycia matką*, „Kultura i Społeczeństwo”, t. 45, nr 2, s. 105–120.
- Budrowska B. (2003), *Znikoma reprezentacja kobiet w elitach – próby wyjaśnień*, [w:] A. Titkow (red.), *Szklany sufit. Bariery i ograniczenia karier kobiet. Monografia zjawiska*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Donath O. (2017), *Żalując macierzyństwa*, przeł. E. Filipow, Wydawnictwo Kobiectwo, Białystok.
- Douglas S.J., Michaels M.W. (2005), *The Mommy Myth: The Idealization of Motherhood and How It Has Undermined All Women*, Free Press, New York.
- Duch-Krzystoszek D., Grzymała J. (2021), *Rodzina w życiu polskich kobiet*, [w:] *Kobiety w Polsce w XXI wieku*, Centrum Praw Kobiet, Warszawa, <https://cpk.org.pl/pobierz-raport/> (dostęp: 19.08.2022).
- Dzwonkowska-Godula K. (2015), *Tradycyjnie czy nowocześnie? Wzory macierzyństwa i ojcostwa w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, <https://doi.org/10.18778/7969-834-9>

- Forcey L.R. (1994), *Feminist Perspectives on Mothering and Peace*, [w:] E.N. Glenn, G. Chang, L.R. Forcey (red.), *Mothering: Ideology, Experience, and Agency*, Routledge, New York.
- Garncarek E. (2014), *Dobrowolna bezdzietność a przemiany tożsamości płci współczesnych kobiet i mężczyzn*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica”, t. 51, s. 97–116.
- Garncarek E. (2017), *Podejmowanie decyzji o dobrowolnej bezdzietności w kontekście jakości relacji małżeńskiej*, „Dyskursy Młodych Andragogów”, t. 18, s. 373–387.
- Garncarek E. (2019a), *Narodziny smutnych matek*, „Newsweek Psychologia”, t. 1.
- Garncarek E. (2019b), *Doświadczenia macierzyństwa i praktyki żalu – o żalowaniu macierzyństwa w polskim dyskursie internetowym*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica”, t. 71, s. 139–156, <https://doi.org/10.18778/0208-600X.71.10>
- Garncarek E. (2020), *„Living with illegal feelings” – analysis of the internet discourse on negative emotions towards children and motherhood*, „Qualitative Sociology Review”, t. XVI, nr 1, s. 78–93, <https://doi.org/10.18778/1733-8077.16.1.06>
- Garncarek E. (2021), *Voluntarily childless men: socio-cultural reasons why young Poles are not assuming a parental role*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XVIII, nr 1, <https://doi.org/10.18778/1733-8069.18.1.06>
- Glenn E.N. (1994), *Social Construction of Mothering. A Thematic Overview*, [w:] E.N. Glenn, G. Chang, L.R. Forcey (red.), *Mothering: Ideology, Experience, and Agency*, Routledge, New York.
- Hays S. (1996), *The Cultural Contradictions of Motherhood*, Yale University Press, New Haven–London.
- Hearn J. (2003), *„Surprise, surprise, men are gendered too”: Critical Studies on Men and the Politics of Representation*, [w:] E.H. Oleksy, J. Rydzewska (red.), *Representing Gender in Cultures*, Peter Lang, Frankfurt.
- Hryciuk R.E., Korolczuk E. (red.) (2012), *Pożegnanie z Matką Polką? Dyskursy, praktyki i reprezentacje macierzyństwa we współczesnej Polsce*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, <https://doi.org/10.31338/uw.9788323511175.pp.7-26>
- Jeremiah E. (2010), *We Need to Talk about Gender: Mothering and Masculinity in Lionel Shriver’s We Need to Talk about Kevin*, [w:] E. Podnieks, A. O’Reilly (red.), *Textual Mothers/Maternal Texts: Mothering in Contemporary Women’s Literatures*, Wilfrid Laurier University Press, Waterloo.
- Kaschack E. (1996), *Nowa psychologia kobiety. Podejście feministyczne*, przeł. J. Węgrodzka, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Kimmel M. (2004), *The Gendered Society*, Oxford University Press, New York.
- Krzyżanowska N. (2014), *Konstruowanie macierzyństwa jako kwestii społecznej na przykładzie dyskursów polskiej sfery publicznej*, „Kultura i Edukacja”, t. 4, s. 142–166.
- Kwak A. (2005), *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Wydawnictwo Akademickie ŻAK, Warszawa.
- Kwak A. (2014), *Współczesne związki heteroseksualne: małżeństwa (dobrowolnie bezdzietne), kohabitacje, LAT*, Wydawnictwo Akademickie ŻAK, Warszawa.
- Malinowska E. (2011), *Kapitał ludzki w ujęciu genderowym – koncepcja teoretyczna*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica”, nr 39.
- Maushart S. (2000), *The Mask of Motherhood: How Becoming a Mother Changes Our Lives and Why We Never Talk About It*, A Penguin Random House Company, New York.
- Medina S., Magnuson S. (2009), *Motherhood in the 21st Century: Implications for Counselors*, „Journal of Counseling & Development”, t. 87, s. 90–96, <https://doi.org/10.1002/j.1556-6678.2009.tb00553.x>

- Messer J. (2013), *Reconceptualizing maternal work: Dejours, Ruddick and Lionel Shriver's „We Need to Talk About Kevin”*, „Women's Studies International Forum”, t. 38, s. 11–20, <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2013.01.015>
- Mikolajczak M., Gross J.J., Roskam I. (2019), *Parental Burnout: What Is It, and Why Does It Matter?*, „Clinical Psychological Science”, nr 7(6), s. 1319–1329, <https://doi.org/10.1177/2167702619858430>
- Muller V. (2008), *Good and bad mothering: Lionel Shriver's We Need to Talk About Kevin*, [w:] M. Porter, J. Kelso (red.), *Theorising and representing maternal realities*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle.
- Mustosmäki A., Sihto T. (2022), *The Figure of a Regretful Mother on an Online Discussion Board*, [w:] M. Kolehmainen, A. Lahti, K. Lahad (red.), *Affective intimacies*, Manchester University Press, Manchester.
- O'Reilly A. (2004), *Mother Matters: Motherhood as Discourse and Practice*, Demeter Press Bradford, Ontario.
- O'Reilly A. (red.) (2009), *Maternal Thinking: Philosophy, Politics, Practice*, Demeter Press Bradford, Ontario.
- O'Reilly A. (2016), *We Need to Talk about Patriarchal Motherhood: Essentialization, Naturalization and Idealization in Lionel Shriver's „We Need to Talk about Kevin”*, „Journal of the Motherhood Initiative for Research and Community Involvement”, t. 7(1).
- Parker R. (1995), *Mother Love/Mother Hate: The Power of Maternal Ambivalence*, Basic Books, New York.
- Pelsma D., Roland B., Tollefson N., Wigington H. (1989), *Parent burnout: validation of the Maslach Burnout Inventory with a sample of mothers*, „Measurement and Evaluation in Counseling and Development”, t. 22, nr 2, s. 81–87.
- Piotrowski K. (2021), *How many parents regret having children and how it is linked to their personality and health: Two studies with national samples in Poland*, „PLoS ONE”, nr 16(7): e0254163, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0254163>
- Reeves N. (1982), *Womankind. Beyond the Stereotypes*, Aldine Publishing Company, New York.
- Rich A. (1976), *Of Woman Born. Motherhood as Experience and Institution*, Virago, London.
- Scheff T.J. (1987), *The shame/rage spiral: Case study of an interminable quarrel*, [w:] H.B. Lewis (red.), *The role of shame in symptom formation*, Lawrence Erlbaum, Hillsdale.
- Scheff T.J. (1988), *Shame and conformity: The deference-emotion system*, „American Sociological Review”, t. 53(3), s. 395–406, <https://doi.org/10.2307/2095647>
- Scheff T.J. (1990), *Microsociology: Discourse, emotion, and social structure*, University of Chicago Press, Chicago.
- Scheff T.J. (2000), *Shame and the social bond: A sociological theory*, „Sociological Theory”, t. 18, s. 84–99, <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00089>
- Scheff T.J. (2003), *Shame and self in society*, „Symbolic Interaction”, t. 26, s. 239–262, <https://doi.org/10.1525/si.2003.26.2.239>
- Sihto T., Mustosmäki A. (2021), *The Most Invisible Maternal Experience? Analysing How Maternal Regret Is Discussed in Finland*, [w:] A. Fitzgerald (red.), *Women's Lived Experiences of the Gender Gap: Gender Inequalities from a Global Perspective*, Springer, Singapore, s. 109–120, https://doi.org/10.1007/978-981-16-1174-2_10
- Sikorska M. (2009), *Nowa matka, nowy ojciec, nowe dziecko. O nowym układzie sił w polskich rodzinach*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Sikorska M. (2012), *Życie rodzinne*, [w:] A. Giza, M. Sikorska (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Sikorska M. (2019), *Praktyki rodzinne i rodzicielskie we współczesnej Polsce – rekonstrukcja codzienności*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.

- Sikorska M. (2020), *Ambiwalencja socjologiczna jako kategoria użyteczna w badaniach życia rodzinnego*, „Studia Socjologiczne”, nr 3(238), s. 107–133.
- Slany K. (2006), *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Wydawnictwo Nomos, Kraków.
- Szczepaniak K. (2012), *Zastosowanie analizy treści w badaniach artykułów prasowych – refleksje metodologiczne*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica”, t. 42, s. 83–112.
- Walls L., Wong-Wylie G. (2007), *The Social Construction of Motherhood: Implications and Interventions*, Research paper presented at the Association for Research on Mothering's 11th Annual Conference: Maternal Health and Well-Being, October 19–21, Toronto, <http://dtp.library.athabasca.ca/action/download.php?filename=caap-loi/Letter%20of%20Intent%20-%20LW.pdf> (dostęp: 1.10.2019).
- Wejbert-Wąsiewicz E. (2017), *Bez retuszu czy po liftingu? Obrazy starości i aborcji w filmie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wharton S.A. (2005), *The Sociology of Gender. An Introduction to Theory and Research*, Blackwell Publishing, Malden.
- Woolf V. (2022), *Własny pokój. Trzy gwinee*, przeł. E. Krasieńska, Wydawnictwo Sic!, Warszawa.

WE NEED TO TALK ABOUT MOTHERHOOD – BREAKING THE TABOO OF DIFFICULT MOTHERHOOD IN CONTEMPORARY CINEMA

Abstract. The article is an attempt to show the ‘cinematic reflections’ of contemporary, difficult motherhood that Western cinematography has recently noticed and depicted. The author of the text seeks to answer the question – how do selected films violate and deconstruct the patriarchal gender order in relation to motherhood? The text presents the results of a qualitative analysis of selected film images: *We Need to Talk About Kevin* (2011), *Daughter* (2021). The theoretical basis of the conducted research was the gender approach in social research and T. Scheff's concept of guilt and shame.

Keywords: motherhood, negative emotions, unfulfillment, burnout, motherhood regret, cinema, film, qualitative research.

SPIS TREŚCI / TABLE OF CONTENTS

Jeremy Leaman , The anatomy of parasitism in financialised capitalism: Entitlement and the destructive nature of permissive neoliberalism.....	5
– Anatomia pasożytnictwa w stadium kapitalizmu sfinansjalizowanego: roszczeniowość i destrukcyjny charakter permisyjnego neoliberalizmu	31
Karolina Messyasz , Problematyzacja i instrumentalizacja edukacji w UE. Przykład idei uczenia się przez całe życie i europejskiego obszaru edukacji	33
– Problematization and instrumentalization of education in the EU. Example of the idea of lifelong learning and the European education area	56
Renata Dopierała , Kontrola życia poprzez jedzenie na przykładzie dobrowolnej prostoty	57
– Life control through eating on the example of voluntary simplicity	73
Julita Czernecka , Ways of “showing love” in an intimate relationship – similarities and differences between women’s and men’s interactions	75
– Sposoby „okazywania miłości” w relacji intymnej – podobieństwa i różnice między interakcjami kobiet i mężczyzn.....	95
Karolina Roźniatowska , Śpiączka i jej społeczne konsekwencje. Przegląd wątków poruszanych w dyskursie naukowym.....	97
– Coma and its social consequences. Review of topics in the scientific discourse	120
Emilia Garczarek , Musimy porozmawiać o macierzyństwie – o przełamywaniu tabu trudnego macierzyństwa we współczesnym kinie.....	121
– We need to talk about motherhood – breaking the taboo of difficult motherhood in contemporary cinema	137

